

PM

Pro Memorie

Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden

JAARGANG 17 (2015)

AFLEVERING I



Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht (OVR)
Uitgeverij Verloren BV te Hilversum

Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden

De Stichting Oud-Vaderlands Recht geeft sinds 1999 *Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden* uit als opvolger van de in de jaren 1879-1999 gepubliceerde *Verslagen en Mededelingen*.

Pro Memorie is een *peer reviewed* tijdschrift. Een bijdrage wordt opgenomen na beoordeling volgens de principes van *double blind peer review*.

Pro Memorie bevat naast artikelen over de rechtsgeschiedenis van de oude Nederlanden en de voormalige overzeese vestigingen van Nederland en België ook recensies en aankondigingen (van dissertaties, oraties en specifiek rechtshistorische monografieën), kronieken (korte overzichten van activiteiten), interviews, necrologieën en beknopte biografieën van belangrijke rechtshistorici uit het Nederlandse taalgebied. Het werkterrein van *Pro Memorie* sluit aan bij dat van de Stichting Oud-Vaderlands Recht, maar doordat het tijdschrift zich nadrukkelijk ook op de zuidelijke Nederlanden richt, beslaat het een ruimer gebied. Het staat wel open voor studies op het terrein van het gereciperde geleerde recht, maar zal geen bijdragen bevatten betreffende het Romeinse en het canonieke recht, behalve als deze direct betrekking hebben op de Nederlanden. *Pro Memorie* richt zich dus ook niet op dezelfde doelgroep als het *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*.

Pro Memorie wordt uitgegeven onder auspiciën van de Stichting tot Uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht door Uitgeverij Verloren te Hilversum. Het tijdschrift wordt toegezonden aan alle contribuanten van de Stichting OVR.

De onafhankelijkheid van de redactie wordt gewaarborgd door het Redactiestatuut.

Contribuant van OVR Contribuant van OVR wordt men door zich te abonneren op *Pro Memorie*. U kunt dat doen door te bellen, schrijven of mailen naar:

Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
tel.: 035-6859856 e-mail: bestel@verloren.nl www.verloren.nl

Redactie

Prof.dr. T.J. Veen †, initiator en eerste hoofdredacteur; prof.dr. A.M.J.A. Berkvens (Universiteit Maastricht), hoofdredacteur Nederland; prof.dr. G. Martyn (Universiteit Gent), hoofdredacteur België; dr. P. Brood (Nationaal Archief Den Haag), redactiesecretaris; prof.dr. C.M. Cappon (Universiteit van Amsterdam); prof.dr. S. Dauchy (Université Lille 2); prof.dr. B.C.M. van Erp-Jacobs (Universiteit Tilburg); prof.dr. D. Heirbaut (Universiteit Gent); dr. mr. J.M. Milo (Universiteit Utrecht); prof.em.mr. P.L. Nève (Universiteit Tilburg en Radboud Universiteit), erelid; prof.dr. E. Put (Katholieke Universiteit Leuven en Rijksarchief Leuven); prof. dr. C.H. van Rhee (Universiteit Maastricht); prof.dr. J.S.L.A.W.B. Roes (Radboud Universiteit)

Uitgever

Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl
e-mail: info@verloren.nl
Stichting OVR – website: promemorie.verloren.nl

Op het omslag: Eerste Voorzitter van het Hof van Cassatie baron de Gerlache. Wandtapijt in de gewone zittingszaal van Belgische Hof van Cassatie (zie artikel Van Der Haegen). Foto: Stefan Huygebaert.

Jaarcontributie gewone leden in Nederland €39,-

Losse nummers: de prijs wordt per aflevering vastgesteld. De prijs van dit nummer is €20,-

ISSN 1566-7146

REDACTIONEEL

In de afgelopen jaren is een kleine stoet van prominente rechtshistorici uit de Lage Landen voorbij getrokken. Deze rij begon al in 2000 met een interview met Philippe Godding ('ik ben nog een oude Belg') en had de tot nu toe laatste aflevering in het gesprek met Felix Wubbe, dat in 2012 in *Pro Memorie* verscheen. Nu is het aan Jop Spruit om terug te kijken op zijn rijkgeschakeerde carrière.

De interviews (nu dertien in totaal) zijn niet alleen boeiende *documents humains*, maar leggen tegelijk de ontwikkelingen in de beoefening van de naoorlogse rechtsgeschiedenis vast. Niet de nuchtere en objectieve biograaf is aan het woord, maar de mensen zelf, die het rechtshistorisch onderwijs en onderzoek vorm hebben gegeven. Daarmee is een zekere subjectiviteit niet uit te sluiten, maar de genoteerde herinneringen bieden zoveel persoonlijke informatie dat zij een *Fundgrube* vormen voor toekomstige generaties van wetenschapshistorici.

Gelukkig zijn er telkens opnieuw jonge rechtshistorici die de fakkel van de oude coryfeeën overnemen. In deze aflevering etaleren twee Vlaamse archivariissen vernieuwende inzichten op het gebied van de instellingengeschiedenis. Joke Verfaillie analyseert de kennisachtergrond van de griffiers van de Raad van Vlaanderen. Deze Raad beschikte over een uitgebreid ambtenarenkorps en de griffier speelde daarbinnen een centrale rol. Toch bleven deze hoofdrolspelers van de rechtspraktijk – zoals zoveel andere aspecten uit de geschiedenis van de Raad van Vlaanderen, stelt de auteur vast – tot nu toe onderbelicht. Haar bijdrage is een mooie stap in de goede richting.

Was de Leenzaal van Kuringen een adellijk machtsbastion, zo vraagt Johan Van Der Eycken zich af. De instelling groeide uit de grafelijke raad en zag vermoedelijk het levenslicht tijdens de regeerperiode van Arnold V (1279-1323). Hoewel de Leenzaal officieel geen politieke bevoegdheden bezat, lijkt de instelling toch een politieke betekenis te hebben gehad.

Al eerder deed Maarten Müller in *Pro Memorie* verslag van zijn archiefonderzoek naar de middeleeuwse strafrechtspleging. Hoe waardevol het spitten in oude rekeningen en andere documenten kan zijn, laat hij zien in een artikel over de oudste vermeldingen van pijnlijke verhoren in Holland en de strengheid van de strafrechtspleging in middeleeuws Haarlem.

Was de vorige aflevering van *Pro Memorie* geheel gewijd aan de rechtsiconografie, het thema ontbreekt ook nu niet. De gewone zittingszaal van het Hof van Cassatie in Brussel is één van de belangrijkste rechtszalen van het land, bovendien gesitueerd in de grootste tempel van de Belgische gerechtelijke wereld, het imposante Brusselse Justitiepaleis. De

decoratie is dan ook '*en harmonie avec l'importance et l'architecture du Palais de Justice*'. Daarover schrijft Matthias Van Der Haegen.

De recensies laten zien dat de rechtsgeschiedenis voldoende stof tot studie oplevert. Graag bieden wij ruimte voor besprekingen van recente publicaties.

Louis Berkvens , Georges Martyn en Paul Brood

RECHTSHISTORICI UIT DE LAGE LANDEN (13)

INTERVIEW MET J.E. SPRUIT*

Waar kom je vandaan? Iets over je achtergrond en belangrijke factoren in je leven

‘Ik kom uit Utrecht. Daar ben ik geboren (28-2-1937) en opgegroeid in de oorlog. Mijn ouders waren beiden musici, beiden violisten. Mijn vader kwam uit Harderwijk, heeft daar zijn middelbare school doorlopen en is tenslotte in het nationale muziekleven beland, na de oorlog.¹

Dit muzikale milieu bepaalde ook de sfeer thuis. Mijn ouders gaven beiden muziekles en speelden in het Utrechts Stedelijk Orkest. Er kwamen veel leerlingen van hen over huis. Wat mij nog wel heel goed voor ogen staat, is dat mijn vader nog andere ambities had dan alleen het violistenvak: hij wilde dirigent worden. Tijdens de oorlog waren de omstandigheden moeilijk. In 1944 werd er nauwelijks nog elektriciteit geleverd. Daarom had een leerling voor hem een triplex blokje vervaardigd met een door een batterijblokje aangedreven fietslampje. In dit halfduister bestuurde hij avond in avond uit via zakpartituurtjes het grote symfonische repertoire. Van die partituurtjes staat nog 3 meter in mijn boekenkast. Zijn grote kans kwam na de oorlog, toen de dirigent Willem van Otterloo² in het kader van de kunstzuive-



* De interviews vonden plaats in Hilversum op 13 april 2012 en in Mook op 29 mei 2015.

¹ Hendrik Willem Christiaan (Henk) Spruit (Utrecht, 19 februari 1906-De Bilt, 6 januari 1998), werd op 22-jarige leeftijd directeur van de muziekschool in Harderwijk. In 1933 werd hij eerste violist bij het Utrechts Stedelijk Orkest (U.S.O.). Een jaar later volgde zijn benoeming als docent viool, altviool en pedagogie aan het Conservatorium in Utrecht. Hij werd daarnaast dirigent van het conservatoriumorkest. In 1945 richtte hij het Stichts Kamerorkest op, dat vele concerten voor de radio gaf. In hetzelfde jaar werd hij dirigent van het Utrechts Stedelijk Orkest.

² Jan William van Otterloo (Winterswijk, 27 december 1907-Melbourne, 27 juli 1978), was sedert 1937 dirigent van het Utrechts Stedelijk Orkest. Bij de zuivering na de bevrijding werd hij gestraft met een dirigeerverbod van één jaar wegens

ring door de Ereraad voor een jaar werd uitgesloten van zijn beroepsuitoefening. Hij werd in mei 1945 dirigent van het Utrechts Stedelijk Orkest en enkele jaren later, in 1949, chef-dirigent van het Omroeporkest. Maar waarom vertel ik dit: omdat heel mijn jonge jaren in het teken staan van niets anders dan muziek. Hoe bepalend is het milieu waarin je opgroeit en waar altijd over muziek werd gesproken: over Bruckner, Sibelius en Strawinsky. Er kwamen allerlei mensen aan huis: bekende solisten en componisten. Met grote regelmaat vergezelde ik mijn vader, wanneer hij voor het orkest stond, zowel in de studio's als in concertzalen in de provinciale hoofdsteden. Mijn existentie is bepaald door muziek, tot ver na mijn middelbare schooltijd.'

Heb je broers of zussen?

'Eén zus, 18 maanden jonger dan ik, daar ben ik mee opgegroeid. Ik ben daar gelukkig duurzaam goed mee en zie haar geregeld.'

Je woonde dus in Utrecht?

'Ja in Utrecht in de Buys Ballotstraat, een straat met statige huizen langs een spoorweg. De vroegste herinneringen, dan ben je een jaar of vijf, zes, gaan terug naar de laatste twee oorlogsjaren. Die zijn heel bepalend geweest, evenals de naoorlogse jaren, een tijd van schaarste. Het was allemaal buitengewoon sober; er was niets extra's bij ons thuis.'

Heeft de oorlog voor jou een bepaalde betekenis?

'Wel betekenis ja, veel scherpe herinneringen, maar gelukkig hebben wij geen verliezen in de familie geleden. Ik schrijf sommige van die vroege ervaringen tegenwoordig in persoonlijke essays van mij af. Veel overlevingsspanning thuis. Wij waren geen zakenmilieu; er viel niets te ritselen; in '44 sloeg ook de Hongerwinter toe. Musici, net als Romanisten, hebben niets in de melk te brokkelen. Economisch kun je voor een ander niets betekenen, je kunt niets ruilen, je hebt geen tegenprestatie. Mensen uit het zakenleven konden nog op de Naturalwirtschaft terugvallen: ik geef je dit en dan krijg of doe jij dat, do ut des, do ut facias. We hadden gelukkig sympathieke burens, de familie Mulder. Hij was chef bij V&D in Utrecht en wat mij bijstaat is dat zij aardig met hun burens omgingen: zij voorzag ons bijvoorbeeld illegaal van stroom en zij namen mij 'illegaal' mee naar de Katholieke gaarkeuken, hoewel ik tot dit kerkgenootschap niet behoorde. Mijn ouders hadden

zijn directie van het USO voor de door de bezetter in het leven geroepen Europasender, die nazi-propaganda uitzond naar Engeland. In 1950 werd hij dirigent van het Residentie Orkest.

aan hen steun in deze tijd van oorlogshandelingen, spanningen en razzia's. Ik was 8 jaar toen de bevrijding kwam.'

Ging je toen ook naar school?

'Tegen het einde van de oorlog werden de scholen gesloten; dat moet in '44 geweest zijn. Op de Maliebaan werd een illegaal klasje geformeerd bij mijn klasgenoot Charlotte de Laive; haar vader was chirurg.³ Als ik op de Maliebaan rijd, kijk ik nog altijd naar dat huis. Daar woont inmiddels natuurlijk iemand anders. Het is een totale abstractie geworden, maar je moet er onwillekeurig steeds weer aan terugdenken.'

Daar ging je dus naar school?

'Ja, daar zaten we in een groepje met zo'n tien kinderen die werden bijgewerkt, tot aan de bevrijding. Daarna hebben we nog in een afschuwelijk gebouw aan de Nieuwekamp les gehad; die buurt was toen nog een gribus. Nu is deze opgeknapt in het kader van de stadsvernieuwing. Moeizaam, details weet ik niet precies meer, maar het onderwijs werd goedbedoeld georganiseerd. Zo ben ik dus groot geworden, met weinig plezier en onbezorgdheid.'

Daarna ben je naar het gymnasium gegaan?

'Ja, na de lagere school ben ik naar het Stedelijk Gymnasium gegaan in Utrecht. Dat lag cultureel in de rede, hoewel ik niet weet of er diepgaand over nagedacht is. Tegenwoordig moet je daar cito-toetsen voor doen. Ik heb ook zoiets gedaan, maar dan in de vorm van een soort toelatingsexamen. Wij moesten gedurende twee weken een proefklas volgen. Toen openbaarde zich al mijn absoluut gebrek aan belangstelling voor wiskunde. We moesten van de wiskundeleraar, Menk⁴ heette hij, werken met het achttallig stelsel. Dat liep allemaal mis. Ik ben overigens wel toegelaten. Ze hebben kennelijk met hun hand over hun hart gestreken. Nu ligt het tientallig stelsel me ook al niet, maar met het achttallig stelsel had ik al helemaal niets. Enfin, ik heb in de eerste klas veel te veel pret gemaakt à la Pietje Bel. Verschrikkelijk! Ja, dat kan ik met terugwerkende kracht wel zeggen. Leraren provoceren, grappen uithalen met vriendjes; ik ben dan ook blijven zitten, terecht.

Na dit jaar ben ik overgestapt naar het Christelijk Gymnasium. Dat is verder allemaal goed verlopen, maar genoeglijk vond ik het er niet. Ik heb in het algemeen nog steeds

3 Dr. J.W.J. de Laive was eerste chirurg van het Diaconessenhuis (Bosboomstraat 1) te Utrecht tot 1967.

4 Drs. A.B. Menk, leraar wiskunde USG, nadien rector Thorbecke College 1965-1976.

een hekel aan school, dat gevoel is onverminderd tot op de dag van vandaag gebleven. Die hoge vensterbanken die ieder uitzicht op de buitenwereld verhinderden, de verdane granieten vloeren en hier en daar een verstofte kopie van een antiek beeld, dat viel allemaal op me neer. Dat schoolse systeem: verschrikkelijk. Wij lazén Plato in de vijfde of zesde klas, Phaëdo, over Socrates en de onsterfelijkheid van de ziel. De vraag rijst of je dit wel moet doen met jongelui van 16 jaar. Voor de leraar speelde alleen het filologische element: steeds maar weer werd gevraagd naar onderwerp, lijdend voorwerp en gezegde en vooral de stamtijden moest je goed kennen. De filosofische eeuwigheidsvragen kwamen eigenlijk niet ter sprake.'

Was het zo dat je al zelfstandig in deze teksten kon verdiepen?

'Ik denk niet dat dit bij Plato het geval was. Wel las ik mijn eerste Franse boek in de vierde klas. Ik had van huis uit het gevoel voor het schone meegekregen, voor het musische, voor het literaire. En op de dorre school kreeg ik claustrofobie. Soms werd het me teveel; in de zesde klas ging ik regelmatig in de pauze naar huis. Ik ijldé naar huis werkelijk, ik vluchtte weg. Dat kwam een paar keer per maand voor. Wat ik tot op de huidige dag van de leraren in hoge mate gewaardeerd heb, is dat zij mij dé vrijheid maar gelaten hebben. Ze hebben wel gezien dat ik laboreerde aan het schoolse systeem.'

Had je goede resultaten?

'Niet briljant; ik ben altijd gewoon meegekomen. Behalve voor de wiskundige vakken natuurlijk, die mij siberisch lieten. Maar voor de talen, geschiedenis en dat soort disciplines allemaal goed.

De naoorlogse omstandigheden bleven moeilijk. Hoewel ik uit een harmonieus gezin kwam, was er thuis toch vaak, als gevolg van de steeds terugkerende exponering aan het publiek, beroepsmatig veroorzaakte spanning. Mijn moeder speelde behalve in het orkest nog kwartet; ook trad zij geregeld op als solist. Zoiets brengt spanningen met zich mee. Mijn vader was dirigent van het Omroeporkest. Dit was niet een stedelijk orkest met een ijzeren kernrepertoire, maar een radio-ensemble met veel gevarieerde, nieuwe en vaak onbekende werken: twee of drie repetities en dan werd het opgenomen of rechtstreeks uitgezonden. Er waren nog veel rechtstreekse uitzendingen in die periode direct na de oorlog. Dat maakte het spannend thuis. Mijn ouders hadden een goed huwelijk, zij waren er voor ons, maar als je nu vraagt, heb je een gezellige jeugd gehad: nee. Daar kwam bij dat mijn moeder een geëmancipeerde vrouw avant la lettre was: voor haar werk was ze vaak op pad. De kinderen waren dan afhankelijk van dienstmeisjes die bij ons intern waren en voor ons zorgden.

Positiever was dat ik vanaf mijn dertiende jaar, als het maar enigszins mogelijk was, met mijn vader naar de studio's meeding. Ook bij gastdirecties vergezelde ik hem soms; dan gingen we naar Den Bosch of naar Groningen, wanneer hij het Brabants Orkest casu quo het Noordelijk Philharmonisch Orkest dirigeerde. In Groningen heb ik al in die jaren '60 diverse malen die aardige en toen al geleerde Nico van der Wal⁵ en zijn vrouw ontmoet.

Muziek beheerste mijn leven. In mijn jonge jaren wilde ik pianist worden; naar het conservatorium en van school af. Mijn vader en moeder hebben dat met hand en tand tegengehouden. En maar goed ook, achteraf misschien. Mijn vader zei eens tegen mij: als je op je achttiende niet alle vier de Rachmaninov-concerten speelt, moet je het maar vergeten. Voor mijn ouders was het een klare zaak: niet in de muziek.'

Wat dan wel?

'Mijn vader sprak toen de cynische woorden: 'Als je voor het vak gaat en een uitvoering geeft, een recital, zeggen de mensen: 'Tja, het was wel aardig, maar er zijn er die het beter spelen'. Wanneer je diezelfde stukken speelt, maar dan als amateur voor vrienden, wordt al gauw gezegd: 'Wat kan die man mooi piano spelen.' Allemaal juist, maar misschien was ik een gelukkiger mens geworden als ik pianoleraar was geworden. In de visie van mijn ouders was mijn begaafdheid niet van dien aard, dat ik er mijn beroep van kon maken. Zij stelden zich op het standpunt: als je niet voor de top gaat, doe het niet! Ik heb geluisterd. Toen mijn eerste keuze op zoveel weerstand stuitte, lag mijn volgende escapistische voornemen voor de hand: ik besloot muziekwetenschap te gaan studeren. Voor mijn ouders was ook dit niet zonder meer acceptabel: wat moet je daar nu mee doen?

Vervolgens zijn mijn ouders – zonder mij: nu neem je je zoon gewoon mee – naar de hoogleraar muziekwetenschap Eduard Reeser⁶ gegaan en zij vroegen hem naar de toekomstperspectieven. 'Dan moet hij wel kunnen schrijven. Kan hij schrijven?' 'Tja, zeiden m'n ouders, dat weten we niet.' Nu had ik als scholier eens een opstel over de componist Henk Badings geschreven en daarvoor een Utrechtse prijs gekregen, maar duidelijkheid was er op dat moment natuurlijk niet. Reeser was van mening dat ik er iets praktisch naast zou moeten studeren. Daarmee kwamen ze thuis: ga maar rechten er bij doen. Ik vond alles best, zolang ik maar met muziek in aanraking kon blijven.

Ik schreef me in voor muziekwetenschap aan de Universiteit in Utrecht. En die wens van mijn ouders ook rechten te gaan studeren, why not? Ik zag dat ook wel. Het zei mij toen eigenlijk niet zo veel, rechten. Het was in feite een kleurloze keuze.'

5 Nico van der Wal (1925-2015), van 1976 tot 1990 lector en nadien hoogleraar in de juridische Byzantinistiek te Groningen, zie over hem: A.J.B. Sirks en B.H. Stolte, 'Nico van der Wal: interview met een tekstbezorger van Byzantijnse rechtsbronnen', in: *Prominenten kijken om*, *Pro Memorie* (PM) 6 (2014), 331-346.

6 Eduard Reeser, Rotterdam 23 maart 1908-Utrecht 29 november 2002, bijzonder hoogleraar cultuurgeschiedenis van de muziek, lid KNAW 1961; zie zijn levensbericht door L.P. Grijp (<http://www.dwc.knaw.nl/DL/levensberichten/PE00002513.pdf>).

Werd je ook lid van een studentenvereniging?

‘Met enige aarzeling ben ik uiteindelijk lid geworden van het Utrechts Studenten Corps. Ik kwam terecht in een jaarclub die overwegend uit bèta’s bestond. Aanvankelijk voelde ik mij niet zo thuis in het gezelschap, maar dat veranderde in het tweede jaar. Ik ben natuurlijk gebleven wat ik was, een echte alfa, met belangstelling voor alles wat niet in cijfers uit te drukken is. Enigszins afwijkend van het gebruikelijke patroon, kwam ik uit een artistiek milieu. Muziek maken is geen harde business. Ik ben door mijn ouders niet echt weerbaar gemaakt voor het leven. Door mijn ervaringen als lid van het Corps heb ik op dit punt veel bijgeleerd, vooral het geven van weerwoord in soms zinloze probleemstellingen. Je zag hoe assertieve jaargenoten zich succesvol teweerstelden tegen persoonlijke invasies van sommigen en op solidaire wijze anderen tot zich toelieten. Mij staat nog bij dat ik in die jaren weinig participeerde in de studentenactiviteiten, maar wel constant heb geobserveerd: hoe pleegt men zich te handhaven, hoe verlopen discussies, hoe handhaaf je je normen- en waardenscala in een symbiose met velen die er een andere, overigens minstens even waardevolle mening op nahouden.

Wel was ik uiterst kritisch over de gang van zaken bij het Corps. Met name in de groentijd heb ik dingen gezien die niet door de beugel konden: op dit punt is mijn overtuiging onveranderd gebleven. Ik meen nog steeds dat je elkaar bepaalde dingen niet kunt aandoen, vooral toen niet, zo kort na het naziregime. De agressie die ouderejaars loslieten op de argeloze aankomende studenten was soms vehement. Ik heb me met moeite staande gehouden. Men raakte de groentjes overigens met geen vinger aan; er werd geredeneerd en gediscussieerd, er werd psychologische druk uitgeoefend, alles met het doel om de ander eronder te krijgen. Door de sfeer van contestatie die ook in de latere jaren in die studentengemeenschap een rol bleef spelen, ben ik weerbaarder geworden. Met alle latente en openlijke agressie die ik door de jaren heen tegen de rechtsgeschiedenis in Utrecht heb moeten verdragen, is de ervaring opgedaan in mijn studentenjaren van groot belang geweest om mentaal te overleven.’

Had je een leermeester?

‘In de muziek was mijn ‘leermeester’ – ik houd niet zo van dat begrip, ik houd het liever op ‘inspirator’ – Eduard Reeser. Hij was een geestrijk man met een brede eruditie en een grote kennis, ook buiten het engere gebied van de muziekwetenschap. Hij was niet alleen een scherp intellectueel, maar ook in hoge mate artistiek bevlogen. Hij was een vrij mens, die de wetenschap bedreef met kleur en brede kennis, met maatschappelijke betrokkenheid en met een altijd aanwezig gevoel voor het praktische. Zijn colleges waren altijd een feest doordat hij de onderwerpen levendig contour gaf en tegelijkertijd allerhande literatuur presenteerde. Over de boeken had hij soms allerlei verhalen waardoor deze gingen

leven. Reeser heeft mij in velerlei opzicht gestimuleerd. Van hem heb ik het wetenschappelijke handwerk afgekeken, bijvoorbeeld de manier waarop je zorgvuldig dient te citeren. Dat leerden wij bij de juristen helemaal niet.

Zo moest ik voor het opera-tentamen op en diende een overzicht in te leveren van alle opera's die ik bestudeerd had. Daarbij moest een lijst van artikelen en boeken worden opgegeven. Die ingeleverde lijst lag twee dagen later naast mijn bordje, voorzien van een briefje van Reeser met het bericht dat hij de lijst niet kon accepteren: soms had ik geen plaats of jaartal opgegeven, soms had ik een verkeerde druk onder ogen gehad; de titels van de opera's waren niet allemaal goed. Dat soort dingen. Het tentamen zelf had ik optimaal afgelegd, maar het onderbouwende wetenschappelijke handwerk moest ik nog leren.

De botte afwijzing van Reeser kwam hard aan. Ik was wel ambitieus: wilde het goed doen. In mijn eerste jaar heb ik niet lopen lorren, maar legde de tentamens akoestiek, instrumentenkunde en opera met succes af. Immers, de studie rechten vroeg eveneens mijn aandacht, zodat ik direct tegen beide studies ben aangegaan.

Reeser gaf gedurende een jaar een college bibliografie. Zo'n college kan heel saai zijn, maar niet bij hem. Hij vertelde soms uitgebreid over de auteurs van belangrijke musicologische werken en de factoren en mogelijke (voor)oordelen die hun standpunten mede bepaalden. Zelfs over de vormgeving van een boek, de kleur van de kaft en het gekozen lettertype kon hij uitweiden. Zo'n boek kreeg dan gezicht; je herkende het meteen wanneer je het in de bibliotheek zocht. Het belang van een goede bibliografie als een van de vereisten voor degelijk wetenschappelijk onderzoek heb ik van hem geleerd. Later heeft mij dit geïnspireerd om een bibliografie Romeins recht te maken.⁷

Ik houd zelf veel van boeken en hecht veel waarde aan de esthetische vormgeving: een boek moet ook uitwendig een eigen karakter hebben en er goed uitzien. Om die reden heb ik me altijd verzet tegen bijvoorbeeld de fantasieloze geplastificeerde omslagen die veel Kluweruitgaven ontsieren. Aanvankelijk vroeg dat tegenover de uitgeverij om een zekere strijdbaarheid, maar uiteindelijk zien al mijn uitgaven er mooi uit. Thuis waren we ook groot gebracht met esthetiek in de muziek en in de literatuur. Mijn moeder was zeer literair ingesteld. Dostojewski en Tolstoi, dát waren thuis eerder de gespreksonderwerpen dan die over vader Drees (de bekendste naoorlogse premier). Politieke onderwerpen kwamen nauwelijks bij ons aan de orde.

Tot in zijn laatste jaar heb ik met Eduard Reeser een goed contact onderhouden en ik gedenk hem met respect. Hij wees mij in 1969 aan als zijn opvolger bij de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst,⁸ waar ik vervolgens twintig jaar landelijk Algemeen Voorzitter ben geweest. Reeser gaf mij als advies mee: 'De toonkunstclub is een prima gezelschap, maar als je er leiding aan wilt geven: doe het vooral badinerend, lichtvoetig en met

7 J.E. Spruit, *Bibliografie Romeins recht. Wegwijzer tot de bronnen, hulpmiddelen en literatuur*, De Walburg Pers, Zutphen 1988.

8 Opgericht in 1829, zie J.C. van Dokkum, *Honderd jaar muziekleven in Nederland. Een geschiedenis van de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst bij haar eeuwfeest 1829-1929*, Amsterdam 1929; P. Cronheim (red.), *Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst. 125 jaar Toonkunst*, Amsterdam 1956.

een dosis humor'. Daarin had hij gelijk. Ik heb dat devies altijd proberen te volgen, maar in mijn professionele leven is mij dit onder de druk van de omstandigheden vaak niet gelukt. Achteraf gezien had ik als hoogleraar Rechtsgeschiedenis in Utrecht wellicht wat relativerender kunnen optreden. Maar ja, het was vaak een kwestie van overleven. Reeser had zo zijn manier om met de materie om te gaan: hij maakte van alles iets moois.'

Deed je muziekwetenschap en rechten tegelijkertijd en waarop kwam het accent te liggen?

'Ja. Ik liep ook college in de juridische faculteit. Ik had al snel vreugde aan de rechtsgeleerde scherpstijperij, die alle kanten uit kon gaan, afhankelijk van de maatschappelijke ideeën en de doeleinden die men in de discussie voor ogen had. Het direct maatschappelijk belang van veel juridische vraagstellingen was natuurlijk groter dan de historische, esthetische en andere discussiepunten die bij muziekwetenschap aan de orde kwamen. Zo'n moment van waarheid kwam voor mij aan het einde van het eerste jaar, toen ik met enkele studenten muziekwetenschap samen zat: met één van hen voerde ik een discussie over de zeventiende-eeuwse uitvoeringspraktijk. Hij haalde een partituur uit de kast, wees mij op allerlei versieringssymbolen en sprak daarop de gevleugelde woorden: 'Het is wel overduidelijk dat Frescobaldi een veel betere componist is dan Vivaldi.' Ik reageerde: 'Hoe zo? Ik zou de muziek met de aangebrachte versieringen eerst wel eens willen beluisteren'. Dat was echter helemaal niet de bedoeling, alles bleef hangen in de stille theorie. Opgegroeid als ik was met de praktische muziek en klinkende partituren ontwikkelde zich in mij een zekere weerzin tegen dit soort theoretische benaderingen die soms ver afstonden van de muzikale beleving als zodanig. Het gevolg was dat ik mij geleidelijk meer aangetrokken voelde tot de rechtenstudie en mijn rechtsgeleerde medestudenten.

Na het eerste jaar heb ik mij daarom geconcentreerd op de rechtswetenschap, waar ik in de ban geraakte van De Monté ver Loren.⁹ Ook van zijn persoon. Hij was eerder een negentiende-eeuws geleerdentype, on-modern, zo weggelopen uit de *Camera Obscura*. Ik was vooral gefascineerd door zijn boeiende en glasheldere colleges. Ziek, zwak of misselijk, ik ging altijd naar de colleges van Ver Loren toe. Ik maakte daarvan een perfect dictaat; helaas leende ik dit later aan een studievriend uit en kreeg het nooit meer terug.

Zevenbergen¹⁰ waardeerde ik vooral om zijn dogmatisch doorwrochte verhandelingen over Romeinsrechtelijke leerstukken, geheel in de degelijke traditie van de Duitse pandektistiek. Al die leerstellingen prikkelde mij wel, zodat ik wellicht tot mijn eer kan

9 J.Ph. de Monté ver Loren (1901-1974), gewoon hoogleraar in het oud-Nederlandsch recht, de ontwikkeling van het recht, bezien in het licht van het Germaanse recht, en de inleiding in de rechtswetenschap 1942-1946, gewoon hoogleraar Nederlandse rechtsgeschiedenis 1957-1971.

10 Chr. Zevenbergen (1897-1976), gewoon hoogleraar in het Romeinsch recht, de Romeinse rechtsgeschiedenis, de ontwikkeling van het recht bezien in het licht van het Romeinse recht, Universiteit Utrecht, 1928-1968. Over hem J.E. Spruit, in: *Biografisch Woordenboek van Nederland I*, 's-Gravenhage 1977, 677-678.

zeggen dat ik als jong student de hele Sohm-Mitteis-Wenger heb gelezen. Van Ovens *Leerboek van Romeinsch privaatrecht* had natuurlijk meer voor de hand gelegen, maar kennelijk ben ik niet op dit idee gekomen. Er was in die tijd niet, zoals dit later wel het geval werd, een bepaald leerboek als verplichte literatuur voorgeschreven. Dat werd aan jezelf overgelaten. Ik kreeg toen in het Duits meer dan 700 bladzijden pandektistiek voor de kaken, een louterende rechtsgeleerde injectie.¹¹

Hooijkaas¹² gaf Inleiding tot de Rechtswetenschap, met een sterk filosofische inslag. Hij was bizar! Een merkwaardige, in zichzelf opgesloten man. Er ging geen college voorbij of er verscheen wel een Latijnse of Griekse tekst op het bord in zaal 16 van het Academiegebouw waar alle eerstejaars studenten toen nog een plaats konden vinden. Vervolgens richtte hij zijn priemende blik op de eerste twee rijen, direct onder zijn kathedraal, waar de vrouwelijke studenten van de Utrechtse Vrouwen Studenten Vereniging (UVSV) plachten te zitten. 'De juffrouw in het rode bloesje: vertaalt u deze tekst maar eens'. We hadden wel allemaal gymnasium in die tijd, maar dat ging toch niet altijd goed. Het meisje was begrijpelijkerwijs nerveus en wist met de tekst natuurlijk vaak geen raad. 'Ja, gaat u maar door juffrouw'. Hij had geen enkel begrip voor de jongelui. Hij gaf overigens heel levendig en belangwekkend college.

In mijn tweede jaar ben ik nog student-assistent bij hem geweest. Ik solliciteerde en werd aangenomen, hoorde verder niets, maar in september 1959 zou ik moeten beginnen. Na het eerste college in die maand probeerde ik hem daarover aan te spreken. Hij was gewoon om met enorme snelheid uit de collegezaal weg te rennen, zodat ik hem pas helemaal onderaan de trap in het Academiegebouw te pakken kreeg. Op mijn uitgesproken bereidheid mijn taak aan te vatten reageerde hij alleen maar: 'Wie bent u?' Hij herkende mij niet eens. Hij verwees mij naar de rechtsfilosoof Joop van der Ven.¹³ Bij hem heb ik met het grootste genoegen meer dan twee jaar als student-assistent gewerkt; tot aan zijn dood ben ik in een sterke vriendschapsrelatie met hem verbonden geweest. Over inspiratoren gesproken, deze subtiele katholieke filosoof, zijn geacheveerde persoonlijkheid, zijn suave, humane en afwegende trant van denken, komt mij nog vaak voor de geest. Hij had begrip voor het menselijk tekort en de neiging fouten op een rechtvaardigende wijze te vergoelijken. Kwam veel bij hem thuis in Bilthoven, een harmonieus gezin. Ik heb observerend veel opgestoken van zijn wellevende en liberale visie op mens en leven. Ooit raakten wij eens samen in gesprek over publicaties. Hij vertrouwde mij toen toe dat de wetenschappelijke wereld zich erover verwonderde dat hij nooit een boek had geschreven, maar alleen artikelen. Dat heeft mij er vijftien jaar later toe bewogen mij sterk te maken bij Kluwer om zijn artikelen verzameld uit te geven. Dat is gelukt in de twee delen

11 R. Sohm, L. Mitteis, L. Wenger, *Institutionen, Geschichte und System des Römischen Privatrechts*, Duncker & Humblot, Berlijn, talrijke edities.

12 J.P. Hooykaas (1900-1971), gewoon hoogleraar in het administratieve recht vanaf 8 december 1950, gewoon hoogleraar inleiding tot de rechtswetenschap, alsmede staatsleer, staatsrecht en administratief recht Universiteit Utrecht, 1954-1969.

13 J.J.M. van der Ven (1907-1988), hoogleraar rechtsfilosofie, arbeidsrecht en rechtssociologie, Universiteit Utrecht 1947-1972.

Ius humanum,¹⁴ een prachtig samenhangend monument voor deze geleerde. Een merkwaardige speling van het lot: als 22-jarige hoor je iets toevallig, het blijft hangen en in een volgende levensfase wordt het een incentive om iets tot stand te brengen. Van der Ven lanceerde in 1969 met twee collega's het voorstel om de beruchte 'Drie van Breda' (oorlogsmisdadigers) uit te wijzen. De gedachte om de Nederlandse samenleving van dit uitschot te verlossen vóór het uitzitten van hun levenslange straf, lokte een storm van protest uit. De samenleving was er toen nog niet aan toe. Het idee om alles overspringend deze kwade cellen uit te snijden en de na-oorlogse samenleving daarvan te reinigen, vind ik nog steeds groots en typerend voor het humane denken van Van der Ven en zijn strafrechtelijke collega Pompe. Enkele jaren later heeft de minister van Justitie, zonder voorafgaande politieke discussie, de vrijlating gelast en het zootje naar Duitsland laten vertrekken.'

Hoe kwam het dat je het accent toch op de rechtenstudie legde?

'In mijn tweede jaar toen ik voor Van der Ven ging werken, had ik al twijfel wat ik met muziekwetenschap moest aanvangen. Met de combinatie muziek en recht zou ik later misschien iets kunnen betekenen in de organisatie van het Nederlandse muziekleven; dat is aanvankelijk ook gebeurd. Maar ik had eigenlijk meer op gekregen met de rechtswetenschap, vooral door mijn toenemende interesse in de rechtsgeschiedenis. Na mijn kandidaatsexamen moest ik een bijvak kiezen. De beide wetenschapsgebieden heb ik toen in een onderzoek gecombineerd en een studie verricht naar middeleeuwse muzikanten. Mijn interesse ging vooral uit naar de maatschappelijk onderste laag, die van de stadsmuzikanten en in kwade maatschappelijke reuk staande speellieden. Ik heb er in 1969 een boekje over geschreven, dat later nog eens is herdrukt.¹⁵ Thuis hadden we wel eens gesproken over die Middeleeuwse musici. Mijn vader wist wel iets over hun gebrek aan maatschappelijke status: die Middeleeuwse muzikanten? Die kon je bij het vuilnis zetten, die kon je vrijelijk beledigen. Dit was mij vagelijk bijgebleven. Was dit wellicht een aardig onderzoeksthema? Ver Loren vond het prachtig; toen hoefde nog niet alles in het keurslijf van een onderzoeksprogramma te passen. Hij liet me mijn gang gaan en ik heb er bijna mijn hele tweede jaar aan besteed. Een juridische, sociale invalshoek lag niet voor de hand als thema bij muziekwetenschap en muzikanten liggen niet vooraan in het aandachtsveld van juristen. Ik heb toen veel tijd besteed aan het verzamelen van het karige en verspreide bronnenmateriaal, veelal via de registers van bronnenuitgaven, en kwam o.a. terecht in de Novellen van Justinianus, de Schwabenspiegel, de Saksenspiegel, Duitse bronnen, talloze stadsrechten, politieverordeningen, los en vast. Veel Germanistiek, weinig Romeins recht.

¹⁴ J.J.M. van der Ven, *De mens in zijn rechtsorde – Verzamelde opstellen*, Kluwer, Deventer 1981; *Ius humanum – Das Menschliche und das Rechtliche*, Alfred Metzner Verlag, Frankfurt a.M./ Kluwer, Deventer 1981.

¹⁵ J.E. Spruit, *Van vedelaars, trommers en pijpers*, Oosthoek, Utrecht 1969; Gouda Quint, Arnhem 1990².

Mijn scriptie was derhalve een combinatie van de beide vakgebieden. Geleidelijk kwam ik steeds sterker in het vaarwater van de rechtenstudie terecht, misschien mede omdat de sociale druk om op tijd studieresultaten te behalen daar groter was. De muziekwetenschap moge dan enigszins naar de achtergrond zijn geraakt, ik schreef in die tijd wel veel muziekrecensies. Mijn vingers blauw geschreven! Dat kostte de nodige tijd. Uiteindelijk heb ik de studie muziekwetenschap niet afgemaakt, ook al weet ik er veel van.'

Je hebt de studie muziekwetenschap dus losgelaten?

'Ja en nee. Nog in 1961 heb ik een beurs gekregen van de Poolse regering om twee maanden naar Warschau te gaan voor een onderzoek naar de naoorlogse ontwikkeling op het terrein van de muziek en de muziekpolitiek. Daarover heb ik naderhand diverse artikelen geschreven. Stapels partituren heb ik meegenomen van werken die toen in het Westen niet of nauwelijks bekend waren. In de jaren '90 heb ik deze geschenken aan de bibliotheek van de Nederlandse Omroep Stichting (NOS). Ik vertrok midden in de Berlijncrisis. In Berlijn stonden de Amerikaanse en Russische tanks bijna met de lopen tegenover elkaar. Mijn ouders vonden het maar niets dat ik daar naar toe ging – mogelijk was er oorlog op handen – maar het advies van het ministerie van Buitenlandse zaken luidde desgevraagd: ga maar, het zal wel loslopen. In West-Berlijn stapte vrijwel iedereen uit. Vermoedelijk reisde ik als enige westerling door naar het eerste station in Oost-Berlijn, Bahnhof Friedrichsstrasse. Aan de overkant van het perron stonden enorm lange Russische treinen met open veewagens, stampvol soldaten; tussen de treinen liepen Russische officieren, zwaar gelaarsd en met diephangende jassen heen en weer. Door het open raampje riep ik enthousiast: 'tovaritsch, tovaritsch'. De Russen zwaaiden en masse terug: niets oorlog!'

Nog even terug in de tijd, je concentreerde je dus verder op de rechtswetenschap?

'Inderdaad, de rechtenstudie heb ik netjes binnen de tijd voltooid. Wat mij bijstaat, is dat het allemaal erg passief was in de studietijd. Je laafde je aan de bronnen van het goede en daarna: tentamen, tentamen, tentamen, allemaal mondeling. Vervolgens had je anderhalf jaar voor doctoraal I; daarna anderhalf jaar doctoraal II. Het was erg saai. Je volgde zo trouw mogelijk college en leerde de stof uit de boeken. Men kende de hoogleraren nauwelijks, wanneer men niet door het verrichten van onderzoek met hen in contact kwam. Ik voelde mij niet erg op mijn gemak in die oncreatieve ambiance voor academische slurspers. Doorstaan heb ik het door het schrijven van de muziekrecensies en -artikelen. Ook het onderzoek in Warschau was stimulerend. Dat waren opstekers; zo kwam ik in een andere wereld. Daar kon ik door creatieve zelfwerkzaamheid de dorre theorie overleven.'

Je deed doctoraal in 1963? En dan ga je ineens een proefschrift schrijven?

‘Zo is het niet gegaan. De directeur van het Rotterdams Philharmonisch Orkest benaderde mij direct na het voltooien van mijn studie in februari 1963. Hij polste mij voor een functie als staflid, met als perspectief dat ik te zijner tijd onderdirecteur zou worden. Een belangrijke rol bij deze functie speelde de combinatie van muziekwetenschap en rechtsgeleerdheid. Het voorstel leek mij aantrekkelijk, maar dan wel onder de voorwaarde dat ik niet in eerste instantie als musicoloog zou aantreden. Ik wilde niet werkzaam zijn in een professie, waarin ik niet was afgestudeerd. Ik heb mij daar bestuurlijk duchtig geweerd. Mijn werkelijke groentijd, mijn maatschappelijke vuurdoop kreeg ik daar in een roerige wereld, die ik van huis uit wel kende en waarmee ik gelukkig soepel kon omgaan. Maar na twee jaar (1963-1964) had ik toch het gevoel dat ik er vastliep. Je schreef er wat programmatoelichtingen, was duvelstoejager en moest almaar bakkeleien met musici, overheden en reclamemensen. Op zichzelf uiterst nuttige ervaringen, maar de twijfel ‘is that all there is’ sloeg sterk toe.

Na anderhalf jaar ging de telefoon. Ik had intussen nog een enkel artikel geschreven. Als goed oud-student had ik aan Ver Loren mijn artikelen opgestuurd met de vraag of hij ze wilde doorlezen; of het niet al te gek was wat ik schreef. Zo wist hij dat ik nog bezig was. Hij stelde mij voor weer naar Utrecht te komen om te gaan werken bij Zevenbergen, want daar kwam een plaats vrij. Ik had na mijn afstuderen al kunnen blijven. Het schrijven van een proefschrift lag toen voor de hand, maar ik had op dat moment geen zin om nog eens twee jaar tussen de dode boeken te zitten. Ik wilde de samenleving in. Maar na anderhalf jaar praktijkervaring bij het Rotterdams Philharmonisch Orkest bleek dit aanbod intellectueel uitdagend. Niettemin bekropen mij verdere gevoelens van twijfel, immers de functie betrof het Romeinse recht. Ver Lorens standpunt was: ‘Je hebt toch als student nog Romeins recht gedaan. Dat leer je dan maar. Intussen kun je dan werken aan die promotie over muzikanten en varende luyden’. Tja, maar ik weet van Romeins recht niets af. ‘Misschien kun je dan wel eerst een paar maanden naar Rome gaan’, stelde Ver Loren toen voor. ‘Romeins recht, dat doe je toch in Rome! Ik in 1964 dus op naar Utrecht, op naar Zevenbergen, als 26-jarige en als een romanistisch onbeschreven blad.’

Dus Ver Loren vroeg je naar Zevenbergen te gaan?

‘Er was een plaats opgevacant bij Zevenbergen. Mijn belangrijkste taak daar zou het geven van werkgroepen Romeins recht zijn. Maar bij Ver Loren zou de promotie plaatsvinden, niet op een Romeinsrechtelijk thema. Ver Loren heeft een stipendium voor mij georganiseerd en ik kon zeven maanden naar Rome. Daar was een ongestoorde kennis-making met het Romeinse recht en intensief werken aan het proefschrift mogelijk. Het was een heerlijke tijd in Rome, een horizon verruimend verblijf, alsof je in het paradijs

kwam: oudheden overal. Dat je daartussen zat en daarbij kon! Ik ben daar gedrenkt in het humanisme.

Door mijn eerdere scriptie over de speellieden had ik al een theorie gevormd dat de rechtspositie van de middeleeuwse muzikanten niet alleen negatief bepaald werd door de houding van de vroeg-christelijke Kerk jegens het theater en zijn beoefenaren, maar dat de afwijzende opvattingen over dit soort kunstenaars en potsenmakers ook was overgevaaid uit Rome in het kader van de infiltratie van Romeinsrechtelijke noties in het Middeleeuwse recht.

En omdat er in het Istituto di diritto Romano van Volterra¹⁶ en het Duits Archeologisch Instituut geconcentreerd zoveel bronnen en literatuur beschikbaar waren, die niet of heel verspreid in Utrecht te vinden waren, heb ik in Rome gespannen doorgewerkt. Vraag maar aan Netty. We waren in 1963 getrouwd en zijn samen naar Rome gegaan met een beurs van 350 gulden. Geld was lastig. Voor tweederden ging dit bedrag aan de kamerhuur in het Nederlands Historisch Instituut. Omdat er nog geen kopieerapparaten bestonden, hielp Netty mij geregeld met het overschrijven van teksten uit de meest afgelegen literaire, epigrafische en juridische bronnen. Zij verwerkte mijn handgeschreven tekst op een portable Olympia tot een leesbare tekst. Thans, een halve eeuw later, doet zij dit nog steeds op een moderne tekstverwerker en is mij, totale digibeet, ook in dit opzicht tot onmisbare steun.

Wat in die jaren stilaan plaatsvond was een hersenspoeling in de antieke cultuur, in het bijzonder het Romeinse recht. De dagelijkse omgang met het Romeinse rechtsdenken bracht mij steeds meer in de ban van de genius van de Romeinse juristen, hun intellect, hun analytisch vermogen en hun sobere op de essentie van het probleem gerichte trant van formuleren.

Na mijn terugkomst ben ik naar Ver Loren gegaan om hem mijn Romeinse productie voor te leggen. Hij was als gewoonlijk positief. Wat gebeurde er toen? Hij was van mening dat het allemaal wel mooi was en dat ik natuurlijk verder zou moeten gaan met het middeleeuwse aspect van mijn onderwerp, maar dat het Romeinse gedeelte al een omvang had van een zelfstandig boek. Hij gaf mij de raad mijn promotie te baseren op de tekst die voor handen was en die in zichzelf een besloten geheel vormde. Daarna regelde hij het zo dat ik bij Zevenbergen kon promoveren. Zelf trad hij terug. Er was geen sprake van enig competentieprobleem. Hij was een liberale beoefenaar van de wetenschap, wars van ijdelheid. Zo ben ik toen van Ver Loren naar Zevenbergen overgegaan en bij hem cum laude gepromoveerd.¹⁷

Het was een opgewekte promotie. Er zaten wel twintig hoogleraren in de corona, tussen de juristen ook hoogleraren muziekwetenschap, theaterwetenschap, geschiedenis en klassieke letteren. Ik kreeg vragen uit alle windstreken, die ik overigens wel goed heb kunnen pareren. Zelfs Brigitte Bardot kwam, vermoedelijk als moderne tegenhan-

¹⁶ Edoardo Volterra (1904-1984), hoogleraar Romeins recht, Universiteit Rome (La Sapienza) 1951-1971.

¹⁷ J.E. Spruit, *De juridische en sociale positie der Romeinse acteurs*, Diss. Utrecht, Van Gorcum, Assen 1966.



Promotie op 16 december 1966: voor de trap van het Academieggebouw in Utrecht mr. K.W.J. Henny (paranimf), Netty Spruit, de jonge doctor en drs. S. van den Berg (paranimf).

ger van de actrice/keizerin Theodora, in de discussie nog langs! De laatste opponent was Hooijkaas: hij had een grote stapel boeken meegenomen. In een doorwrocht en langdurig betoog opponeerde hij tegen de datering van de zesde Ecloga van Vergilius, enigszins buiten de orde van het proefschrift.¹⁸ De dateringskwestie miste eigenlijk relevantie voor het betoog; of ik de Ecloga nu dateerde op 10 voor Christus of 20 na Christus, het maakte voor de conclusie in casu nauwelijks uit. Hooykaas was niet te stuiten, bleef lang aan het woord tot het *hora est* klonk en ik helemaal niet meer kon reageren.’

Had je een introductie en heb je in Rome nog hoogleraren ontmoet?

‘Eigenlijk niet. Wat was het geval: ik kreeg een beurs om naar Rome te gaan en zie ons nog zitten in de trein. Enig idee of er een bibliotheek Romeins recht was en bij wie ik moest zijn, ontbrak. Niemand had ook maar naar iemand een introducerende brief geschreven! Wij zijn er geheel à la bonheur heengegaan. Wij verbleven in het Nederlands Historisch Instituut en daar wist men het ook niet; men verwees mij naar de Città universitaria. Ik ben er naartoe gegaan en heb aan wildvreemde studenten gevraagd of er ook een juridische faculteit was. De meeste aangesprokenen spraken Engels, Frans noch Duits en mijn Italiaans was niet meer dan basaal. Zo ben ik al zwerfend bij de Facoltà di Giurisprudenza aanbeland, maar moest toen nog zien hoe ik bij de sectie Diritto romano terecht kon komen.

Nu, dat lukte en uiteindelijk ben ik bij Volterra gearriveerd en heb ik maanden op zijn mooie instituut mogen werken. Daar zaten later ook Luigi Capogrossi Colognesi¹⁹ en Ma-

¹⁸ Op blz. 24 van het in de vorige noot genoemde werk komt die kwestie aan de orde.

¹⁹ Sedert 1979 hoogleraar Rechtsgeschiedenis en Romeins recht aan de Universiteit van Rome ‘La Sapienza’.

rio Talamanca,²⁰ beiden briljante Romanisten die later hoogleraar zijn geworden. Voor laatstgenoemde heb ik, samen met mijn Luikse collega Roger Vigneron,²¹ in de jaren '90 nog eens een masterclass gegeven in Zuid-Italië. Zonder enige introductie werd ik weliswaar allervriendelijkst door iedereen getolereerd, maar ik vermoed dat zij mij beschouwden als een jongen uit de polder die, afkomstig ex partibus infidelium, een ongebruikelijke belangstelling aan de dag legde voor hun oudvaderlandse recht. Een enkele maal spraken zij mij na enige tijd wel eens aan. Er waren ook twee alleraardigste bibliothecarissen die mij bijstand verleenden en die mij uiteindelijk toestonden om tussen de middag op het instituut over te blijven. Tijdens de siësta ging het instituut namelijk op slot en moest iedereen vertrekken. Het was een bijzonder privilege dat ik mocht blijven om door te werken, zij het ook dat ik niet de sleutel kreeg en opgesloten was en niet weg kon. Zeer bevorderend voor de voortgang van het boek! Ik denk dat aan de moderne, veel internationaler georiënteerde universiteit deze situatie zich niet meer zal voordoen. Zelf zou ik het nu heel anders doen en een jonge promovendus niet zo onvoorbereid wegsturen. Maar ja, dat was de oude universiteit, met al haar charmes. Daar kwam bij dat ik in Utrecht niet verbonden was aan enig instituut en dat men veel meer dan nu het geval is werd overgelaten aan zichzelf. Feitelijk was ik een academische zwerfeend. Men moest de weg in het struweel der wetenschappen zelf maar zien te vinden. Ik heb reeds toen een dure eed gezworen dat ik het anders zou doen, ingeval ik later voor iemand een wetenschappelijke verantwoordelijkheid zou krijgen.'

Je bent tot 1968 medewerker geweest in Utrecht?

'In januari 1968 is Zevenbergen weggegaan, midden in het academisch jaar. De faculteit wilde daarna breken met de wetenschappelijke methode van Zevenbergen. Men wilde af van de dogmatiek in de vorm van de negentiende-eeuwse pandektistiek. Anton Kunst²² is toen hoogleraar geworden. Hij was geen Romanist; hij legde meer accent op een benadering, waarin individuele rechtsinstituten in hun ontwikkeling werden gevolgd tot in de nieuwe tijd. Het moet niet gemakkelijk voor hem zijn geweest. Hij trad midden in het jaar aan, stond een geheel andere rechtshistorische methode voor en van zijn twee Zevenbergiaans geschoolde medewerkers moest hij er al spoedig een missen: ik vertrok, vergezeld

²⁰ Mario Talamanca (1928-2009), hoogleraar Romeins recht, Universiteit Rome (La Sapienza); over hem D. Mantovani, 'In memoriam Mario Talamanca', *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Rom. Abt.* 127 (2011), 817-844.

²¹ Roger Vigneron (1937-2002) was hoogleraar Romeins recht aan de Université de Liège.

²² Prof. mr. A.J.M. Kunst (1916-1986), gewoon hoogleraar in de historische ontwikkeling van het recht, bezien in het licht van rechtsstelsels uit welke het Nederlandse recht zich heeft gevormd, in het bijzonder het Romeinse recht, 1968-1976; zie over hem: J.E. Spruit, 'In memoriam Anthonie Johannes Marie Kunst', in: *Tijdschrift voor Antilliaans Recht-Justicia* (1987) 138-144; dezelfde, Kunst, Antonie Johannes Marie, in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, dl. 3, 's-Gravenhage 1989, 371-372.

van mijn wederhelft, in april 1968 namelijk met een stipendium voor een halfjaar naar het Institut de droit romain in Parijs. Ik was toen 30 jaar.'

In 1968 ga je een switch maken naar de Gemeentelijke Universiteit Amsterdam?

'Inderdaad, na mijn terugkomst uit Parijs ben ik een halfjaar hoofd-docent geweest bij Hans Ankum.²³ In Amsterdam had ik eens een gastcollege gegeven, hetgeen voor hem aanleiding was mij voor te stellen deel uit te gaan maken van zijn staf. Een levenslange vriendschap is gebleven. Hij is iemand die geen '*jalousie de métier*' kent, die vakgenoten ruim baan geeft en die, wanneer iemand in zijn ogen professioneel in orde is, de betrokkene alle kansen geeft. Van academische kleingeestigheid is hij gespeend. Merkwaardig was het Leidse hoogleraarschap toen al in de pen. In het vroege voorjaar van 1968 had Feenstra²⁴ mij in Parijs opgebeld om mij te polsen of ik belangstelling had voor een hoogleraarschap in Leiden. Achteraf kun je je afvragen of je op die leeftijd daarvoor klaar bent. Hans Ankum sprak zijn vertrouwen uit dat ik het in Leiden wel zou rooien. Bijzonder aardig. Mevrouw B. Bergsma, een oudere en wijze medewerkster bij Ankum, zag het scherp. Na afloop van een college liep zij met mij op en sprak de gevleugelde woorden: 'Leuk voor je, Leiden, maar je jeugd is definitief voorbij'. Later heb ik nog vaak aan die uitspraak gedacht, toen in de decennia erna in de eenzaamheid van Utrecht de druk op de rechtsgeschiedenis en in het bijzonder op het Romeinse recht onevenredig sterk is geweest. Inderdaad, de vlegeljaren waren voorbij.'

Nu maak je een paar grote stappen: Utrecht, Amsterdam, dan Leiden, dan weer Utrecht?

'En dat in een tijdsbestek van vier jaar. Toen ik in Amsterdam aantrad, was Leiden al in de pen. Opmerkelijker is misschien mijn vrij snelle teruggang vanuit Leiden naar Utrecht. Ik ging volgens plan in Amsterdam bij Hans Ankum weg en volgde hem op hetzelfde moment in Leiden als hoogleraar op. Daar waren toen dus vier hoogleraren in de rechtsgeschiedenis werkzaam: Pestman,²⁵ De Smidt,²⁶ Feenstra en ik. In de Leidse faculteit werd

²³ Hans Ankum, zie: C.H. van Rhee en L.C. Winkel, 'Een Romeinsrechtelijke coryfee. Rechtshistorici uit de Lage Landen (11): interview met Hans Ankum', in: *Pro Memorie* 12 (2010), 146-168.

²⁴ R. Feenstra (1920-2013), hoogleraar Inleiding tot het recht en oud-Nederlands recht, Universiteit Utrecht (1949-1952); hoogleraar Romeins recht en zijn geschiedenis, Universiteit Leiden 1952-1985, zie over hem: Theo Veen en Dirk Heirbaut, 'Rechtshistorici uit de Lage Landen (5): interview met R. Feenstra' in: *Pro Memorie* 5 (2003) 3-36; en 'In memoriam Robert Feenstra (1920-2013)', in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* (TRG) 81 (2013) 347-355.

²⁵ P.W. Pestman (1933-2010), hoogleraar Rechtsgeschiedenis van het Oude Egypte en van het Oude Griekenland en hoogleraar Juridische Papyrologie, Universiteit Leiden, 1969-1998; zie over hem: A.J.B. Sirks en B.H. Stolte, 'Piet Pestman: interview met een papyroloog tussen mens en recht in het oude Egypte', in: *Prominenten kijken om*, in: *Pro Memorie* 6 (2004) 347-360; J.A. Ankum, 'Levensbericht Pieter Willem Pestman 1933-2010' (<http://www.dwc.knaw.nl/DL/levensberichten/PE00002513.pdf>).

²⁶ Tom de Smidt (1923-2013), hoogleraar Inleiding tot de rechtswetenschap en Oud-Vaderlands recht, Universiteit van Amsterdam, 1956-1988 (sinds 1965 tevens hoogleraar Oud-Vaderlands Recht, Universiteit Leiden), zie over hem: Paul Nève

mijn benoeming enigszins ironisch aangeduid als de uitkomst van het 'Ardennenoffensief van Feenstra'. Ik kwam jong en onervaren in Leiden aan. Ik was niet zo veel ouder dan de meeste van zijn medewerkers.

Direct na mijn aantreden begon daar op fluwelen kousenvoeten de revolte, geïnspireerd door de Marxistische maatschappijfilosofie van Herbert Marcuse, de Frankfurter Schule en het Amerikaanse New Left. Met de agressievere vorm van de studentenopstand tegen de gevestigde orde waren wij tijdens ons verblijf in Parijs al geconfronteerd. Ik ben midden in de meibeweging van 1968 terecht gekomen en kon mij daaraan nauwelijks onttrekken. De beweging kenmerkte zich door vehemente agitatie van de studenten tegen de maatschappelijke instituties, de politieke elite en het universitaire bestel. Na de Tweede Wereldoorlog was de bestaande orde door de generatie die onder de oorlog had geleden in de kern gehandhaafd; toen in de tweede helft van de jaren '60 hun kinderen tot volwassenheid kwamen, probeerden deze onder invloed van nieuwe ideeën met de in hun ogen vermoldme structuren af te rekenen. De reactie was in Frankrijk fel en leidde tot heftige confrontaties met en intense onderdrukking door de oproerpolitie, de CRS. Er vielen meer dan 2000 gewonden en op de barricades in het Quartier latin brandden iedere nacht talloze auto's. Tussen de opstanden, de verschansingen, de Molotovcocktails van de studenten en de traangasgranaten, afgeschoten door de politie, bewogen wij ons met bijna morbide interesse voort, gefascineerd door de on-Hollandse revolutionaire atmosfeer. Merkwaardig: 's avonds tot diep in de nacht vuurwerk op de Boulevard St.-Michel, overdag verzonken in het Romeinse recht. Vaak huilende secretaresses op het Institut de Droit romain aan de Place du Panthéon. Toen de sfeer grimmiger werd en wij overwogen om Parijs te verlaten, was dit feitelijk onmogelijk geworden: de Peugeot 204 had geen benzine meer. Benzine werd steeds schaarser. Netty – ik reed toen nog geen auto – ging naar het dichtstbijzijnde pompstation. Iedere ochtend sloot ze achteraan in de rij en zij slaagde er steeds weer in enkele liters benzine te bemachtigen. Na een aantal dagen hadden wij daarom, anders dan de Parijzenaars, nog steeds een goed gevulde tank. De straten waren vrijwel leeg. Vanaf de Arc de Triomphe kon je, scheurend van links naar rechts, over de Avenue des Champs-Élysées rijden; dat hebben wij onder het jaloerse oog van honderden voetgangers dan ook met enthousiasme gedaan.

In januari 1969 trad ik in Leiden aan, met de beelden van Parijs mei 1968 nog op mijn netvlies. Daar onderging ik mijn vuurdoop met de acties van de linkse studentenbeweging. Die verliepen in Leiden allemaal nog redelijk netjes, zowel op het niveau van de studenten als dat van de medewerkers en hoogleraren. In Utrecht later was dat grimmiger. In Leiden had Robert Feenstra de leiding en hij was degeen die in de discussie met studenten de eerste klappen opving. Feenstra was altijd geneigd tot het compromis. Van nature ben ik dat minder, nog daargelaten dat de hele beweging op mij een voze indruk maakte. Mijn Leidse ervaringen brachten mij tot het inzicht dat hetgeen je als rechtshis-

toricus in de sector onderwijs onder druk prijs geeft, nooit meer terug komt. Ik kwam tot het besef dat er een moment komt dat je pal moet staan voor de discipline die aan jou bij je benoeming als hoogleraar is toevertrouwd. Toen ik enige tijd later naar Utrecht terug ging, in het bewustzijn waartoe het eeuwige compromis in de strijd rondom de rechtsgeschiedenis placht te leiden, ben ik tot de overtuiging geraakt dat een afwijzende houding tegenover de steeds weer terugkerende efemere plannen om met name het Romeinse recht de nek om te draaien, de enige manier was om op voet van gelijkheid met de modern-rechtelijke vakken te overleven. Niemand is je toegedaan als rechtshistoricus: wat wordt afgeschaft, onder welke pretext ook, is voor de rechtsgeschiedenis definitief verloren. Als eenling houd je dit op den duur natuurlijk niet vol. Hoezeer ik mij ook duchtig heb geweerd en daarmee gehaat gemaakt, is rechtsgeschiedenis als een van de hoofdvakken in de jaren '90 geleidelijk teruggedrongen. Wat mijn taaie oppositie voor zin heeft gehad, vraag ik mij op dit moment vaak af.'

Je ging al snel van Leiden naar Utrecht? Wat was de reden hiervoor?

'Er hadden zich in Utrecht spanningen voorgedaan tussen Anton Kunst en de studenten. Kunst was oorspronkelijk werkzaam geweest als inspecteur van politie in Helmond en was vrij autoritair ingesteld. Dat kon niet goed gaan in de op democratisering gerichte beweging van die epoëe. Het is tekenend voor de tijd van pleasen en kow-towen van het mismoeidige en vrijwel overal accomoderende gezag dat Kunst niet is bijgestaan, maar in tegendeel een verbod kreeg om nog op het Instituut voor Rechtsgeschiedenis te verschijnen. De sfeer van die tijd is meesterlijk beschreven door Hermans in 1975 in zijn boek *Onder professoren*. Kunst was een man met een enorme werkkraft en heeft kennelijk de tekenen destijds niet goed verstaan. Hij is drie jaar in Utrecht werkzaam geweest en is daarna, van 1971-1976, docent Inleiding tot de rechtswetenschap en Rechtsgeschiedenis geworden aan de Hogeschool van de Nederlandse Antillen; hij heeft het daar voortreffelijk gedaan. Als een soort deus ex machina deed de situatie zich voor dat De Monté ver Loren in '71 met emeritaat was gegaan en dat daarmee de plaats openviel voor een opvolging op beide leerstoelen.

De hoogleraar notariaat, Ton Soons,²⁷ die toen decaan was, heeft mij in Noordwijk, waar wij toen woonden, 's avonds laat nog opgebeld met de vraag of ik bereid gevonden kon worden naar mijn oude stek terug te keren. Ik was in Leiden niet erg gelukkig. Er was weinig kans om onder de vleugels van Feenstra uit te komen en een eigen visie op het onderwijs te ontwikkelen; anders gezegd: om mijn eigen fouten te maken. Bij mijn benoeming was afgesproken dat ik het eerste jaar voor mijn rekening zou nemen, zodat hij zich meer kon concentreren op de doctoraalfase en op de wetenschap die hij zo eminent beoefende. Daar kwam echter niets van terecht. Om die reden ben ik positief ingegaan op

27 A.L.M. Soons (1929-1998), hoogleraar notariaat Universiteit Utrecht, 1966-1989; nadien hoogleraar te Leiden.

het verzoek van Soons. Namens de Utrechtse faculteit is Nico Algra²⁸ naar Noordwijk gekomen. Met hem heb ik intensief overlegd onder welke voorwaarden ik in Utrecht mijn functie zou kunnen uitoefenen. Ik had diverse wensen ter tafel gebracht, o.a. de samenvoeging van de vakken Romeins recht en Oudvaderlands recht, herstel van het Romeinse recht als een essentieel rechtshistorisch bestanddeel in de kandidaatsfase, eenheid in de stafbezetting en ruim baan om de rechtshistorische bibliotheek, toen al de mooiste van Nederland, voor de beide vakgebieden optimaal te restaureren en verder te ontwikkelen.

Een belangrijk aspect was de aard van mijn benoeming. Ik zou benoemd worden op de leerstoel van Ver Loren. De laatste jaren had ik mij echter intensief moeten concentreren op het Romeinse recht waarmee ik pas op mijn 27^e jaar professioneel was begonnen. Ik wilde niet benoemd worden voor Oudnederlands recht, een vakgebied waarvoor ik niet op diepgaande wijze de credentials had en voor hetwelk op den duur een aparte hoogleraar benoemd zou moeten worden. Tot mijn genoegen is toen aan mijn leeropdracht 'gewoon hoogleraar ten behoeve van de rechtsgeschiedenis aan de faculteit der rechtsgeleerdheid van de Rijksuniversiteit Utrecht' toegevoegd: 'in het bijzonder het Romeinse recht'. In de decennia daarna, toen poging na poging is ondernomen om het Romeinse recht de tanden uit te trekken, heb ik gemeend mij te mogen houden aan deze in goed overleg met alle partijen tot stand gekomen leeropdracht: *pacta sunt servanda*, meende ik wellicht al te naïef. Temeer omdat ik in 1971 op basis van de met Algra gemaakte afspraken ben benoemd, niet alleen in de oude hooglerarenfaculteit, maar ten overvloede ook nog eens in de gedemocratiseerde faculteit nieuwe stijl, heb ik betekenis toegekend aan de tussen de faculteit en mij gemaakte afspraken. Desondanks zijn het loodzware jaren geweest. Niet alleen door de last van twee vakgebieden, maar ook door de voortdurende strijd om het bestaan met paritair bezette faculteitscommissies met meestal als uitsluitend doel voor ogen de rechtsgeschiedenis zoveel mogelijk te minimaliseren. In 1975 is Govaert van den Bergh²⁹ erbij gekomen als hoogleraar rechtsgeschiedenis, tot zijn vertrek in 1986, een welkome steun en soms toeverlaat.

Je kunt je voorstellen dat mijn vertrek uit Leiden daar niet overal in goede aarde viel. 'Men gaat niet weg uit Leiden', voegde een collega mij toe. Mijn antwoord daarop was simpel: 'men niet, maar ik wel!'. Ik kan niet zeggen dat ik in Utrecht vrolijke jaren heb gehad, maar spijt van mijn vertrek uit Leiden heb ik zelfs in de moeilijkste momenten niet gehad. Mijn vriendschapsbetrekking met Robert Feenstra heeft het niet geschaad. Ook met Anton Kunst heb ik altijd een goede relatie onderhouden. Dit was vermoedelijk ook een van de redenen waarom hij mij in 1975 vroeg hem gedurende twee maanden te vervangen als docent van de Hogeschool op Curaçao. Hij had verlof gekregen om zijn dikke boek *Recht, commercie en kolonialisme*³⁰ te schrijven.'

²⁸ N.E. Algra (1927-2002), gewoon hoogleraar Inleiding tot de rechtswetenschap Universiteit Utrecht, 1969-1992.

²⁹ Govaert van den Bergh (1926-2005); C.J.H. Jansen en B.H. Stolte, 'G.C.J.J. van den Bergh (1926-2005)', in: *Pro Memorie* 8 (2006) 135-142.

³⁰ A.J.M. Kunst, *Recht, commercie en kolonialisme in West-Indië: vanaf de zestiende tot in de negentiende eeuw*, De Walburg Pers, Zutphen 1981.

Die vervanging van twee maanden heeft nog een lange staart gehad?

‘Dat mag je wel zeggen. Toen Anton Kunst met emeritaat ging in ’77 ben ik als zijn opvolger voor vier jaar met het gezin naar Curaçao gegaan. Ik gaf er Inleiding tot de Rechtswetenschap en Romeins recht. Bovendien ben ik er drie jaar rector magnificus geweest en heb in die functie de metamorfose van Hogeschool naar Universiteit van de Nederlandse Antillen (UNA) mede mogen begeleiden. Ik heb er hard gewerkt, veel unieke situaties meegemaakt en er de meest positieve herinneringen aan overgehouden.

De ervaring op de Antillen was bijzonder: je komt er terecht in een geheel andere wereld, met anders geschaalde maatschappelijke verhoudingen en een normenstelsel dat op vele punten overeenkomt met het Nederlandse, maar daarvan veelal ook afwijkend is. Op zichzelf was het een verademing om college en werkgroepen te kunnen geven voor een auditorium dat meestal uit ongeveer 30 studenten bestond. Onder die studenten bevonden zich verhoudingsgewijs veel ouderen, die van hun werkgever de kans kregen om via de rechtenstudie hun positie te verbeteren. Boeiend werden de jaren vooral na mijn benoeming tot rector magnificus van de Universiteit, een jaar na mijn aantreden als docent in de genoemde vakken. Daardoor kwam ik als een spin niet alleen in het universitaire, maar ook in een meer maatschappelijke context in het web te zitten. De intensieve contacten met het College van Bestuur, met de Minister van Onderwijs, met de kleine Universiteitsraad waarvan ik qualitate qua voorzitter werd, leidden tot een actieve participatie in de discussies omtrent het rondom de Universiteit en de drie faculteiten te voeren beleid. Als rector had ik het genoeg om bij vele maatschappelijke evenementen met de neus vooraan te mogen zitten en de Universiteit ook buiten de Antillen te mogen representeren, onder andere in Suriname, Puerto Rico en zelfs in Nederland. Het grootste deel van ons verblijf hadden wij het voorrecht om op het achttiende-eeuwse Landhuis Brievengat te wonen. Daar hebben wij vele buitenlandse gasten en menig Nederlandse hoogleraar ontvangen en aan de dis gehad. Opnieuw kreeg mijn betrokkenheid bij de muziek een kans doordat ik voor het dagblad *Amigoe* recensies ben gaan schrijven over de concerten die in het Centro pro Arte en op tal van andere plaatsen door plaatselijke en buitenlandse musici werden gegeven. Nog een stap verder ging mijn deelneming aan een concert. Met de vooraanstaande pianist Harold Martina, geboortig van Curaçao maar met een grote internationale carrière achter zich, heb ik deelgenomen aan een concert in de genoemde concertzaal. Voor de pauze speelden wij samen vierhandig *Ma Mère l’Oie* van Ravel en de *Six Epigraphes Antiques* van Debussy. Na de pauze had hij het podium alleen. Overal heb ik voordrachten en colleges gegeven, maar nooit was ik zo zenuwachtig als toen!

Ik heb er een gelukkige tijd gehad, mede doordat ik deel kon uitmaken van een klein team, overwegend Antilliaanse docenten, met wie ik een harmonieuze relatie heb kunnen ontwikkelen. In Nederland werd er verschillend gedacht over het in standhouden van de juridische faculteit, meestal vanuit de gedachte dat Antilliaanse studenten wetenschappelijk en onderwijskundig beter af waren in een Nederlandse faculteit. Mijn vierjarige er-

varing heeft mij anders geleerd. Hoe problematisch het soms was om naast medewerkers van Antilliaanse huize ook goede Nederlandse docenten warm te krijgen voor het onderwijs op Curaçao, het is eigenlijk steeds gelukt om met een klein gemengd team op niveau te werken. De examens in alle vakken konden zich zonder meer meten met die welke in Nederlandse faculteiten werden afgenomen. Voor de Antilliaanse gemeenschap betekende de Universiteit een intellectueel centrum van waaruit ook vele maatschappelijke dienstverleningen konden plaatsvinden. Over mijn Antilliaanse periode zou ik op zichzelf een groot interview kunnen geven. Dat doen we niet, maar ik wil dit thema besluiten door hulde te betuigen aan allen die in de jaren '70 organisatorisch en intellectueel hebben bijgedragen om de Universiteit van de Nederlandse Antillen leven in te blazen.'

Hoe zat het in die periode met je positie in Utrecht?

'Ik bleef mijn nominatie in Utrecht houden, anders had ik een dergelijke tijdelijke functie niet op mij kunnen nemen. Voor de lacune die ontstond, werd in Utrecht voor de periode dat ik afwezig was een medewerker aangesteld. De afspraak was dat ik tweemaal per jaar terug zou komen en verantwoordelijk zou blijven voor de goede gang van zaken voor



Prof. mr. J.E. Spruit in concert met Harold Martina, Centro pro Arte, Curaçao, 2 februari 1980.

de kwaliteit van de opleiding en de examens. In Utrecht was alles in goede handen. Go vaert van den Bergh en de leden van de staf waren uitstekende docenten; zij kenden het klappen van de zweep. De medewerkers hebben mij in die jaren van afwezigheid loyaal gesteund en het vak overeind helpen houden, anders was een dergelijke uitzending ook niet mogelijk geweest. Twee keer per jaar was ik daarom ongeveer veertien dagen in Nederland en logeerde dan bij mijn ouders. Naast de vele besognes in Utrecht reisde ik ook geregeld naar Den Haag voor besprekingen op het Departement van Onderwijs en het Antillenhuis. Deze gingen meestal over beleidsvragen rondom de Universiteit van de Nederlandse Antillen. Zo is het gegaan in dat eerste decennium van mijn bestaan als hoogleraar: van Utrecht, naar Amsterdam, naar Leiden, naar Utrecht, naar Curaçao en weer terug naar Utrecht, enerverend soms maar altijd in positieve zin spannend.'

Kreeg je gedurende de Leidse periode bij Feenstra een ander zicht op onderwijs en wetenschap?

'Wat ik als inspirerend heb ervaren: in Leiden heerste een ander systeem van romanistisch onderwijs. Zevenbergen gaf college als een pandektist à la Puchta of hekkensluis ter Windscheid. Van hem kregen de kersverse studenten als eerste overzicht alle betekenissen van het woord *ius*. Vervolgens ging hij over tot een systematische, dogmatische behandeling van leerstukken die ook in het moderne recht nog een centrale rol spelen. Zijn colleges hadden weinig te maken met het historische Romeinse recht; zij belichtten op heldere wijze, bij wijze van spreken in een oud jasje, begrippen als verbintenis, wanprestatie, schuld in al zijn verschijningsvormen, pand, hypotheek. Gewoon het harde juristenwerk! Wat ook moet. Maar hij plaatste het nauwelijks in zijn historisch kader. Het was de techniek zoals de romanistische traditie deze tot in de negentiende eeuw had ontwikkeld. Zevenbergen was in zijn wetenschapsbeoefening veel meer geïnteresseerd in het handelsrecht dan in de details van het Romeinse recht, waarvoor hij in 1927 was benoemd. Ik ben begonnen als assistent bij Zevenbergen en vanzelfsprekend ben ik in de door hem aangehangen methode meegegaan. De eerste tijd gaf ik ook zo college en werkgroepen, dogmatisch.

Mijn benoeming in Leiden bracht een heel andere oriëntatie. Daar stond de casuïstische benadering van de Romeinse juridische overlevering hoog in het vaandel. Met veel zorg werden ten behoeve van het onderwijs tijdens soms ellenlange vergaderingen Digestenteksten uitgezocht en in gezamenlijk overleg van vragen voorzien. Die vragen hadden betrekking op dogmatische, maar evenzeer op historische aspecten van het aan de orde zijnde probleem. Hoewel ik in Utrecht op eigen houtje de tekstexegese reeds had beoefend, werkte de intensieve kennismaking met deze methode voor mij zeer verdiepend. Bovendien groeide bij mij de overtuiging dat bij de studenten, door de casuïstische behandeling van de Romeinsrechtelijke probleemstellingen, in algemene zin het juridische



Prof. Mr. J.E. Spruit, Collegezaal in het Botanisch Laboratorium, Lange Nieuwstraat Utrecht, september 1987 (foto: Maarten Hartman/U-blad).

denken zou worden versterkt. Ik heb daarna in Utrecht de dogmatiek geenszins afgezworen en heb deze als een zinvolle grondslag voor het doceren van intellectuele vraagstellingen voor mijn colleges steeds in ere gehouden. In de werkgroepen heb ik echter altijd volgens de casuïstische methode de tekstexegese doen beoefenen.

De *case law* van de Romeinse juristen is de essentie van de Justiniaanse overlevering. Maar laat het helder zijn: in het onderwijs is er niet een absolute keuze voor de ene of de andere methode, maar voor een *mixtum compositum* van beide. Mijn grote winstpunt van Leiden in de tijd dat ik er gezeten heb, is die confrontatie met de Romeinse casuïstiek. Deze benadering strookt bovendien met de contemporaine ontwikkeling die in de jaren achter ons ontdogmatisering en een vrijere methode van rechtsvinding hebben gebracht. Aan de andere kant kun je natuurlijk niet 800 jaar Europese rechtsonwikkeling terzijde schuiven. Het besef moet levend blijven dat in het kader van de romanistische traditie door iedere generatie juristen steeds weer een geactualiseerd destillaat is gemaakt uit het Justiniaanse tekstenbestand. De verworvenheden van de Glossatoren tot een half millennium later de Pandektisten kun je niet zo maar naast je neerleggen. Anders dan in Leiden heb ik in Utrecht toch een wat zwaarder accent op de historische aspecten gelegd, o.a. door een minimum aan kennis van ook de externe rechtsgeschiedenis te eisen. Een geciviliseerde van Utrecht afkomstige jurist zou toch, om maar iets te noemen, de functie van de praetor, de *Institutiones* van Gaius en het *Corpus iuris civilis* in het historische kader

van de door hem beoefende discipline moeten kunnen plaatsnemen. Tijdens het college behandelde ik bijvoorbeeld vraagstellingen rondom de Romeinse zekerheidsrechten, maar probeerde tegelijkertijd historische of sociologische kernaspecten van het hypotheek- en pandrecht en de borgtocht te belichten. Hoe functioneerden deze instituten in de maatschappij waarin ze tot ontwikkeling waren gekomen? Die benadering is toch eveneens geboden bij het bestuderen van contemporaine rechtsnormen?’

Rond 1972 ben je begonnen aan je handboeken?

‘Na mijn benoeming in Utrecht wilde ik in ieder geval de publiekrechtelijke inleiding tot het oudvaderlandse recht van Ver Loren handhaven. Het boek werd toen al twee decennia in het onderwijs gebruikt. In *Hoofdpijnen uit de ontwikkeling van de rechtelijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden* is in beknopte vorm net genoeg te vinden wat een geciviliseerde jurist zou moeten weten van de geschiedenis van het Nederlandse publieke recht vóór 1795 en wat daarmee samenhangt. Het bezwaar van het boek lag, naar ik meende, in een gebrek aan enigerlei onderverdeling. Was dit al moeilijk voor de generaties direct na de oorlog, in de tijd waarin ik aantrad waren de didactische eisen niet onterecht in belangrijke mate aangescherpt. Ik overlegde met hem over mijn wens om in het boek een betere indeling tot stand te brengen, misschien hier en daar een hergroepering en aanvulling van de behandelde materie en een actualisering van het voetnotenapparaat. Ver Loren vond dat ik dat rustig kon doen. Op mijn vraag of hij dan niet bang was voor het mogelijke onrecht dat ik zijn tekst zou aandoen, gaf hij ten antwoord: ‘je moet doen wat je goeddunkt; kritische lezers kunnen altijd mijn laatste druk erbij halen en zien welke wijzigingen en aanvullingen jij hebt aangebracht’. Ver Loren was een wetenschappelijke liberaal van de beste soort.

Met de bewerking van het boek ben ik een jaar lang intensief bezig geweest, veel langer dan ik had vermoed. Het is als het verbouwen van een huis: tijdens het werk komt er van alles boven. Ook al was mijn uitgangspunt het respecteren van de opvattingen van de oorspronkelijke auteur en ook al heb ik er naar gestreefd de oorspronkelijke tekst zo veel mogelijk intact te laten, het bewerkingsproces was gecompliceerd. Ik vraag mij wel eens af of het opzetten van een nieuw boek niet minder frustrerend gewerkt zou hebben. Aan de andere kant was het fascinerend om bezig te zijn met de vele thema’s van het boek die ik enigszins ten gronde moest bestuderen om te concluderen tot mogelijke aanvullingen. Ook het op orde brengen van de voetnoten was een heidens werk. Ver Loren is in 1974 overleden.³¹ De eerste versie van het boek heeft hij in 1972 nog helemaal kunnen meelezen. Innerlijk onzeker hoever ik zou mogen gaan bij het herzieningsproces, gaf zijn fiat-tering mij enig houvast. Deze instemming is mij bij de twee latere bewerkingen tot steun geweest. Op een tweetal punten was hij het met mijn veranderingen oneens en vanzelf-

31 J.E. Spruit, ‘In memoriam J.Ph. de Monté ver Loren’, in: *Nederlands juristenblad* 49 (1974), 640-641; idem met O. Moorman van Kappen, ‘In memoriam J.Ph. ver Loren’, in: *TRG* 42 (1974), 386-388.

sprekend heb ik dit in zijn geest gewijzigd. Mijn betrokkenheid bij die eerste bewerking nam alle beschikbare tijd in beslag, mede omdat het om een veelheid van onderwerpen ging: van steden naar waterschappen, naar het platteland, naar het justitiële apparaat, van de Bourgondische tijd, naar de 18e en de overgang naar de 19e eeuw. Alle periodes komen aan de orde: de Germaanse tijd, de Frankische tijd en de Nieuwe Tijd.

Een bezwaar van het boek was het feit dat er weinig literatuurverwijzingen waren opgenomen. Ook de methode van citeren was niet altijd up to date: verouderde drukken, geen plaats of jaartal. Dat moest op orde gebracht worden. Het notenapparaat heeft mij veel hoofdbrekens gekost. Over de Nederlandse (rechts)geschiedenis bestaat een vloed aan literatuur. Ik heb het boek daarna nog twee keer bewerkt, in 1982 en 2000. De laatste keer heb ik het ten gronde bewerkt: zinnen korter gemaakt, opnieuw ingedeeld, illustraties erbij, nieuwe omslag er om heen, kortom het in een nieuwe moderne vormgeving uitgebracht.'

Tegelijkertijd begin je ook met je eigen boeken over Romeins recht?

'In Leiden was ik mij er al van bewust geworden dat er een discrepantie bestond tussen de door de kennis van het Latijn bepaalde traditie, zowel in het Romeinsrechtelijk onderwijs als in de bestaande handboeken enerzijds, en het absorptievermogen van de juridische studenten, waarvan er velen in de jaren '70 weinig affiniteit hadden met de humanistische overlevering anderzijds. Bovendien was in 1965 door de hogere overheid het besluit genomen dat abituriënten HBS A en HBS B toelating tot de studie Rechtsgeleerdheid zouden krijgen, onder de verplichting van het afleggen van een protentamen Latijn. Dat tentamen heb ik tussen 1966 en 1968 vele malen afgenomen. De eisen waren duidelijk: een niet te moeilijk stuk Cicero of Livius. Je begrijpt wat er gebeurde: de devaluatie sloeg in snel tempo toe. In Groningen was de ellende begonnen: Scheltema³² vroeg niet meer dan een woordenlijstje. Dat werd mij in Utrecht natuurlijk door de belanghebbende studenten tegengeworpen; onterecht, gezien in het licht van de van overheidswege gestelde toelatingseis. Overigens heb ik de studenten altijd netjes behandeld. Als ik tot de conclusie kwam dat ze er in ernst iets aan hadden gedaan, konden ze door. Het was vanzelfsprekend niet de bedoeling om door een al te strikte toepassing van de gestelde kennisnorm de eisen nodeloos op te schroeven.

De toevloed van Latijnloze studenten was een belangrijke factor in mijn overweging een poging te ondernemen het onderwijsmateriaal op een wat modernere leest te schoeien. De zojuist genoemde bewerking van *Hoofdlijnen* was een eerste stap in dit project. Vervolgens kwam eerst de externe geschiedenis van het Romeinse recht aan de orde. Het was

³² H.J. Scheltema (1906-1981), hoogleraar Romeins recht en zijn geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen, 1945-1977, lid KNAW 1970, over hem: E.W. Henssen, *Langs zelfgekozen paden. Het leven van H.J. Scheltema*, Nem Pareau en mr. J. Jer. Van Nes, Querido Uitgeverij N.V., Amsterdam 1992; voorts <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/b/bwn5/scheltem> (A.W. Hensen) en de literatuur aldaar.

en is mijn overtuiging dat juristen enig inzicht dienen te hebben in de hoofdmomenten van de geschiedenis van de discipline die zij hun gehele leven beoefenen. Het enige Nederlandse handboek over de *historia externa* van het Romeinse recht was de op de Duitse traditie gebaseerde *Schets van Hermesdorf*.³³ Een goed boek, maar toen al niet meer bij de tijd. Het resultaat van mijn inspanningen, *Enchiridium*, is voor het eerst verschenen in 1975.³⁴ Ik was ook begonnen met een tekstenboek.³⁵ Zevenbergen had ook een tekstenboek het licht doen zien, met onvertaalde teksten in een pandektistische systematiek.³⁶ Dat kon ik de nieuwe generatie niet meer voorzetten. Maar vanuit de gedachte dat de essentie van het universitaire onderwijs gebaseerd is op het contact met authentieke bronnen, diende in mijn perceptie de situatie in het rechtshistorisch onderwijs niet anders te zijn. Net zo goed als studenten het Burgerlijk Wetboek, het Wetboek van Strafrecht, de Grondwet of het Verdrag van Rome moeten leren hanteren, moeten zij ook kennisnemen van de bronnen van het Romeinse recht, zij het vanzelfsprekend in uiterst bescheiden mate. In mijn tekstenboek heb ik, anders dan in dat van Zevenbergen, de orde van de *Digesten* aangehouden. Aangezien deze volstrekt ondoorzichtig is, ontstond noodzakelijkerwijs de verplichting tot het vervaardigen van een gigantisch woordenregister; zelfs begrippen die in de teksten verscholen lagen, heb ik daarin opgenomen. Om de toegang tot de in de teksten aan de orde gestelde rechtsfiguren te kunnen vinden, is die omvangrijke index de sleutel. Wat bleef ontbreken aan het project was een nieuw overzicht van de interne geschiedenis van het Romeinse recht. De behoefte daaraan was in die tijd minder groot, omdat allerwegen gebruik werd gemaakt van het door Felix Wubbe³⁷ in 1966 vertaalde *Kurzlehrbuch* van M. Kaser.³⁸

Wanneer ben je dan aan dat nieuwe overzicht begonnen?

‘Het leerboek van Kaser-Wubbe is eigenlijk onvervangbaar. Maar dit neemt niet weg dat de veelheid van informatie, hoe goed ook op zichzelf, de studenten soms naar het hoofd steeg. Tal van leerstukken, vaak die uit het erfrecht, behoorden al niet meer bij de te bestuderen stof. En het boek richt zich tot een publiek dat goed vertrouwd was met het humanistische erfdeel. Sedert de jaren ’70 is hierin snel verandering gekomen. Het idee een

33 B.H.D. Hermesdorf, *Schets der uitwendige geschiedenis van het Romeins recht*, Dekker/van de Vegt, Utrecht, Nijmegen 1961⁴.

34 J.E. Spruit, *Enchiridium. Overzicht van de geschiedenis van het Romeins privaatrecht*, Kluwer, Deventer 1975; 4^e druk 1994.

35 J.E. Spruit, *Textus Iuris Romani*, Kluwer, Deventer 1973; vanaf de derde druk (1987) mede uitgegeven door R. Feenstra.

36 C. Zevenbergen, *Teksten ten gebruike bij de studie van het Romeinse recht*, Utrecht 1953, 2^e druk 1963. In 1964 verscheen, als eigen uitgave, een bundel *Teksten van Romeins verbintenissenrecht*.

37 Felix Wubbe (Den Haag, 31 januari 1923-Fribourg, 30 maart 2014), hoogleraar Romeins recht Fribourg 1960-1994; zie over hem A.J.B. Sirks, D. Heirbaut, ‘Eens een Nederlander, altijd een Nederlander; rechtshistorici uit de Lage Landen (12): interview met Felix Wubbe’ in: *PM* 14 (2012) 2-17; alsmede ‘In memoriam: Felix Wubbe’ in: *TRG* 82 (2014) ix-x; en Laurens Winkel, ‘In memoriam Felix Wubbe (1923-2014)’, in: *TRG* 83 (2015) 1-5.

38 De vertaling van F. Wubbe berust op de 5^e druk uit 1966 van M. Kaser, *Römisches Privatrecht*, Beck, München/Berlijn 1966; in 1971 verscheen een herziene 2^e druk, Tjeenk Willink, Zwolle 1971.

vervangend boek te maken met een lagere toegangsdrempel hield mij bezig. In die jaren is het er niet van gekomen, mede door de gevoelens van defaitisme als gevolg van de constante druk om het Romeinse recht te reduceren.

In 1983 kwam Maastricht³⁹ er nog bij. In de jaren '90 ging de Utrechtse faculteit een engagement aan met de Universiteit van Namibië, met als gevolg dat ik enkele jaren met mr. Ewoud Slob het Romeinsrechtelijk onderwijs heb verzorgd in Windhoek.⁴⁰ Het was best een aardige tijd, maar er was niet voldoende ruimte om én artikelen te schrijven én ook nog een nieuw overzichtswerk te maken.'

Hoe is dat toen later gegaan?

'Uiteindelijk drie jaar voor mijn emeritaat in 2002 kwam Jan Hallebeek⁴¹ bij mij. Kaser-Wubbe was inmiddels overal buiten gebruik geraakt en vervangen of door *Romeinsrechtelijke grondslagen* van Feenstra of door *Prota van Lokin*.⁴² Zelf had ik omstreeks 1996 enkele losse essays gemaakt over de koop, de huur en het delictenrecht. Deze waren Hallebeek onder ogen gekomen. Hij stelde mij voor om in dezelfde geest als deze drie hoofdstukken tot een bruikbaar boek te komen. Dat sloeg bij mij aan, immers dat had ik altijd al willen doen, liefst samen met een collega. Op de Academie in Amsterdam zat ik eens naast Hans Ankum. Tijdens een lezing schreef ik hem een briefje – je kon natuurlijk niet praten – 'Hans, zullen we het samen doen, een handboek Romeins recht maken?' Hans is een eminente docent en een goede schrijver. Ik ving direct bot. Zijn reactie was: 'Nooit! Ik schrijf alleen voor de internationale gemeenschap.' Het leek erop alsof ik een oneerbaar voorstel had gedaan. Ik denk daar nog steeds anders over. Je moet niet nalaten om de door jou beoefende discipline ook te presenteren voor het forum van de eigen nationale gemeenschap van juristen, wil je niet geheel buiten het zicht geraken. Na de oorlog was er een bekende psychiater Van den Berg, auteur van het fraaie boek *Metabologica*.⁴³ Daarin staat een fraai betoog over zichtbare en onzichtbare vakken. Het komt mij voor dat wij als Romanisten altijd tamelijk onzichtbaar zijn geweest voor onze niet-romanistische vakgenoten. Dan moet je je niet verbazen, wanneer de Umwelt soms twijfelt aan het belang van de Romanisten en hun werk. Die gedachte van Van den Berg heeft mij altijd beziggehouden: inderdaad, wij moeten ons vak zo veel mogelijk zichtbaar maken, boeken en artikelen in de Nederlandse taal schrijven die ook studenten en collega's die geen Latijn kennen, kunnen aanspreken en overtuigen van de schoonheid van het erfdeel van de Romeinse juristen.

39 Rechtshistorisch consultant Faculteit der Rechtsgeleerdheid Rijksuniversiteit Limburg, 1983-1987; bijzonder hoogleraar Rechtsgeschiedenis vanwege de Stichting Wetenschappelijk Onderzoek Limburg (SWOL), 1987-1994.

40 1995-1999.

41 Jan Hallebeek (1954), vanaf 1999 hoogleraar Romeins recht, VU Amsterdam.

42 J.H.A. Lokin (1945), hoogleraar Romeins recht en zijn geschiedenis Universiteit Groningen 1977-2010.

43 J.H. van den Berg, *Metabologica of leer der veranderingen. Beginselen van een historische psychologie*, Nijkerk 1956.

Terug naar het verzoek van Jan Hallebeek. Met Kerstmis 1999 ben ik begonnen. Ik ben als een razende Roeland te werk gegaan; soms schreef ik tegelijkertijd over meerdere thema's die in het boek op verschillende plaatsen dienden te worden opgenomen. Het was de enige keer in alle twintig jaar dat zij al voor mij werkte, dat mijn secretaresse, Marga van Bon, bij mij kwam en amechtig riep dat zij het niet meer aan kon. De uitgever eiste dat ik uiterlijk 1 juli 2001 de tekst zou aanleveren. Dat lukte niet, zodat hij uitstel tot 1 augustus verleende. Dan zou alles op 10 september beschikbaar zijn. Zo is het gegaan. Het is in Utrecht ingevoerd; Jan Hallebeek heeft het in Amsterdam gebruikt tot op het moment dat hij zijn eigen boek *Fons et origo iuris* voltooide. Zoals dit bij eerstelingen wel eens vaker het geval is, zaten er nog enige kinderziektes in, zodat ik spoedig een tweede druk heb gemaakt. Deze is duidelijk beter en is ook goed aangepast aan het nieuwe BW.⁴⁴ Ik heb daarvoor bijstand gekregen van mevr. Mr. J.M. van Buren-Dee; aan de frequente en diepgaande met haar gevoerde discussies denk ik nog steeds met genoegen en in erkentelijkheid voor haar bijdrage terug. Het boek heeft helaas maar kort dienst gedaan.'

Wat was je visie achter die handboeken?

'Ik voelde me altijd verbonden met de Hollandse Elegante school en hun methode. De eerste Auseinandersetzung heb ik daarover gehad met mijn oude vriend Herman Schuttevaaër⁴⁵ – die brief heb ik nog – naar aanleiding van mijn Utrechtse oratie.⁴⁶ Daarin behandelde ik ethische en juridische standpunten die Plinius in enkele van zijn brieven verdedigt. Schuttevaaër reageerde met de vraag: waarom heb je de aan de orde gestelde problematiek niet ook behandeld in het licht van het Nederlandse recht? Daargelaten dat naar Nederlands recht de discussie dan gauw gesloten zou zijn, heb ik hem als weder-vraag voorgelegd waarom er voor mij een verplichting zou bestaan om een antiekrechtelijke vraagstelling ipso iure ook op te lossen naar hedendaags recht. Er bestaat voor een moderne civilist toch ook geen verplichting om actuele probleemstellingen eerst van een uitgebreid historisch substraat te voorzien? Waarom zou een Romanist zijn professie niet autonoom en op basis van een eigen visie mogen beoefenen? De gedachte van Schuttevaaër, die overigens door vele juristen wel gedeeld zal worden, gaat onbewust terug op de horige positie die het Romeinse recht al vanaf de receptie in de actuele rechtspraktijk heeft ingenomen. Naar mijn gevoel is geen enkele methode a priori juist of onjuist: het belangwekkende is nu juist dat men de Romeinse juridische traditie naar eigen inzicht in een dogmatisch, een historisch, een rechtsvergelijkend of een historisch-vergelijkend perspectief in leven kan houden. Het uitgangspunt dat er een ongeschreven verplichting

⁴⁴ J.E. Spruit, *Cunabula iuris. Elementen van het Romeinse privaatrecht*, Kluwer, Deventer 2001, tweede druk 2003.

⁴⁵ H. Schuttevaaër (1905-2003) buitengewoon hoogleraar fiscaal recht, 1955-1964; buitengewoon hoogleraar fiscaal recht en burgerlijk recht, 1964; gewoon hoogleraar burgerlijk recht en belastingrecht, 1965-1970, Universiteit Utrecht.

⁴⁶ J.E. Spruit, C. Plinius Caecilius Secundus en het erfrecht van zijn tijd. Een rechtshistorisch vertoog over Plinius *Epistulae* V,7, II,16 en IV,10, Kluwer, Deventer 1973.

zou bestaan om het wetenschappelijk onderzoek naar het Romeinse recht en zijn traditie altijd te verbinden met het moderne recht zou ik willen verwerpen. De in Duitsland veel gevolgde praktijk dat de Romanist ook het burgerlijk recht wetenschappelijk beoefent, vind ik overigens volstrekt valide. Maar dan wel als principieel gescheiden gebieden, tenzij men als auteur er de voorkeur aan geeft deze wel te willen verbinden.

Natuurlijk is de dogmengeschiedtliche methode die Anton Kunst voorstond, het door-trekken van de lijn van de oorsprong van een rechtsinstituut tot op de huidige dag, ideaal. In dat geval zou je misschien wel tien jaar lang college moeten geven en heb je niet meer dan wellicht tien leerstukken uitgebreid besproken. Daar is geen ruimte voor, daar-gelaten de zin van deze methode in het kader van de propedeuse. Ik heb mij altijd terdege gerealiseerd dat het onderwijs niet al te historiserend gegeven kan worden. Sommige rechtsinstellingen en leerstukken hebben een zwaardere impact gehad op de moderne ci-vielrechtelijke en publiekrechtelijke ontwikkelingen dan de andere. Dit schept inderdaad de verplichting om in de beperkte onderwijstijd daarop een accent te leggen. Zo acht ik het bijvoorbeeld verwerpelijk om in het eerstejaars onderwijs twee uur college te besteden aan de systematiek van het Edictum perpetuum of van de Digesten. Romanisten moeten we van de jongelui niet maken, maar wel moeten wij, zolang Romeins recht als discipline in het juridisch curriculum wordt gedoceerd, dit juridisch ten gronde goed presenteren. Is dit niet een aanvaardbare stelling voor een discipline die 800 jaar lang de rechtspraktijk en wetgeving in Europa, Nederland en talloze door imperialistische politiek verworven koloniën een niet weg te poetsen signatuur heeft gegeven? Het contemporaine privaatrecht en de Westerse wijze van juridisch denken is toch bij uitstek geconditioneerd door het Romeinse recht en de daarop gebaseerde traditie?

De historische aspecten van instituten als de koop, de huur, de eigendomsoverdracht en de beperkte zakelijke rechten zijn van belang als introductie tot het moderne recht. Maar waarom is het minder interessant om ook eens aandacht te besteden aan bijvoorbeeld het intestaat-erfrecht, zoals dit door Justinianus in zijn Novellen is hervormd en later ten grondslag is gelegd aan jongere ontwikkelingen van dit stelsel in Europese nationale wetgevingen? Een geheel ander aspect dat in het verleden nooit erg belicht is en dat juist in een meer historiserende benadering een moment van reflectie kan bieden, is de endemische corruptie in het Romeinse Rijk, de onmenselijkheid van de slavernij en de meedogenloze hardheid van de Romeinse samenleving. Het gevaar van het gesyste-matiseerde op pandektische leest geschoeide onderwijs kan zijn, dat het Romeinse recht te veel als een in zichzelf besloten systeem geïdealiseerd wordt gepresenteerd. Ik herin-ner mij dat ik na mijn eerste jaar als student er ook in die geest tegenaan keek. Laten wij bedenken dat het Romeinse recht een recht voor de sterken is geweest, ontwikkeld door een maatschappelijke elite die haar eigenbelang niet uit het oog verloor. De vele teksten waarin rechtstreeks of impliciet de corruptie van rechters en bestuursfunctionarissen en de graaicultuur van vele provincie-gouverneurs aan de orde komt en bieden een goede tegenhanger voor de illusie dat de door de Romeinse juristen gepresenteerde oplossin-

gen hun basis vonden in een tijdeloze aequitas, lijdende tot een over alle generaties heen schijnend exemplarisch stelsel.

Nu maar eens terug naar de vraagstelling. Mijn pogingen waren er op gericht om het Romeinse recht bereikbaar te maken en om dit, voor zover dit bij de presentatie van dit intellectuele gedachtengoed mogelijk is, in leesbare vorm te presenteren. Dit betekende geen wetenschappelijke gewichtigdoenerij waar dit onnodig leek en vertalingen van Latijnse termen en adagia waar dit geboden was. Dit heb ik in al mijn leerboeken nagestreefd. Of dit gelukt is, is niet aan mij ter beoordeling. Dat zou je moeten vragen aan de vele generaties studenten die onder mijn gehoor hebben gezeten. Wat betreft mijn wetenschappelijke werk, in overeenstemming met mijn hierboven uiteengezette overtuiging heeft het accent niet gelegen op studies over het moderne recht. Het accent heeft gelegen op historische aspecten uit de gebieden van de muzikwetenschap, het Romeinse en het Middeleeuwse recht. Achteraf heb ik daar ook geen spijt van. Ik had heel graag Burgerlijk recht gegeven en ben vrij snel na mijn terugkomst uit de Antillen daartoe ook benaderd door de toenmalige decaan. Hij waarschuwde mij toen al voor de mogelijke weerstand waarop deze plannen zouden stuiten. En inderdaad: geen van drieën, noch mijn voorganger Naber,⁴⁷ noch zijn opvolger Zevenbergen, noch ik zijn ooit in de gelegenheid gesteld ons te manifesteren in het moderne civiele recht, hoewel wij alle drie de wens daartoe te kennen hebben gegeven. Voor ons allen had in dat geval vermoedelijk gegolden dat wij een beter anker hadden gevonden in de faculteit en wederzijds begrip en mogelijk zelfs waardering had kunnen ontstaan. Overigens was het een van de charmes van mijn verblijf op Curaçao dat ik daar niet alleen gedurende vier jaar Inleiding tot de rechtswetenschap heb kunnen geven, maar dat ik in de doctoraalfase ook een semester lang Burgerlijk recht heb moeten doceren, wegens het plotselinge vertrek van de zittende docent. Het mocht allemaal niet baten.’

Kunnen wij nu eens kijken naar het Corpus iuris-project?

‘Het vertaalproject is ontstaan uit dezelfde gedachte. Als jongeman heb ik het geploeter gezien op het Instituut voor de Klassieke Letteren in Utrecht, waar ik toen werkte aan antieke literaire oude teksten met het oog op mijn dissertatie. Enkele medewerkers waren met een onderwerp bezig waartoe zij de Digesten uit de kast hadden gehaald. Levendig staat mij bij hoe zij er volstrekt geen raad mee wisten. Voor de juridische studenten met hun gebrek aan kennis van de antieke oudheid en het Latijn geldt hetzelfde. Ik werd mij er steeds sterker van bewust dat, tal van geleerde publicaties van mijn collega’s in internationale tijdschriften ten spijt, in Nederland het vak ten dode was opgeschreven. Men bedenke: Vergilius is al meer dan tien maal in het Nederlands vertaald, maar het Corpus

47 J.C. Naber (1858-1950), hoogleraar in het Romeinse recht en zijn geschiedenis te Utrecht, 1885-1927. Over hem J.E. Spruit, in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, 's-Gravenhage 1989, 423-425.

iuris civilis nooit, dit ondanks de immense impact die deze wetgeving allerwegen in Europa, ook op het Nederlandse recht heeft gehad.

Al jaren liep ik met gedachten hierover rond, want ook van de meeste voor-Justiniaanse bronnen bestond geen vertaling in het Nederlands en van sommige zelfs geen toegang in een van de moderne talen. In mijn Leidse periode heb ik met Govaert van den Bergh nog eens een begin gemaakt met een vertaling van de *Institutiones* van Gaius, maar dit project is al snel gestrand op de afstand Nijmegen-Leiden. In 1977 ben ik naar de Antillen gegaan. Wetenschappelijk kon ik daar niet veel doen, aangezien er niet meer dan één strekkende meter Romeins recht in de bibliotheek aanwezig was: Van Oven,⁴⁸ Kaser-Wubbe, een verfromfaaide uitgave van Gaius en een *Corpus Iuris*, dat uit de band hing. Daar moest je het ongeveer mee doen. Met onderwijs- en beleidsvragen was ik daar druk bezet, vooral na mijn aantreden als rector. Desondanks heb ik toch nog het boekje *Romeinsrechtelijke romanesken* (1979) geschreven, een zestal tekstexegesen, erop gericht om het wezen van het Romeinse geleerde recht dichterbij de studenten te brengen. De gedachte aan het maken van een nieuwe vertaling van de Gaius-instituten had mij niet losgelaten en werd eigenlijk alleen maar sterker. De bestaande vertaling van Oltmans⁴⁹ is prachtig, geen kwaad woord erover: een briljante vertaling, maar wel in ouderwets Nederlands waarin alle Latijnse technische begrippen in overvloedige mate zijn blijven staan. Maar een niet-latinist die in de vertaling het begrip ‘cretio’⁵⁰ tegenkomt, zal daar niet direct raad mee weten. Toen ontmoette ik op Curaçao Karel Bongenaar,⁵¹ een scherpzinnige en erudiete intellectueel. Hij zat bij mij in de collegezaal en stelde met regelmaat intelligente vragen. Dit intrigeerde mij hogelijk zodat ik na enkele colleges vroeg wie hij was. Hij bleek als leraar klassieke letteren werkzaam te zijn op het Maria Immaculata College op Curaçao. Wij raakten in gesprek over een veelheid van thema’s en ik had met hem al spoedig een intensieve Wahlverwandschaft. Hij kwam geregeld bij mij thuis en we wisselden onder het genot van menig glas wijn van gedachten over muziek, literatuur en de vele aspecten van het vertalen van klassieke teksten.

Een literaire tekst is naar de geest veel eerder in mooi literair Nederlands te vertalen dan een technische. Lees maar eens die prachtige vertalingen van Schrijvers⁵² en van mevrouw D’Hane-Scheltema.⁵³ Kijk je naar het Latijn van bijvoorbeeld Horatius, dan is het

48 J.C. van Oven, *Leerboek van Romeinsch privaatrecht*, E.J. Brill, Leiden 1945.

49 A.C. Oltmans, *De instituten van Gaius*, H.D. Tjeenk Willink & zoon, Haarlem 1958, 2^e druk 1964.

50 Verklaring betreffende de plechtige aanvaarding van een erfenis; vandaar ook de plechtige aanvaarding van de erfenis zelf.

51 Karel Bongenaar (1935-1999); over hem: J.E. Spruit, ‘In memoriam mr.drs. Karel E.M. Bongenaar (6 mei 1935-3 maart 1999)’, in: *Tijdschrift voor Antilliaans Recht-Justicia*, 1999, nr. 3, 139-151; zonder de bibliografie, met lichte retouches, ook verschenen in: *PM* 1 (1999), 159-162; herdrukt in: Karel Bongenaar. *Een koninkrijksvriend*, onder redactie van C. Dip, J.G. Jonkhout, E.L. Joubert en M.B.A. Lieuw-van Gorp, Curaçao 2001, 255-268; opnieuw gewijzigd verschenen in: K.E.M. Bongenaar, *De ontwikkeling van het zelfbesturend landschap in Nederlandsch-Indië 1855-1942*, De Walburg Pers, Zutphen 2005, 17-22.

52 Piet Schrijvers (1939) is emeritus hoogleraar Latijnse taal- en letterkunde (Leiden) en lid van de KNAW. Hij is o.a. de drager van de Martinus Nijhoff Prijs voor zijn vertalingen. Onlangs vertaalde hij de tragedies van Seneca.

53 M. d’Hane-Scheltema (1932) is een Nederlandse classica en vertaalster van tal van klassieke werken, o.a. die van

soms heel moeilijk om de in schitterend Nederlands vormgegeven vertaling exact terug te vinden in de brontekst. Veel van die vertalingen representeren veeleer de idee van de literaire tekst en streven er niet zozeer naar om een letterlijke betekenis weer te geven als gevolg waarvan het vermoedelijk lelijke resultaat terecht ongelezen zou blijven. Maar een tekst als *De architectura* van Vitruvius⁵⁴ kun je beter niet al te literair weergeven, immers zou je op basis van een dergelijke vertaling je huis gaan bouwen, dan stort het snel in elkaar. Hetzelfde geldt voor medische literatuur uit de Oudheid: daargelaten dat de medische achterstand groot was, bij therapie op basis van een literaire vertaling zal de patiënt zeker overlijden! Technische teksten vragen in ieder geval om de inbreng van een deskundige die het desbetreffende vakgebied beheerst. Er is natuurlijk niets tegen om daarbij een meer literair georiënteerde vertaler in te schakelen waardoor de tekst alleen maar kan winnen. Voor juridische bronnen geldt het vereiste van technische inbreng heel duidelijk. Daarbij komt dat mijn ervaringen als solo-vertaler mij tot de overtuiging hadden gebracht dat juist het vertalen van technische teksten er op zou winnen, indien deze arbeid door tenminste twee personen zou geschieden: wat de één niet weet, weet de ander; wat de ander verkeerd doet, corrigeert de één.

Het drong tot mij door dat ik in Bongenaar een ideale counterpart had gevonden. Hij was niet alleen een goede classicus uit de oude school, maar hij was zich bovendien aan het ontwikkelen tot een scherp jurist. Ik stelde hem voor om samen de Gaiustekst opnieuw te vertalen onder de aegis van een aantal vereisten die een nieuwe vertaling naast die van Oltmans konden rechtvaardigen. Een van de belangrijkste uitgangspunten was de eis dat alle Latijnse technische termen van een Nederlandse vertaling zouden worden voorzien. In hoeverre wij toen hebben overzien waartoe dit axioma ons zou brengen, kan ik mij niet meer herinneren. Zeker is dat er op deze basis door ons beiden, ook later bij het vertalen van het *Corpus iuris civilis*, veel inventief denkwerk is verricht, ook al begrijp ik goed dat sommigen van onze critici van oordeel zijn dat wij soms op dwaalwegen zijn beland.

Met Karel Bongenaar was het in de eerste tijd een constant intellectueel dispuut. Wij deden soms wel twee uur over drie regels Gaius, ook wanneer het om een eenvoudige tekst ging. Er is eigenlijk geen tekst waarover je als vertalers geen twist kunt voeren. Op den duur is dit niet vol te houden, want het werk moet voortgang hebben en zeker bij omvangrijke tekstbestanden moet er een zekere stroming in de vertaalarbeid blijven zitten. Er is een optimaal midden tussen doorgaan en consciëntieus vertalen. Wanneer je met meer personen een tekst vertaalt, moet je elkaar soms de ruimte geven en oeverloze discussies op een zeker moment stoppen, al was het maar in het besef dat je nooit een de tijd overstijgende standaardvertaling zult kunnen maken. Wat je aanreikt, is eigenlijk niet meer dan een persoonlijk vertaalvoorstel. Anderen die deze vertaling lezen, kunnen het anders doen, beter of slechter, letterlijker of met artistieke en taalvaardige bevlogenheid. Met Karel Bongenaar was het altijd feest. De scherpe en diepgaande discussies ver-

Horatius en Vergilius. In 2003 ontving zij een eredoctoraat van de Universiteit van Amsterdam.

54 Marcus Vitruvius Pollo (± 85 v. Chr.-20 v. Chr.), auteur van *De Architectura libri decem*.

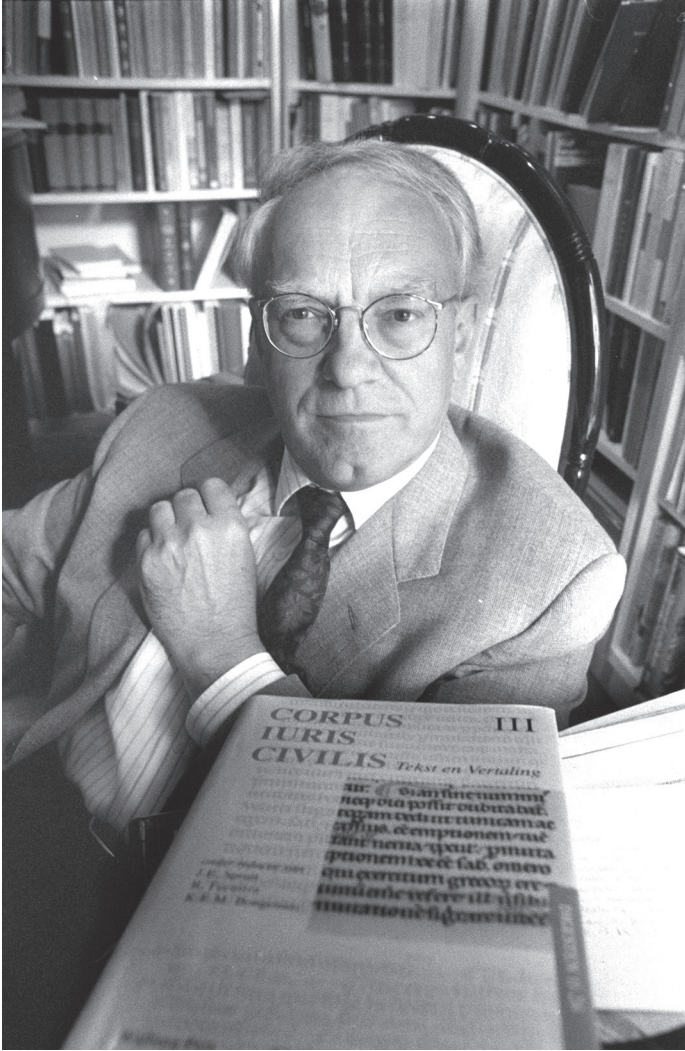
liepen in harmonie en in respect voor elkaars visie. Op een goed moment hebben wij, om de voortgang te bevorderen, afgesproken dat wij, wanneer onze opvattingen zo uit elkaar zouden lopen dat wij na ampele gedachtewisseling niet tot een compromis konden komen, de discussie zouden laten rusten. De daaropvolgende dag bespraken wij dan het springende punt nog eens gedurende enkele minuten. Bij blijvende dissensus losten wij dan om de beurt individueel de kwestie op. Deze situatie heeft zich toch niet meer dan een keer of tien voorgedaan. Op een gegeven moment belandden wij in een twistgesprek over de vertaling van het begrip *pater solitarius*, dat slechts eenmaal voorkomt in de rubriek van de Epitome Ulpiani XIII. Eigenlijk leek het ons onvertaalbaar. Op basis van de langdurige gedachtewisseling is door een van ons de knoop doorgehakt, zodat er nu staat: 'de vader die alleen is komen te staan'. Overigens betekende dit niet dat in deze verantwoordelijke positie altijd jouw haan koning kraaide: het kwam wel voor dat degeen die het privilege van de beslissing had, toch het standpunt van de ander overnam. Zo nu en dan was het wel moeilijk. 'Jammer genoeg ben jij nu aan de beurt', voegde Bongenaar mij in een dergelijke patstelling eens glimlachend toe!

De aldus onder de tropenzon tot stand gekomen Gaius-uitgave is voor een belangrijk deel gesubsidieerd door de Universiteit van de Nederlandse Antillen. Na dit werk zijn wij, op elkaar ingespeeld als wij waren en geënthousiasmeerd door de vele problemen waarover wij konden discussiëren, doorgegaan met alle prae-Justiniaanse teksten, zoals deze te vinden zijn in verzameluitgaven als *Fontes iuris romani anteiustiniani*, *Auctores* en Girard-Senn, *Textes de droit romain*. Uiteindelijk zijn al deze voor-justiniaanse teksten dubbel-talig in vier delen⁵⁵ gepubliceerd. Daaronder bevonden zich ook nog enkele nooit eerder in een Europese taal vertaalde teksten. Ik denk dat het een mijlpaal was, die integrale vertaling van Gaius, Ulpianus en de andere rechtsgeleerde teksten. Door de Universiteit van de Nederlandse Antillen is ook aan de andere delen financieel bijgedragen, nog geheel daargelaten dat ik in de vrije atmosfeer die daar heerste met het grootste genoegen aan het werk ben geweest. Als hommage aan de ambiance waarin de vertalingen tot stand zijn gekomen hebben wij ieder boek opgedragen aan een illustere Curaçaosche medeburger.⁵⁶

Na het verschijnen van het laatste deel, terug in Utrecht, vroeg een collega mij eens: 'Waarom heb je de Digesten niet vertaald? Dat is toch eigenlijk een veel belangrijke rechtsbron'. En inderdaad kwam ik tot de conclusie: de dorpskerk staat er nu, maar de kathedraal moet nog worden gebouwd. Ik heb overigens lang gearzeld of ik hieraan moest beginnen. Medio jaren '80 kwam er van overheidswegen weer een nieuw spel-tje om academici van hun werk te houden en meer greep te krijgen op de richting waarin het wetenschappelijk onderzoek binnen de universiteiten zich zou dienen voort te bewegen. In het kader van de zogenaamde voorwaardelijke financiering reisden vooraan-

55 J.E. Spruit, K.E.M. Bongenaar, *Het erfdeel van de klassieke Romeinse juristen: I. De Instituten van Gaius; II. Gaius en Paulus; III. Ulpianus, Papinianus; IV. Fragmenta Vaticana*, De Walburg Pers, Zutphen 1982-1987.

56 Respectievelijk aan Lionel Capriles, Thyrso Sprockel, Carlos E. Dip en Maria Liberia-Peters.



Prof. Mr. J.E. Spruit met deel III van het Corpus Iuris Civilis, juni 1997 (foto Maarten Hartman/U-blad).

staande academici met koffertjes en aktetassen rond om met hun directe vakgenoten tot een bundeling van hun onderzoeksplannen te komen. Voor mij was het gemakkelijker. Ik beschikte over een tamelijk grote staf waarvan er enkelen con amore bereid gevonden werden om mee te werken aan een vertaling van de Digesten, mocht het voornemen daartoe door de faculteit geaccepteerd worden. De procedure daartoe verliep, vooral door de onbeknibbelde steun die ik ondervond van de toenmalige decaan Guido ten Berge,⁵⁷ wonderwel voorspoedig. Van de medewerkers hebben mevrouw dr. M. van de Vrugt, mr. E. Slob en mr. drs. J.G. Bijleveld vanaf het begin meegewerkt. Nadat we enkele jaren in

⁵⁷ Prof. mr. J.B.J.M. (Gio) Ten Berge was hoogleraar Staats- en Bestuursrecht aan de Universiteit Utrecht, 1984-2006.

rustig tempo een begin gemaakt hadden met de eerste Digestenboeken, kwam er door mutaties in de staf gelegenheid om speciaal met het oog op dit project nog twee deskundige medewerkers aan te stellen. Dat zijn dr. L. de Ligt⁵⁸ en dr. H. Tevel⁵⁹ geworden, beiden classici van origine.’

Hoe heb je al die mensen en middelen bij elkaar gekregen?

‘In het begin was het moeilijk. Niemand deed mee. Daar ging men zijn tijd niet aan spenderen. Daarom was het van groot belang dat er enkelen waren die mij vanaf het begin af gesteund hebben in mijn toen utopisch geachte voornemens. Dat was in de eerste plaats Karel Bongenaar, mijn compaan van het eerste uur. Ook de drie genoemde stafleden bleven onversaagd. Toen de Digestenplannen enigszins vastere vorm begonnen te krijgen, waren het ook Robert Feenstra en Hans Ankum die mij door dik en dun gesteund hebben. Ze hebben hun handen er nooit van afgehaald, ook al waren ze soms sceptisch. Er was immers in die tijd nog geen cent voor de uitgave, laat staan dat er iemand was die de tweetalige editie die mij voor ogen stond, financieel realiseerbaar achtte.

Wat betreft de vraag naar de middelen, het volgende. Het relatieve isolement waarin ik binnen facultair verband verkeerde, kreeg gelukkigerwijze een positieve pendant daarbuiten. Na mijn terugkomst uit Curaçao ben ik geleidelijk deel gaan uitmaken van diverse besturen van culturele stichtingen. Ook enkele maatschappelijke nevenfuncties kwamen op mijn pad. Een bijkomend nuttig effect van de contacten en de problemen waarmee ik in aanraking kwam, was het feit dat ik inzicht kreeg in de actieve en passieve kanten van het behandelen van subsidieaanvragen. Kennis van dit veld en de wijze hoe een aanvraag te formuleren heb ik vooral gekregen door in besturen van particuliere stichtingen te participeren. Dit is voor het verkrijgen van de benodigde gelden voor het Corpus iuris van onschatbare waarde gebleken. Immers, er was begrijpelijkerwijs geen uitgever te vinden die voor een dergelijke onderneming bereid gevonden kon worden risico te nemen. De financiering diende derhalve volledig plaats te vinden uit gelden van de zogenaamde derde geldstroom. In de loop van de jaren zijn tal van organisaties bereid gevonden om soms met substantiële bedragen de twaalfdelige uitgave te helpen verwezenlijken. Het zou te ver gaan deze hier alle op te sommen. Zij staan in ieder deel vermeld, ook nog eens in de Woorden vooraf. Een uitzondering wil ik hier maken voor het Utrechtse College van Bestuur, dat aan de onderneming jarenlang bescherming heeft verleend door het op te nemen onder de drie zogenaamde parelprojecten die op het hoogste niveau extra financiële aandacht kregen. Wat ik als intens positief heb beleefd, was ook de participatie van de Fa-

⁵⁸ Dr. L. de Ligt (1963) studeerde Griekse en Latijnse Taal en Cultuur alsmede Geschiedenis aan de VU te Amsterdam. Was als universitair docent rechtsgeschiedenis werkzaam aan de Universiteit Utrecht 1992-2001. Sinds 2002 hoogleraar Oude Geschiedenis aan de Universiteit Leiden.

⁵⁹ Dr. J.M. Tevel (1956) studeerde Klassieke Talen aan de VU te Amsterdam. Was half time als wetenschappelijk medewerker werkzaam aan de Universiteit Utrecht 1992-2003.

culteit der rechtsgeleerdheid. Vanuit de Faculteit zijn, toen het project goed van start was gegaan en de levensvatbaarheid duidelijker werd, diverse malen gelden ter beschikking gesteld voor het aanstellen van deskundigen die aan de vertaling hun medewerking konden verlenen. Een van hen was bijvoorbeeld dr. R. Forrez,⁶⁰ een ervaren classicus, bovendien jurist, afkomstig uit Brugge.

Het zal duidelijk zijn dat de verkregen gelden niet zijn opgemaakt aan nutteloze posten, aan hotelkosten of overdadige bedragen aan reis- en verblijfkosten. Zo logeerde ik voor mijn intensieve samenwerking met mijn Vlaamse counterparts altijd bij mijn dochter in België. De kosten zijn goed bewaakt en alle gelden zijn uitsluitend besteed aan de dubbeltalige uitgave. Doordat de productiekosten integraal waren gedekt, konden de delen van de *Corpus iuris civilis*-editie relatief goedkoop worden aangeboden. Geïnteresseerde studenten en afgestudeerden met een smal boekenbudget kunnen daardoor de reeks nog steeds probleemloos verkrijgen. Idealiter zou deze in geen enkele juristenbibliotheek mogen ontbreken en niet slechts raadpleegbaar moeten zijn in universitaire bibliotheken.

Wat betreft jullie vraag naar de personen, wij hebben met ongeveer twintig deskundigen aan de vertaling gewerkt. Wellicht het belangrijkste element gedurende de jarenlange samenwerking was het handhaven van de harmonie en het voorkomen van conflicten bij de begeleiding van het hele productietraject. Er was mij alles aan gelegen om degenen die hadden besloten om als vertaler, als redacteur of als uitgever hun kennis in dienst van de onderneming te stellen binnen boord te houden. Ik heb gezien hoeveel van dit soort grote projecten schipbreuk lijden als gevolg van nodeloze competentiestrijd, zelfoverschatting en gebrek aan relativiteitszin. Wat dit laatste aangaat zijn de bijna 25 jaar waarmee ik mij met de onderneming heb bezig gehouden een constante les in bescheidenheid geweest.

Het heeft weinig zin om de velen die hun talenten ter beschikking hebben gesteld nader te noemen. Misschien moet ik een uitzondering maken voor degenen die mij in Utrecht steeds terzijde hebben gestaan. In de eerste plaats was daar Marga van Bon, mijn getrouwe secretaresse die meer dan 20 jaar schriftelijk alles vastlegde wat de haag mijner tanden en mijn pen ontvlood. Nooit enig incident, altijd even toegewijd. Hoe terecht dat zij in het Woord vooraf tot alle twaalf delen van de *Corpus iuris*-editie steeds weer in erkentelijkheid is genoemd. Marijke van de Vrugt heeft in de laatste jaren alle vergaderellende van mij af genomen, zodat ik mij kon concentreren op de gigantische taak die voor mij lag. Ewoud Slob was er altijd, met een sigaartje om mij op te vangen als het weer eens moeilijk werd. Met hem heb ik vele weken, zo niet maanden, doorgebracht met de controle van de Latijnse bronteksten, hardop lezend, iedere komma, iedere foute letter verbeterend.

Met René Forrez heb ik niet alleen jarenlang Latijn en Grieks vertaald, maar hij was het ook die in de periode dat hij in Utrecht een deeltijdaanstelling had, de zorg voor de Griekse tekst op zich heeft genomen. Men beseft niet hoeveel werk er in steekt om die tekst

60 Dr. R. Forrez (1955) studeerde Klassieke Letteren en Rechtsgeleerdheid aan de Vrije Universiteit te Brussel. Was van 2006-2009 als wetenschappelijk medewerker verbonden aan de Universiteit Utrecht.

goed te krijgen. Ik heb nog wel een goed Latijns tekstbeeld, bijna net als voor het Nederlands, maar het Grieks! Met alle accenten. De Griekse tekst kun je niet corrigeren door hem hardop te lezen. Dat hebben we een middag geprobeerd, maar doordat je ook alle accenten moet noemen, bleek dat onwerkbaar. Ervaren classicus als hij is, met een langdurige ervaring als docent aan een gymnasium, heeft hij al die teksten doorgeploegd. In de voorwoorden tot de Griekse delen staat vanzelfsprekend ergens wel een tot hem gericht dankwoord, maar niemand realiseert zich hoeveel tijd hij heeft opgeofferd om de tekst schoon te krijgen. Het is maar een voorbeeld om aan te geven hoeveel honderden verscholen uren van eerste klas geleerden onzichtbaar zijn geïnvesteerd.’

Heb je contact opgenomen met buitenlandse collega's die zich ook bezig hielden met het vertalen van het Corpus iuris civilis?

‘Ja zeker, voordat ik begon heb ik contact gezocht met Alan Watson. Bij hem had ik, toen hij daar nog hoogleraar was, in 1974 gedurende zes weken college gegeven in Edinburgh.⁶¹ Enkele jaren later heb ik hem nog eens naar Curaçao gehaald waar hij een collegecyclus rechtsvergelijking heeft gedoceerd. Ik had hem leren kennen als een creatieve en productieve geleerde. Hij was de grote organisator achter de uitgave van de vertaling van de Digesten in het Engels. Hij had van een stichting een gigantisch bedrag gekregen om deze uitgave tot stand te brengen en kon zelfs alle medewerkers aan de vertaling een adequaat honorarium aanbieden. Binnen afzienbare tijd had hij uit alle windstreken waar het Engels de voertaal was de vertalingen in zijn bezit. Vogels van allerlei pluimage hebben eraan mee gedaan, met als resultaat dat sommige boeken briljant, andere daarentegen ondermaats zijn vertaald. Veel redactioneel werk heeft hij niet verricht naar hij mij eens meedeelde. Mede naar aanleiding van deze vertaling en de opzet ervan heb ik andere keuzes gemaakt.

Veel contact heb ik onderhouden met de collega's die zich tot op dit moment bezighouden met het vertalen van de Digesten in het Duits. Daar volgt men een ander systeem. De vierkoppige redactie zet de te vertalen boeken vaak titelsgewijs uit bij collega's in Duitsland, Zwitserland en Oostenrijk, steeds bij een geleerde die bij uitstek deskundig is op het terrein waarover die Digestentitel gaat. Zij leveren het resultaat dan in bij de redactie, bij de ‘quattuor doctores’, zoals ik hen altijd pleeg aan te duiden. Zij komen vervolgens op gezette tijden een lang weekend bijeen in een hotel om de aangeleverde vertalingen zin voor zin door te spitten. Eigenlijk beschouwt de redactie deze als een soort voorvertaling. Het vertaalproces verloopt daardoor traag, maar heeft als voordeel dat de homogeniteit en de innerlijke kwaliteit van de vertaling zeer hoog is. Een bezwaar is dat sommigen van degenen die de tekst in eerste instantie hebben aangeleverd moeite hebben met wijzigin-

61 A. Watson (ed.), *The Digest of Justinian*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1985 (2 vol.); Watson was laatstelijk Research Professor aan de University of Georgia School of Law, Athens, USA.

gen die door de redactie in hun tekst zijn aangebracht. De eindtekst wordt vervolgens gepubliceerd onder de naam van de redactie, 'mit Beiträgen von' degenen die aan de voorvertaling hebben gewerkt.

Door mij is een andere weg gevolgd. Anders dan Watson en de Duitse collega's had ik niet de beschikking over een kapitaal. Van het begin af ben ik erop gericht geweest om degenen die de medewerking verleenden zoveel mogelijk als auteur te eren. Hoezeer ook de redactie voor alle onderdelen van de vertaling de eindverantwoordelijkheid had en uit dien hoofde intensief met alle vertalers contact onderhield, meende ik dat duidelijk moest blijven wie primair de vertaling had vervaardigd. Anders dan de Duitse redactie heb ik de vertalers steeds gevraagd om een of meer libri voor hun rekening te nemen; een titelsgewijs opsplitsing ging mij te ver. Deze vertalers worden niet alleen allen op het titelblad van ieder deel genoemd, maar ook nog eens voorafgaand aan het boek waaraan zij hun krachten gegeven hebben. Om een beter resultaat te krijgen werd ieder boek steeds aan een combinatie van twee of drie auteurs uitgereikt, met de bedoeling dat dezen onderling overleg zouden voeren en het eindproduct daardoor in kwaliteit zou toenemen. Deze gedachte was rechtstreeks gebaseerd op mijn ervaring met Karel Bongenaar: twee weten meer dan een! Dat systeem heeft goed gewerkt. Het is in de praktijk niet altijd even gemakkelijk geweest. De meeste vertalers konden er goed mee omgaan dat de redactie kritiek had. Een enkeling kon daar helemaal niet tegen, hetgeen betekende dat ik een eind moest maken aan de samenwerking. Ook op mijn eigen vertalingen is door velen met zwaar geschut geschoten, tegelijk lessen in bescheidenheid. Niemand is heilig geweest. Het enige dat uiteindelijk telde, was het resultaat. Alle deelnemers staan overigens bio-bibliografisch in extenso vermeld aan het slot van deel XII van de *Corpus iuris*-uitgave.'

De laatste jaren was er meer waardering, ook van buitenaf, voor wat je deed. Wat betekende dit voor jou?

'Dat heb je wel goed gezien. Het heeft voor mij vooral betekend dat ik de laatste jaren meer zielenrust kreeg. Er deden zich in een kort tijdsbestek een aantal onverwacht positieve gebeurtenissen voor. Twee maal kwam ik de visitatiecommissie met de hoogste score door. In 1996 werd ik benoemd tot lid van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen en even later ook van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem. Enkele jaren later viel mij een eredoctoraat in de Rechtswetenschap aan de Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität in Bonn te beurt; mijn erepromotor was daar prof. dr. R. Knütel, leider van de redactieraad van de Duitse *Digestenuitgave*. Het betekende op het thuisfront meer rust; je zat om zo te zeggen binnen een wat veiliger academische ommuring. Of er nu onmiddellijk meer erkenning was, weet ik niet.'

Iets anders. Je hebt vanuit Utrecht ook nog elders gedoceerd?

‘Inderdaad, mijn onderwijskundig bestaan is op verschillende momenten in aanzienlijke mate verlevendigd door de mogelijkheid ook elders te doceren. Zo bewaar ik de beste herinneringen aan de tijd dat ik aan de Universiteit Limburg in Maastricht, direct in de beginperiode, rechtsgeschiedenis heb kunnen geven. Het begon met een adviseurschap (1983-1987), dat daarna is omgezet in een bijzonder hoogleraarschap. Hoewel ik van de noodzaak niet zo overtuigd was, heb ik op verzoek vanuit de faculteit toch weer een in-tree-rede gehouden, waarbij ik mij overigens vrij heb gevoeld om ditmaal een lichtvoetig onderwerp te kiezen.⁶² De benoemende instantie was de Stichting Wetenschappelijk Onderzoek Limburg (SWOL). Ik heb deze functie met veel genoegen tot 1994 bekleed. De Faculteit was net opgericht en bezet met jong talent dat onderling in harmonie actief bezig was om aan de nieuwe instelling vorm te geven. Het onderwijssysteem was ingericht op de visie dat alleen een probleemgestuurde benadering tot goede resultaten zou leiden. Aanvankelijk is deze visie wel erg rigide beleden. Aangezien ik slechts een dag per week in Maastricht verbleef, was het moeilijk om het onderwijs voor de vele studenten werkgroepsgewijs volgens deze onderwijsfilosofie in te richten. Hoewel sommige collega’s er moeite mee hadden, kreeg ik toch de mogelijkheid om, zo te zeggen, ouderwets college te geven. Het was uitdrukkelijk de bedoeling dat de rechtsgeschiedenis niet meer zou omvatten dan een overzicht van de externe rechtsgeschiedenis vanaf de Oudheid tot in de 19^e eeuw. Ik heb eens gepoogd om daarbij het leerstuk van de Romeinse koopovereenkomst op het programma te krijgen, aangezien deze bij uitstek model heeft gestaan voor het moderne koopcontract. Daarover is toen uitgebreid vergaderd en uiteindelijk is besloten om dit toch maar niet te doen. De laatste jaren kreeg ik overigens wel de kans om dergelijke leerstukken in de doctoraalfase op probleemgestuurde wijze – immers casuïstisch – aan de orde te stellen. Conform de Maastrichtse methode dienden de studenten vervolgens op basis van veel eigen onderzoek een werkstuk te maken. Ik was iedere keer weer verbaasd hoe goed zij dit deden. Met name heb ik de harmonieuze sfeer die er in die jaren in de Maastrichtse academische gemeenschap heerste en de algemeen onderschreven inbedding van de rechtsgeschiedenis in het curriculum als weldadig ervaren. Ik spoorde steeds weer met plezier in de vroege woensdagochtend naar Maastricht.

In de jaren ’90 kwamen er nieuwe vragen op mijn pad die ertoe hebben geleid dat ik vanaf 1993 gedurende 15 jaar wekelijks zes weken een intensief programma Romeins recht op Aruba begeleidde, colleges en examens. Ik ga op de vele aardige facetten niet nader in. Voorts heb ik met Ewoud Slob van 1995-1999 een intensief programma Romeins recht opgezet aan de Universiteit van Namibië in Windhoek. Ewoud verzorgde het eerste, meer dogmatisch georiënteerde deel, ikzelf ging vervolgens in op de voorgeprogrammeerde casuïstiek. Deze universiteit was net opgericht en wij werden, met instemming

62 *Themis en de tuinen van Rome*, Kluwer, Deventer 1989.

van de Utrechtse faculteit die een samenwerkingsovereenkomst was aangegaan, uitgezonden in het kader van de Ontwikkelingshulp. Onze bijdrage viel daar in goede aarde en wij hebben vele tientallen Namibische studenten vertrouwd gemaakt met de grondbeginselen van het rechtsstelsel dat in hun regio vaste voet had gekregen. Ik heb zelfs de kans gekregen om er een congres te organiseren over de plaats van het Romeinse recht in het onderwijs in Namibië en Zuid-Afrika. De discussie daarover is nog steeds van groot belang, omdat het Romeinse recht een van de pijlers is waarop het rechtssysteem in die landen berust. Bijzondere medewerking heb ik gekregen van de Nederlandse Ambassade waar mevrouw D. Bonis, toen als chargé d'affaires verbonden aan de ambassade, o.a. door de ter beschikking stelling van een substantieel bedrag, de samenkomst van veel vooraanstaande Romanisten uit de regio mogelijk heeft gemaakt. Zelfs de bundeling van alle bijdragen is door de Nederlandse Ambassade aldus bevorderd.⁶³ Des te spijtiger was het dat enkele jaren later daarin van ambtelijke zijde geen aanleiding werd gezien om het programma te continuëren. Ewoud en ik hebben hemel en aarde bewogen om het relatief kleine bedrag dat met onze uitzending gemoeid was voorlopig te handhaven, maar tevergeefs. Voor ons beiden staat deze kortzichtig en ontijdig geaborteerde wetenschappelijke dienstverlening nog steeds model voor de vele andere mislukkingen, ook op het terrein van de (inter)nationale ontwikkelingshulp.'

Je hebt een aantal promovendi gehad en een van de taken van een hoogleraar is het kweken van 'Nachwuchs'. Wat zou je daarover willen zeggen?

'Ik heb me altijd op het standpunt gesteld dat je, zoals je kunt afstuderen met een zes, ook in dezelfde lijn kunt promoveren. Onder mijn promovendi is dit ook het geval, net als bij andere collega's. Er zijn vele gepromoveerden die wellicht door een maar kleine bijdrage de grenzen van het veld van hun wetenschap enigszins hebben verlegd, maar die in de praktische wereld buiten de academie grote ontwikkelingen hebben weten te bevorderen. Daar komt bij dat op het terrein van de rechtsgeschiedenis de toekomst niet echt rooskleurig was en is. Zelfs voor de enkelen die desondanks opteerden voor een rechts-historisch promotieonderzoek stond dit derhalve vast; zij beseften dat zij in deze discipline nauwelijks toekomst zouden vinden. Dat Nachwuchs-begrip is dus nogal relatief. Voor een in het algemeen goede Nachwuchs heb ik getracht te zorgen door het geven van juridisch gedisciplineerd onderwijs aan eerstejaars studenten van wie het a priori vaststond dat 95 procent niet in de wetenschap terecht zou komen. Van mijn promovendi is

⁶³ *Roman Law at the Crossroads. Papers of the Congress organized by the Department of Roman Law of the University of Utrecht and the Faculty of Law of the University of Namibia (Windhoek 30 June-1 July 1997)*, ed. by J.E. Spruit, W.J. Kamba and M.O. Hinz, Juta & Co.Ltd., Cape Town 1997.



Prof. mr. J.E. Spruit, thuis in Hilversum op 13 april 2012 (foto: Louis Berkvens).

alleen Tammo Wallinga⁶⁴ cum laude gepromoveerd en mede door zijn latere publicaties hoogleraar geworden. Maar in de zin dat ik tien hoogleraren heb afgeleverd, nee dus; maar ik zit daar helemaal niet mee.'

Naast al je wetenschappelijke werk heb je je ook in de gemeentepolitiek van Hilversum bewogen. Wat bracht je daartoe?

'Dat was min of meer een speling van het lot. Van huis uit ben ik niet met politieke discussies opgegroeid. Mijn ouders stemden wel liberaal, maar van een scherp gelijnde overtuiging was bij hen geen sprake. Bij mij was dat ook zo, totdat ik in aanraking kwam met de politisering en intolerantie binnen de universiteit na de studentenbeweging in 1969. De daarna steeds zwaarder drukkende linksgeoriënteerde concepties van politieke correct-

⁶⁴ Tammo Wallinga (1957) promoveerde op *TANTA/ΔΕΔΩΚΕΝ. Two introductory Constitutions to Justinian's Digest*, Utrecht 1989; hij is universitair hoofddocent aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam en hoogleraar in de Geschiedenis van het Privaatrecht aan de Universiteit Antwerpen.

heid snoerden velen de mond en degenen die hun mening nog wel ventileerden, kregen het moeilijk, indien deze niet spoorde met de heersende politieke overtuiging. Om die reden heb ik mij in het begin van de jaren '70 aangemeld als lid van de liberale partij. Dat was eigenlijk niet meer dan een loos gebaar, omdat ik, behalve door het betalen van een kleine contributie, mij nergens mee bemoeide. Daarin kwam in 1985 verandering, toen vanuit de VVD een dringend verzoek kwam mij aan te melden als potentieel gemeenteraadslid. Dat zette mij intensief aan het denken, omdat ik politiek nooit actief was geweest en ook niet de intentie had dat ooit te worden. De gevoerde gesprekken zetten mij, overigens met de grootst mogelijke reserve, toch op een ander been. Een belangrijke factor om positief te beslissen was mijn onbekendheid met dit aspect van onze samenleving en de tamelijk diepgaande wens om mijn gegrave in het dode verleden te compenseren met verantwoordelijkheden van diverse aard in de woelige actualiteit van het heden.

Ik heb iets meer dan twee termijnen het raadswerk verricht, met vreugde en, ook al was je het met de ter tafel gebrachte gezichtspunten meestal oneens, met grote waardering voor de inzet van de raadsleden van andere partijen en hun visie op een beter Hilversum. Moeilijk vond ik het wel om standpunten te verdedigen die niet de mijne maar wel die van de fractie waren. Ik placht altijd eerst na te gaan hoe ik zelf over een bepaald probleem dacht, getoetst aan mijn eigen ethische en morele normen. Dat deed ik in het universitaire werk ook. Tijdens mijn raadsperiode heb ik mij gerealiseerd hoeveel comfortabeler mijn positie binnen de universiteit was: er bestaat daar een veel grotere vrijheid om je persoonlijke oordeel af te geven, zonder dat er onmiddellijk van diepgaande consequenties sprake is. Die zijn er wel, maar in stilte en indirect doordat men je buiten aangelegenheden houdt waarvan men kan vermoeden of het vooroordeel heeft dat je een stoorzender zult zijn. In fractieverband kan dat niet. Als raadslid ben je verplicht de gezamenlijk besproken uitkomst van het fractieoverleg naar buiten te brengen en te verdedigen. Regelmatig betrapte ik mij er op dat dit mij veel spanning gaf. Zo had ik o.a. de sector sociaal-cultureel werk in mijn portefeuille: buurthuizen, kinderopvang etc. Kinderopvang was toen een nieuw punt van politieke discussie en binnen de liberale kring was de overwegende mening toen nog dat men daarvoor zelf diende te zorgen. In een commissievergadering kwam een uitgebreid rapport hierover ter sprake en ik had de opdracht om de nodige kritische kanttekeningen te ventileren. Ik was net met de trein uit Maastricht aangekomen en moest rechtstreeks naar het Raadhuis en op een lege maag de discussie in. Ik heb mij al te duchtig van mijn taak gekweten. Na afloop kwam de jonge vrouwelijke ambtenaar die zo enthousiast en met goede kennis van zaken alles had voorbereid naar mij toe en vroeg ontzet: 'dat kunt u toch alles zo niet menen?' Dat was persoonlijk ook niet het geval en ik raakte aangeslagen door de oprechte teleurstelling die uit haar woorden sprak. Beide periodes heb ik met genoeg vol gemaakt en ik bewaar aan het politieke bedrijf, ondanks de tijdrovende vergaderingen, een positieve herinnering.'

Heb je nog nieuwe initiatieven ontplooid na ons gesprek in 2012?

‘Hoewel ik eigenlijk geen uitgesproken voornemens koesterde, is het er wel van gekomen. Ik heb nog enkele artikelen geschreven, waarvan een onlangs in *Pro Memorie*.⁶⁵ Van groter belang was, na lang aarzelen, mijn beslissing om in het kader van de *Corpus iuris*-vertaling ook de *Libri feudorum* toe te voegen aan de reeks. Je kunt daarover twisten, immers het gaat hier om een strikt Middeleeuwse component. Aangezien in het kader van de *Codex Justinianus* ook de middeleeuwse *Authenticæ* zijn opgenomen en ik aan de *Novellen* het Middeleeuwse *Authenticum* als onmisbare bron van nadere interpretatie heb toegevoegd, leek het mij logisch ook dit belangrijke leenrechtelijke onderdeel, dat aanvankelijk in de manuscripten, later in de gedrukte uitgaven tot in de negentiende eeuw een vast bestanddeel van het *Corpus iuris* is gebleven, volledigheidshalve aan het bestaande bestand toe te voegen. Aldus representeert de *Corpus iuris*-uitgave niet alleen de Romeinsrechtelijke traditie van de Antieke oudheid maar ook die van de Middeleeuwen. Tot mijn grote vreugde vond ik Jeroen Chorus bereid om de vertaling met mij ter hand te nemen. Van hem heb ik de laatste jaren veel steun ondervonden. Dat begon al met zijn inbreng bij het opschonen van de vertaling van de ‘*Libri terribiles*’⁶⁶ en heeft verdere verbreding gevonden bij het vertalen van de *Novellen*. Hij is deskundig, uitermate precies, beschikt over een scherp taalbesef en strekt zijn wakend oog uit tot op het laatste detail. Cees Bezemer, die al zo mooi heeft geschreven over Jacques de Révigny, was bereid om de Inleiding te schrijven. Wij zijn de afgelopen jaren daarmee bezig geweest. De tekst is naar de uitgever en zal, om te voorkomen dat de reeks een ominous deel XIII krijgt, worden uitgebracht als deel XII Addendum.

Al schrijvend over mijn oorlogsherinneringen en enige familieleden kwam ik ook uit bij mijn vader. Daarmee kwam ik terug in de wereld van de muziek en allerlei ontwikkelingen die zich in het naoorlogse muziekbestel hebben voorgedaan. Ik snuffelde daartoe o.a. in het familiearchief en van het een kwam het ander. Het afgelopen jaar ben ik druk doende geweest om zijn leven en werk als dirigent aan een beschrijving te onderwerpen. Ik heb als ondertitel van het boek gekozen voor *Een levensschets in dertig miniaturen*, teneinde de lezer duidelijk te maken dat ik niet bezig ben geweest met een biografie van honderden bladzijden vol uitputtende details. Ik heb geprobeerd, om met Vergilius te spreken, *summa sequens fastigia rerum* een aantal momenten uit zijn dirigentencarrière vast te leggen en aan zijn intensieve bijdrage aan het Nederlandse muziekleven een eerbetoon te brengen. Het boek zal worden uitgegeven door Amsterdam University Press die ook de uitgave van de laatste zes delen van de *Corpus iuris*-editie mooi heeft verzorgd.’

65 J.E. Spruit, ‘Een ontmoeting tussen Themis en Apollo bij de invoering van het NBW’, *Rechtsgeschiedenis verbeeld* (*Pro Memorie* 16.2 (2014)), 164-170.

66 Dit zijn de boeken 47 en 48 van de *Digesten*, gewijd aan problemen in het veld dat wij thans overwegend tot het materiële strafrecht rekenen.

Onder je geschriften viel ons een merkwaardige titel over de aap Koko op. Kun je dit toelichten?

‘Ja, maar dat was niet meer dan een Spielerei. Zoals je weet heb ik gedurende vele jaren rechtsgeschiedenis gegeven aan de Universiteit van Aruba. In de eerste plaats heb ik in de vele vrije uren die ik daar had, ieder jaar intensief kunnen werken aan de vertalingen van de Digesten en de Codex. Een groot aantal van mijn vertalingen zijn op Aruba ontstaan. Vermoedelijk is het de tropenzon die mij heeft geïnspireerd tot enkele dartelijke uitstapjes. De eerste daarvan is een kinderboekje onder de titel *De avonturen van Koko het aapje*. Mijn dochter Claudia die na haar studie kunstgeschiedenis de opleiding tot autonoom beeldend kunstenaar aan de Hogeschool van de Kunsten in Utrecht heeft gevolgd, heeft er fraaie illustraties bij gemaakt en een begaafd grafisch ontwerper, Tjerk Zijlstra, heeft de vormgeving bepaald. Er zijn 100 genummerde exemplaren gedrukt en door ons alle drie gesigineerd. Zij zijn bestemd voor vrienden en bekenden met kleine kinderen tot zes jaar. Ik had het graag natuurlijk officieel uitgegeven maar in de wereld van de kinderboeken heb ik geen contacten.

Op dat ‘happy island’ heb ik mij nog aan andere scherts schuldig gemaakt. Al vele jaren houdt de discrepantie tussen de theorie en de vermoedelijke praktijk van het Romeinse recht mij bezig. Ik kan mij niet aan de indruk onttrekken dat wij Romanisten nog steeds de neiging hebben om het Romeinse recht te idealiseren en ons te spiegelen in het prachtige systeem dat sedert de systeembouw van de natuurrechtsgeleerden Europese juristen heeft geïnspireerd. In een boekje onder de titel *Gesprek met Gaius, jurist in Klein-Azië* heb ik geprobeerd uiteenlopende aspecten van de theorie en praktijk van het toenmalige recht te belichten in een verondersteld actuele setting in de tweede eeuw. Tot mijn grote genoegen waren er toch nog enkele collega’s – geen directe vakgenoten! – die dachten dat er een nieuw Gaius-manuscript was ontdekt. Dat was natuurlijk ook de bedoeling! Het boekje is in 2000 zeer fraai uitgegeven door Maklu in Antwerpen en er is mirabile dictu nog een recensie over geschreven door David Pugsley.⁶⁷ Engels moge zijn moedertaal zijn, iedere grap, iedere woordspeling, alle verscholen nonsens heeft hij in de Nederlandse tekst ontdekt: briljant. Het boekje is zelfs nog in het Duits vertaald.⁶⁸

Er zijn overigens in het verleden meer collega’s geweest die zich bezondigd hebben aan speelse buitenissigheden. Ik denk aan de beroemde historicus Pieter Geyl die een detective onder de titel *Moord op de plas*⁶⁹ heeft geschreven. Iedereen las dat indertijd, maar zelf wilde hij er, geloof ik, niets meer van weten. Binnen de juridische sfeer denk ik aan G.W. van Vierssen Trip met zijn onsterfelijke persiflage op het strafrecht onder de titel *De ge-laarsde kat. Vertelling van een merkwaardige strafzaak*.⁷⁰

67 Gepubliceerd in het *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Rom.Abt.* 119 (2002), 649-650.

68 De tekst is door mevrouw Gisela Hillner in het Duits vertaald en, tezamen met de illustraties van Claudia Gianotten, onder de titel ‘*Gespräch mit Gaius, Jurist in Kleinasien*’, gepubliceerd in *Rechtsgeschichte. Zeitschrift des Max-Planck-Instituts für europäische Rechtsgeschichte* 9 (2006), 60-86; 10 (2007), 80-112.

69 Uitg. W. de Haan N.V., Utrecht 1946.

70 Uitgegeven in 1924; sedert 1977 enkele malen herdrukt door de Stichting Ars Aequi te Nijmegen.

We willen je nu het laatste woord geven

‘Na zoveel uren praten is het eigenlijk ergerlijk dat het noodzakelijkerwijze steeds over mijzelf gaat. Ik moge zelfbewust zijn, maar een neiging om mijn ego centraal te stellen, heb ik gewoonlijk niet. Ik besef dat het onvermijdelijk is dat dit gebeurt, nu het gaat om te komen tot een geschreven portret over de jaren die achter mij liggen. Zoals bij een ieder zaten deze vol wel en wee, ook al moet ik zeggen dat het ‘wel’ de overhand heeft gehad. Zonder de steun van mijn brede Umwelt zou het allemaal niet gelukt zijn, zeker niet zonder de onverminderde toewijding van mijn ‘consors omnis vitae’ Netty, die al meer dan vijf decennia actief bij ook mijn professionele leven is betrokken. Van groot belang is ook geweest dat ik alle jaren in volstrekte harmonie met mijn collegae-rechtshistorici in den lande heb kunnen verkeren. En bovendien: ook al hebben de Utrechtse medewerkers in het gesprek hierboven niet centraal gestaan, geenszins ben ik vergeten dat ik een minder sterk professioneel thuisfront zou hebben gehad zonder de loyaliteit en de morele steun van de getrouwen met wie ik pal heb gestaan voor de rechtsgeschiedenis. Tot slot, ik ben erkentelijk voor de gelegenheid die mij geboden is om, hoe onvolledig ook, hier een beeld te kunnen oproepen van mijn herinneringen en licht te mogen werpen op een deel van de *faits et gestes* die mijn leven hebben bepaald.’

DE KENNISACHTERGROND VAN DE GRIFFIERS VAN DE RAAD VAN VLAANDEREN (1386-1795)

ERVARINGSDESKUNDIGEN OF RECHTSGELEERDEN?

1 Historiografie

Zoals zoveel aspecten uit de geschiedenis van de Raad van Vlaanderen, bleven tot nu toe heel wat medewerkers van die instelling onderbelicht. Meer nog, een algemeen wetenschappelijk naslagwerk over het hoogste gerechtshof van het voormalige graafschap Vlaanderen bestaat tot op heden niet.¹ Al tijdens het einde van de achttiende eeuw en gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw is een aantal overzichtswerken verschenen, waarvan weliswaar dankbaar gebruik kan worden gemaakt, maar die af en toe met een kritische ingesteldheid dienen gelezen te worden. Uit het ancien régime stamt bijvoorbeeld de studie van Luc Jean Joseph Van der Vynckt (1691-1779), die anno 1729 zelf als raadsheer van de Raad van Vlaanderen werd beëdigd.² Bij de negentiende-eeuwse algemene uitgaven kunnen achtereenvolgens de werken van Jean Ganzer (1846), Jean François Foppens (1869), Albert Matthieu (1879/1880) en Napoleon De Pauw (1897) als voornaamste worden aangestipt, aan te vullen met de verhandeling van Alphonse Vandenpeereboom (1872) over de Ieperse periodes van de Raad.³ Verder lag de focus ruim een eeuw geleden hoofdzakelijk op bronnenuitgaven. Enkele registers uit het archief van de Raad van Vlaanderen werden zelfs integraal uitgegeven.⁴ Edities van andere documenten, al dan niet integrale bestanddeelnummers van het archiefbestand, kunnen her en der in wetenschappelijke tijdschriften of studies worden aangetroffen.⁵

1 De algemene bijdrage van Paul Van Peteghem in het naslagwerk over de gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen benadert dit qua opzet het best: P. Van Peteghem, 'Raad van Vlaanderen', in: W. Prevenier en B. Augustyn (red.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*. Studia, dl. 72, Brussel, 1997, 131-156.

2 L.J.J. Van der Vynckt, *Recueil des recherches historiques et chronologiques du Conseil provincial ordonné en Flandre. Contenant la première institution, le progrès et les changemens arrivés audit conseil ... depuis l'an de grace 1385 jusqu'au présent 1771*, Gent, [18^{de} eeuw], 3 dln.

3 Respectievelijk J. Ganzer, *Le conseil de Flandre. Discours prononcé à l'audience de rentrée de la Cour d'Appel de Gand le 19 octobre 1846, à l'occasion de l'inauguration du nouveau palais de justice*, Gent, 1846; J.F. Foppens, *Histoire du Conseil de Flandre, précédée d'une notice historique et accompagnée de notes* par A. O'Kelly en Huytens, Brussel, 1869; A. Matthieu, 'Histoire du conseil de Flandre', *Annales de l'Académie d'Archéologie de Belgique*, 1976, 173-460 of als monografie uitgegeven te Antwerpen, 1880; N. De Pauw, *La Cour d'Appel de Gand depuis cinq siècles*, Gent, 1897 en A. Vandenpeereboom, *Des cours de justice qui ont exercé juridictions souveraines sur la ville d'Ypres et la West-Flandre: le conseil de Flandre à Ypres (1451-1464), et deuxième séjour du conseil de Flandre à Ypres (1492-1498)*, Ieper, 1872.

4 Dit is onder meer het geval met de twee oudste bewaarde registers van acten en sententiën: Gent, Rijksarchief te Gent (RAG), Raad van Vlaanderen (RVV), inv. nr. 2327 (maart 1370-3 juli 1374) en inv. nr. 2328 (1374-5 september 1378), uitgegeven in N. De Pauw (ed.), *Bouc van de Audiencie. Acten en sententiën van den Raad van Vlaanderen in de XIVe eeuw*, Gent, 1901-1903, 2 dln. Beide registers dateren van voor de oprichting van de Raad van Vlaanderen en zijn in strikte zin archief van de rechtsvoorganger, de Audiëntie van de graven van Vlaanderen.

5 Vooral midden negentiende eeuw gebeurde dit met regelmaat, onder meer door Victor Gaillard. Hij gebruikte het

Tijdens de twintigste eeuw concentreerde men zich hoofdzakelijk op bepaalde aspecten van de instelling. Er bestaan vooral heel wat detailstudies met rechtshistorische invalshoek. Bevoegdheden, procedure en plaats in de rechterlijke organisatie van het graafschap komen bijvoorbeeld uitvoerig aan bod in de publicaties van Jos Monballyu.⁶ Daarbij aanvullend dient te worden gewezen op uitgaven van de zestiende-eeuwse 'Corte instructies' van Filips Wielant en publicaties over de 'Style ende Maniere van procederen in de Camere van den Raede in Vlaenderen', eigentijdse leidraden voor de gehanteerde procedures in de Raad.⁷ Andere thema's, zoals samenstelling en personeel, kregen slechts voor beperkte periodes een systematische behandeling, grotendeels in het kader van een breder onderzoeksconcept. Zo werden de raadsheren van de vijftiende en de zestiende eeuw ten gronde bestudeerd door respectievelijk Jan Dumolyn en Paul Van Peteghem in hun studies naar centralisatie en staatsvorming, en besprak Klaas Van Gelder in een artikel onlangs het probleem van de Anjouaanse benoemingen aan de hand van een casus over het presidentschap van de Raad.⁸ Ook vermeldenswaardig is het feit dat men tijdens

tijdschrift *Messenger des sciences historiques* om historici te informeren over plan van aanpak en stand van zaken tijdens de negentiende-eeuwse bewerking van het archief van de Raad van Vlaanderen, waar hij eindverantwoordelijke voor was. Zie bijvoorbeeld V. Gaillard, 'Archives du Conseil de Flandre', *Messenger des sciences historiques, des arts et de la bibliographie de Belgique* (MSH), 1852, 96-105. Hij wijdde ook enkele aparte bronnenuitgaven aan interessante documenten die hij aantrof tijdens zijn activiteiten, bijvoorbeeld V. Gaillard, *Archives du Conseil de Flandre ou recueil de documents inédits relatifs à l'histoire politique, judiciaire, artistique et littéraire, mis en ordre et accompagnés de notes et éclaircissements*, Gent, 1856.

6 Zie onder meer J. Monballyu, 'De gerechtelijke bevoegdheid van de Raad van Vlaanderen in vergelijking met de andere 'Wetten' (1515-1621)', in: B.C.M. Jacobs en P.L. Nève (red.), *Hoven en Banken in Noord en Zuid. Derde colloquium Raad van Brabant: Tilburg, 30 en 31 januari 1993*, Assen, 1994, 1-26; 'De Raad van Vlaanderen, een soevereine justitieraad in strafzaken?', in: *Handelingen van het tweede Hof van Holland. Symposium gehouden op 14 november 1997 te Den Haag. Publicatiereeks Algemeen Rijksarchief*, dl. 7, Den Haag, 1998, 76-90; 'De hoofdlijnen van de criminele strafprocedure in het graafschap Vlaanderen (16^{de} tot 18^{de} eeuw)', in: C.H. Van Rhee, F. Stevens en E. Persoons (red.), *Voortschrijdend procesrecht. Een historische verkenning*, Leuven, 2001, 63-108; 'Het onderscheid tussen de civiele en de criminele en de ordinaire en de extraordinair strafrechtspleging in het Vlaamse recht van de 16^{de} eeuw', in: H.A. Diederiks en H.W. Roodenburg (red.), *Misdaad, zoen en straf. Aspecten van de middeleeuwse strafrechtsgeschiedenis in de Nederlanden*, Hilversum, 1991, 120-132 en 'Van appellatiën ende reformatiën. De ontwikkeling van het hoger beroep bij de Audiëntie, de 'Camere van den Rade' en de Raad van Vlaanderen (ca.1370-ca.1550). Bijdrage tot de ontstaansgeschiedenis van het hoger beroep in de Nederlanden', *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* (TRG), 1993, 237-275.

7 Bijvoorbeeld J. Monballyu (ed.), *Filips Wielant, verzameld werk: I. Corte instructie in materie criminele*, Brussel, 1995; F. Wielant en E. Strubbe. (ed.), *Practijcke civile*, Amsterdam, 1968 en J. Monballyu, 'De style ende maniere van procederen in de Camere van den Raede in Vlaenderen (1521) van Fransoys de Rycke († 1525), ten onrechte toegeschreven aan Lambrecht van den Bryaerde, president van de Grote Raad van Mechelen', TRG, 1981, 361-387. Andere normatieve bronnen zijn hoofdzakelijk te vinden in de reeks Plakkaatboeken van Vlaanderen – gepubliceerd door de Raad zelf – en de Verzameling van de Verordeningen der Nederlanden, uitgegeven door de Koninklijke Commissie voor de uitgave van de Oude Wetten en Verordeningen van België.

8 – Zie onder meer J. Dumolyn, *Het hogere personeel van de hertogen van Bourgondië in het graafschap Vlaanderen (1419-1477)*, Gent, 2001, 5 dln., doctoraatsverhandeling uitgegeven in twee publicaties: *De Raad van Vlaanderen en de Rekenkamer van Rijsel. Gewestelijke overheidsinstellingen als instrumenten van de centralisatie (1419-1477)*. Studia, dl. 94, Brussel, 2002 en *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren in het graafschap Vlaanderen (1419-1477)*. Studies in urban, social, economic and political history of the medieval and modern Low Countries, dl. 14, Leuven, 2003. Tevens van belang is 'De sociografie van laatmiddeleeuwse gerechtelijke instellingen. Het voorbeeld van Jan Wielant († 1473), griffier en raadsheer bij de Raad van Vlaanderen', *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor de uitgave van de Oude Wetten en Verordeningen van België*, 2001, 7-62.

– Zie onder meer P. Van Peteghem, *Centralisatie in Vlaanderen onder Keizer Karel (1515-1555)*. Een onderzoek naar de plaats van de Raad van Vlaanderen in de Habsburgse Nederlanden, Gent, 1979, doctoraatsverhandeling uitgegeven als *De Raad van Vlaanderen en staatsvorming onder Karel V (1515-1555)*. Een publiekrechtelijk onderzoek naar centralisatiestreven in de XVII Provinciën.

de afgelopen decennia heel wat licentiaatsonderzoek naar de Raad heeft verricht met propografische en/of institutionele invalshoek, hoofdzakelijk aan de vakgroep Geschiedenis van de Gentse universiteit. Het bestek van dergelijke studies bleef echter vrij beperkt. Bovendien behandelen de bekendste voorbeelden voornamelijk de vijftiende en de zeventiende eeuw.⁹ Uit het ruime aanbod aan verhandelingen over de Raad van Vlaanderen kunnen ook enkele oudere studies worden aangestipt, waarin voornamelijk aspecten van bevoegdheid en procedure aan bod komen.¹⁰

Bij de aangehaalde voorbeelden dient een kanttekening te worden geplaatst. Wat medewerkers van justitieraden betreft, is in het verleden bijna uitsluitend onderzoek gevoerd naar de hogere echelons. Raadsheren en leden van het openbaar ministerie kwamen reeds ruimschoots aan bod, terwijl andere categorieën medewerkers quasi buiten beeld bleven. Die vaststelling kan overigens ook worden gemaakt voor de andere justitieraden uit de voormalige Zuidelijke Nederlanden. Recente uitzonderingen op deze regel vormen bijvoorbeeld het onderzoek van J. Houssiau naar de secretarissen van de Geheime Raad, de bundel *Les acteurs de la justice*, waarin de advocaten van de Raad van Vlaanderen worden belicht, en de akten van het colloquium 'Geschiedenis van de advocatuur in de Lage Landen'.¹¹ Deze studies zijn tekenend voor een hedendaagse onderzoekstendens

Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt Instituut, dl. 15, Nijmegen, 1990. Van belang zijn ook 'Les Pays-Bas et "l'étatisation" du travail aux conseils de justice. L'exemple du travail prescrit et du travail réel au Conseil de Flandre', in: A. Wijffels, *Miscellanea Consilii Magni III*. Verzamelen en bewerken van de jurisprudentie van de Grote Raad, nieuwe reeks, dl. 12, Amsterdam, 1988, 111-139 en 'De Vrede van Nijmegen (1678) en de raadsheren van de Raad van Vlaanderen. De politiek-ideologische gevolgen van een internationale overeenkomst', in: L. Stockman en P. Vandermeersch (red.), *Liber Amicorum Achiel De Vos*, Evergem, 1989, 249-257.

- K. Van Gelder, 'De Vooght versus Sersanders. De strijd om het presidentschap van de Raad van Vlaanderen en het probleem van de 'Anjouaanse' benoemingen in de Oostenrijkse Nederlanden (1716-1725)', *Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden (PM)*, 2010, 15-35.

9 M. Coucke, *Een propografische studie over de hogere functionarissen van de Raad van Vlaanderen (1633-1675)*, Gent, 2007; E. Karagiannis, *De functionarissen bij de Raad van Vlaanderen (1477-1492)*. Een onderzoek naar de sociale invloeden bij de samenstelling van de Raad, Gent, 1992; D. Lauwers, *De leden van de Raad van Vlaanderen onder Jan zonder Vrees (1405-1419)*, Gent, 1999; K. Moermans, *De culturele expressies van de leden van de Raad van Vlaanderen (1419-1477)*. Een verkennende propografische studie, Gent, 1999; L. Simons, *De functionarissen bij de Raad van Vlaanderen (1467-1476)*. Een onderzoek naar de sociale invloeden bij de samenstelling van de Raad, Gent, 1992; C. Verhaeghe, *De benoeming van de voorzitters en de raadsheren van de Raad van Vlaanderen (1598-1633)*, Gent, 2000 en S. Volckaert, *De functionarissen bij de Raad van Vlaanderen (1386-1404)*. Een onderzoek naar de sociale invloeden bij de samenstelling van de Raad, Gent, 1994. Deze voorbeelden, allemaal onuitgegeven licentiaatsverhandelingen, kunnen worden aangevuld door middel van een gerichte zoektocht in de catalogus van de Gentse universiteitsbibliotheek.

10 Zie bijvoorbeeld de licentiaatsverhandeling van Martin Nouboers inzake de toepassing van het strafrecht in de Raad, de doctoraatsverhandeling van Kamiel Van Acker over de rechterlijke organisatie van het graafschap tot in de 13^{de} eeuw met daarop aansluitend de licentiaatsverhandeling van Hans Verhaest over het openbaar ministerie van de Raad van Vlaanderen tijdens de vroegste periode: M. Nouboers, *Het strafrecht in den Raad van Vlaanderen*, Gent, 1944; H. Verhaest, *De vroegste geschiedenis van het openbaar ministerie bij de Raad van Vlaanderen*, Gent, 1981 en K. Van Acker, *De rechterlijke organisatie van het graafschap Vlaanderen tot in de XIIIe eeuw*, Gent, 1950.

11 Respectievelijk J. Houssiau, *Les Secrétaires du Conseil Privé sous Charles Quint et Philippe II (c. 1531-c. 1567)*. Standen en Landen, speciale reeks, dl. 3, Brussel, 1998; G. Martyn, 'Les avocats au Conseil de Flandre (1386-1795): à la recherche d'une déontologie', in: R. Robaye (red.), *Les acteurs de la justice. Magistrats, ministère public, avocats, huissiers et greffiers (XIIe-XIXe siècle)*. Travaux de la faculté de droit de Namur, dl. 24, Namur, 2002, 103-119 en G. Martyn, G. Donker, S. Faber en D. Heirbaut (red.), *Geschiedenis van de advocatuur in de Lage Landen*, PM, Hilversum, 2009. Meer populariserend is het rijk geïllustreerde boekje naar aanleiding van tweehonderd jaar Gentse orde der advocaten: G. Martyn, *Gent en zijn advocaten. Een historische wandeling door de stad*, Gent, 2012.

binnen de rechtsgeschiedenis, namelijk de hernieuwde aandacht voor de diverse actoren in het domein van justitie.

2 De griffiers van de Raad

De Raad van Vlaanderen beschikte over een uitgebreid ambtenarenkorps. Alle medewerkers kunnen in vijf – overigens fictieve – categorieën worden onderverdeeld.¹² Eerst en vooral was er de Raad *stricto sensu*, bestaande uit de president en een fluctuerend aantal raadsheren, doorheen de tijd aangevuld met raadsheren met een afwijkend statuut. Zo was er onder meer sprake van raadsheren-commissarissen, extraordinaire of buitengewone raadsheren en supernumeraire raadsheren. De tweede categorie, het officie-fiscaal of het openbaar ministerie, bestond uit twee topfunctionarissen: de procureur-generaal en de advocaat-fiscaal. Zij werden vaak ook tot de raadsheren gerekend. Hun dienst werd eventueel vervolledigd met één of meerdere substituten. De griffie, een derde groep medewerkers, bestond dan weer uit drie verschillende functietypes: griffier, klerk en notaris. De griffier stond uiteraard aan de leiding van de dienst en liet zich bijstaan door een stijgend aantal klerken. De notaris, een functie die aan het einde van de zeventiende eeuw uitdoofde, trad op als plaatsvervanger van de griffier. Aansluitend bij deze duidelijk te onderscheiden clusters waren er in de Raad daarenboven enkele specifieke functionarissen actief die, overkoepelend, als ondersteunende diensten kunnen worden beschouwd. Het betreft onder meer enkele ontvangers (hoofdzakelijk van rapporten en exploten), deurwaarders, boden, huisbewaarders en cipiers. Tot slot mag de aanwezigheid van een groot aantal procureurs en advocaten, die gezamenlijk onofficieel de balie kunnen worden genoemd, niet over het hoofd worden gezien. Hoewel ze jaarlijks werden beëdigd door de Raad, kunnen ze echter niet als vaste medewerkers worden beschouwd. Daarenboven waren ze vaak niet exclusief aan de instelling verbonden. Toch werden ze tot de suppoosten van het hof gerekend, een verzamelnaam voor alle medewerkers van de Raad van Vlaanderen.

Zoals blijkt uit het historiografisch overzicht, waren tot op heden hoofdzakelijk het corpus, in mindere mate het officie-fiscaal¹³ en recent de balie het voorwerp van onderzoek. De ondersteunende diensten en de griffie zijn, voor wat de Vlaamse justitieraad betreft, nog relatief onbekend terrein. Met name deze laatste categorie komt in het buitenland de laatste jaren wel al aan bod, in het kader van een institutionele en archiefwetenschap-

¹² J. Verfaillie, *Het archief van de Raad van Vlaanderen (1386-1795): gids voor de gebruiker*, Brussel, 2014, 37-45. Voor een beter begrip werden alle medewerkers in vijf clusters ingedeeld en werden, op anachronistische wijze, enkele hedendaagse termen toegepast op de Raad.

¹³ Zie bijvoorbeeld de verhandeling van Liesbeth De Frenne over het statuut van procesdossiers, specifiek toegespitst op het archief van de fiscalen van de Raad: L. De Frenne, *Het archief van de fiscalen van de Raad van Vlaanderen. Een denkoefening over het statuut van de procesdossiers en een nadere toegang hierop voor de periode 1658-1662*, Brussel, 2005, onuitgegeven verhandeling ManaMa Archivistiek.



De huidige toestand van de voormalige griffie, aan de noordzijde van het Gravensteen te Gent. Foto J. Verfaillie, 2013.

pelijke benadering van gerechtelijk archief. Zo verscheen in Nederland een aantal proefschriften waarin de archiefforming en de rol van de zogenoemde schrijvers binnen ancien-régimeinstellingen centraal staan. Geertrui Van Synghel behandelde de stedelijke secretarie van 's Hertogenbosch tot midden vijftiende eeuw, terwijl Theo Thomassen via een gelijkaardige methode de zestiende- tot achttiende-eeuwse Staten-Generaal heeft besproken.¹⁴ Het onderzoek van Peter Horsman over de archiefforming in de stad Dordrecht liep over een langere periode, van circa 1200 tot 1920.¹⁵

Het uitgangspunt van dergelijke studies is onder meer het feit dat de 'schrijvers' in hun respectieve instelling mogelijkwerwijs hun stempel hebben gedrukt op de geschiedenis, de interne werking en uiteraard op de archiefforming van die instelling. In een vroeg-moderne justitieraad zoals de Raad van Vlaanderen was de griffie het zenuwcentrum van alle activiteiten. De bevoegdheden van de griffie en, bij uitbreiding, van de leidinggeven-

¹⁴ G. Van Synghel, "Actum in camera scriptorum oppidi de Buscoducis". De stedelijke secretarie van 's-Hertogenbosch tot ca. 1450. Middeleeuwse studies en bronnen, dl. 101, Hilversum, 2007 en T. Thomassen, *Instrumenten van de macht. De Staten-Generaal en hun archieven 1576-1796*, Amsterdam, 2009.

¹⁵ P. Horsman, *Abuysen ende desordien. Archiefforming en archivering in Dordrecht 1200-1920*, 's Gravenhage, 2011.

de griffier(s) waren heel wat breder dan het louter schrijvende aspect waar de benaming van de functie letterlijk naar verwijst.¹⁶ De dienst voerde taken uit die essentieel waren voor zowel de interne werking als de externe diensverlening van de Raad. Men centraliseerde er alle communicatie die betrekking had op lopende zaken aan de hand van drie verschillende documentstromen: de instroom (bijvoorbeeld binnenkomende brieven of pleitstukken die door partijen werden ingediend), de uitstroom (bijvoorbeeld uitgaande brieven of beschikkingen die aan partijen werden meegedeeld) en de interne productie.¹⁷ De instelling maakte zelf, voor intern gebruik, immers ook archief aan om het dossierverloop op te volgen (bijvoorbeeld vonnisregistratie, boekhoudkundige stukken, ...). Het was tevens de griffie die instond voor de verslaggeving van de zittingen van de Raad. Naast deze schrijvende en authenticerende rol – er werd immers veel aandacht besteed aan het handtekenen en zegelen van documenten – namen de griffiers van de Raad vaak ook actief deel aan de behandeling van zaken. Ze werden soms als bode ingeschakeld om (mondelinge) boodschappen af te leveren aan prominenten; frequenter traden ze op als adjunct van een raadsheer tijdens gerechtelijke onderzoeken. Daarenboven hadden de griffiers ook een beperkte ceremoniële rol, bijvoorbeeld bij de indiensttreding van een nieuwe president, ageerden ze als managers ten opzichte van hun eigen dienst én stonden ze in voor de goede bewaring van het archief van de instelling.

3 Positionering

De griffiers bevonden zich, met andere woorden, niet alleen in het centrum van alle activiteiten, zij vormden ook de groep medewerkers die het meest in contact kwam met alle andere categorieën. Ze werkten nauw samen met zowel de raadsheren, het officie-fiscaal als de ondersteunende diensten en waren binnen de instelling het aanspreekpunt voor de advocaten en de procureurs die de belangen van hun cliënten behartigden. Over hun identiteit, opleidingsniveau, carrièreverloop en ambtsuitoefening is echter nauwelijks iets bekend. Er bestaat zelfs onduidelijkheid over hun socio-professionele status in vergelijking met de andere medewerkers van de Raad. Jan Buntinx, de archivaris die midden twintigste eeuw het archiefbestand van de Raad van Vlaanderen inventariseerde,¹⁸ rekende de griffiers tot het zogenoemde ‘lagere personeel’ zonder deze term verder te

¹⁶ J. Verfaillie, *Au Coeur de la Cour. Een analyse van de organisatie en het personeel van de griffie van de Raad van Vlaanderen, 1386-1795*, Gent, 2014 (2 dln. doctoraalverhandeling). Als voornaamste bron voor dit onderzoek werd het uitgebreide instellingsarchief van de Raad gebruikt, aangevuld met archiefbescheiden van de Rekenkamers en van de collaterale raden.

¹⁷ Zie onder meer E. Put, *Inventaris van het archief van de Raad van Brabant. Deel 1: Archief van de griffies*. Algemeen Rijksarchief, inventarissen, dl. 256, Brussel, 1995, 44-45; E. Put, ‘Opinies. Beraadslaging en archiefvorming bij de Raad van Brabant (16^{de}-18^{de} eeuw)’, in: Van Rhee, *Voortschrijdend procesrecht*, 27-28 en E. Put, *Zoekwijzer gerechtelijk archief ancien régime*. Zoekwijzers, dl. 1, Brussel, 1999.

¹⁸ J. Buntinx, *Inventaris van het archief van de Raad van Vlaanderen*. Rijksarchief te Gent, inventarissen, dl. 8, Brussel, 1964-1979, 9 dln.

verduidelijken.¹⁹ Ook de notarissen van de Raad, alle klerken, de ontvangers van de exploten, deurwaarders, bodes, huisbewaarders en cipiers werden door hem in diezelfde categorie ingedeeld.²⁰ Diverse auteurs gebruikten vervolgens dit overzicht om op verder te werken, zoals de licentiaatsverhandeling van Marijke Thomaes bijvoorbeeld aantoont.²¹ Haar hoofdstuk over het lager personeel van de Raad behandelt de griffiers, ontvangers van de rapporten en van de exploten, deurwaarders, bodes, huisbewaarders en cipiers. Notarissen en klerken werden hiërarchisch onder de griffiers gesitueerd.

In het doctoraatsonderzoek van Paul Van Peteghem, waarin hij de nadruk legt op het corpus, maar waarin tevens de andere medewerkers aan bod komen, wordt gebroken met deze indeling. Samen met de ontvanger van de exploten worden de griffiers erin tot het zogenoemde 'hoger personeel' gerekend, waardoor ze in dezelfde categorie als de president, de raadsheren, de procureur-generaal en de advocaat-fiscaal terechtkomen.²² Jan Dumolyn volgt deze indeling en specificeert dat ook de notaris – een ambt dat tijdens bepaalde periodes gecumuleerd werd met dat van ontvanger van de exploten – tot die categorie behoort.²³ Vanaf de jaren 1990 treft men in besprekingen van de samenstelling van de Raad van Vlaanderen dan ook hoofdzakelijk deze tweedeling aan.²⁴

Voor de indeling van de medewerkers worden de termen 'hoger' en 'lager' ons inziens beter vermeden. Met name de griffie en enkele van de ondersteunende diensten zagen zich de voorbije decennia vlot uitgewisseld tussen beide categorieën. De vraag blijft dan ook hoe de griffiers tegenover de andere groepen medewerkers op professioneel vlak gepositioneerd kunnen worden. Sloot hun profiel eerder aan bij dat van het corpus en het officie-fiscaal, de balie of de ondersteunende diensten?

Sociaal-economisch onderzoek biedt een eerste beknopt, maar tegelijk veelzeggend antwoord op die vraag. Voor wat de zestiende eeuw betreft, haalde Johan Dambruyne recent bijvoorbeeld twee directe belastingslijsten aan die zich goed lenen voor sociaal stratificatieonderzoek.²⁵ In dat type onderzoek, dat voornamelijk in de periode 1960-1980 op de internationale agenda stond, poogde men ieder individu een plaats te geven binnen de hiërarchische samenleving op basis van zijn zogenoemde sociale status. Zo'n status

19 Tot dan toe beperkten de – grotendeels negentiende-eeuwse – auteurs zich tot het opsommen van de verschillende types medewerkers zonder meer. Alphonse Vandenpeereboom stelde over de griffiers wel dat deze in rang vlak na de *conseillers de robe* te situeren waren. Vandenpeereboom, *Cours de justice*, 208.

20 Buntinx, *Inventaris*, deel 1, 14. Impliciet kunnen onder het 'hoger personeel' dus de president, alle raadsheren en de twee hoofdfunctionarissen van het officie-fiscaal worden verstaan.

21 M. Thomaes, *De Raad van Vlaanderen (1585-1621). Bijdrage tot de studie van enkele aspecten van de instelling*, Gent, 1974, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 34 e.v.

22 Van Peteghem, *Raad van Vlaanderen en staatsvorming*, 63-64.

23 Dumolyn, *Raad van Vlaanderen en Rekenkamer*, 59.

24 Zie bijvoorbeeld Karagiannis, *Functionarissen*, 61 e.v. en Simons, *Functionarissen*, 65 e.v. Een aantal verhandelingen behoudt echter de visie van Jan Buntinx, zoals D. Claessen, *Jean-Baptiste van Steenberghe, een juristencarrière uit de 17^{de} eeuw*, Gent, 2001, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 31 e.v.

25 J. Dambruyne, 'Fiscaliteit en hiërarchie. Het belang van de directe belastingslijsten van 1577 voor de kennis van de status van socio-professionele groepen in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de tweede helft van de zestiende eeuw', in: M. Van der Eycken en E. Houtman (red.), *LACH. Liber Amicorum Coppens Herman*. Studia, dl. 115, Brussel, 2007, 585-595.

is echter een complex gegeven, dat niet door één enkel element kan worden bepaald en waarin de waarde van verschillende criteria zorgvuldig moeten worden afgewogen. Voor het ancien régime blijken bepaalde types fiscale bronnen het meest bruikbare informatie te bevatten. Zonder verder in te gaan op de voor- en nadelen van deze methode, blijken de aangehaalde belastingslijsten uit 1577 wel verhelderend wat de positie van de medewerkers van een justitieraad betreft. De heffing van 1577, die op verzoek van Filips II gebeurde ter financiering van buitenlandse troepen, stelde immers ook adel en clerus niet vrij en was van toepassing voor zowel het platteland als de stad. Het was daarenboven geen vermogensbelasting. Het gehanteerde taxatiecriterium was de sociale status van het beroep dat men uitoefende, het openbare ambt dat men bekleedde of de adellijke of kerkelijke titel die men droeg.²⁶

In een eerste algemene lijst bevonden hoge adel en clerus zich op eenzame hoogte. Het basisbedrag dat zij dienden te betalen bedroeg tussen 24.000 en 4000 Vlaamse groten. Daarna volgden enkele topambtenaren, zoals kanseliers en presidenten van de vorstelijke raden en rekenkamers met 2000 Vl. gr. De eigenlijke raadsheren van vorstelijke raden, de leden van het officie-fiscaal en enkele vorstelijke ambtenaren in steden en plattelandsdistricten volgden met 480 Vl. gr. Zij lieten onder meer adellijke leenheren van steden en grote dorpen en groothandelaars (800 Vl. gr.) aan zich vooraf, maar werden op gelijke voet geplaatst met scholasters, zangmeesters en kanunniken van kathedrale kerken. Secretarissen, griffiers en auditeurs van de provinciale raden en rekenkamers, topambtenaren van steden, plattelandsdistricten en kerkelijke en wereldlijke hoven en beoefenaars van vrije beroepen zoals advocaten en geneesheren werden allen voor een bedrag van 160 Vl. gr. belast.²⁷ Procureurs, deurwaarders, notarissen, chirurgijnen, apothekers, detailhandelaars in textiel en grote boeren volgden met 120 Vl. gr. De griffiers van de Raad van Vlaanderen werden, met andere woorden, in deze lijst als gelijken beschouwd van de advocaten – de rechtsgeleerden uit de groep baliemedewerkers.²⁸ Zij lieten de president en de raadsheren aan hen vooraf gaan, maar stonden zelf duidelijk boven de procureurs en de deurwaarders, respectievelijk leden van de balie en van de ondersteunende diensten.

Een tweede lijst uit 1577, die tevens door Johan Dambruyne werd uitgegeven, richt zich specifiek tot het graafschap Vlaanderen.²⁹ Het betreft een voorstel tot een maandelijks heffing dat met hetzelfde doel en op dezelfde basis werd opgesteld als de algemene taxatielijst van de Staten-Generaal. Dit voorstel werd echter uitgewerkt door de Vier Leden van Vlaanderen. Het werd uiteindelijk door de Gentse collatie verworpen, maar dat

²⁶ Personen die verschillende functies cumuleerden waaraan jaarlijkse inkomsten waren verbonden, werden daarenboven op elke functie afzonderlijk belast.

²⁷ Door Johan Dambruyne samengevat als het ambtelijk middenkader van de provinciale instellingen.

²⁸ Zie tevens G. Martyn, 'De advocatuur in het oude graafschap Vlaanderen', in: G. Martyn, G. Donker, S. Faber en D. Heirbaut (red.), *Geschiedenis van de advocatuur in de Lage Landen*, Hilversum, 2009, 33-34, waarin wordt vastgesteld dat advocaten aan het eind van het ancien régime tot de betere sociale klasse en de cultureel-intellectuele bovenlaag van de maatschappij behoorden.

²⁹ Dambruyne, *Fiscaliteit*, 595-601.

feit doet geen afbreuk aan de informatiewaarde van het document. Terwijl voor de top-categorie (abten, abdissen, proosten en proostessen van grote abdijen en kapittels) een maandelijks bijdrage van 800 Vl. gr. werd voorgesteld, was de president van de Raad van Vlaanderen met een bedrag van 320 Vl. gr. de hoogst bevonden ambtenaar van het graafschap. Alle types raadsheren, de leden van het officie-fiscaal, de griffier, de notaris en de ontvanger van de exploten van de Raad werden in deze tweede lijst gelijk belast ter waarde van 160 Vl. gr. Hiermee bevonden zij zich in dezelfde categorie als bijvoorbeeld deken, aartsdiaken, scholasters, priors en prioressen van grote abdijen, kloosters, kathedrale en collegiale kapittels, hoogbaljuws van steden en kasselrijen, kapiteins van steden, kastelen, voetvolk en ruitery. Voor advocaten, procureurs en andere suppoosten van de Raad van Vlaanderen biedt deze bron helaas geen verder inzicht, aangezien hun maandelijks taxatie bepaald moest worden door de justitieraad zelf volgens het gewin en het belang van het ambt of beroep. Helaas hebben de leden van het corpus zich nooit over dit voorstel moeten buigen. Er kan echter verondersteld worden dat ook zij een onderscheid zouden hebben gemaakt tussen advocaten enerzijds en procureurs anderzijds.

Uit deze casus blijkt dat de sociaal-economische status van de griffiers van de Raad ten minste vergelijkbaar was met die van de advocaten van de Raad. In de lijst die specifiek voor Vlaanderen was bestemd, werden de griffier, de notaris en de ontvanger van de exploten zelfs gelijkgeschakeld met de raadsheren en de topambtenaren van het officie-fiscaal. Deze positionering staat in contrast met die van de procureurs en de andere suppoosten van de Raad – met name alle leden van de ondersteunende diensten met uitzondering van de ontvangersambten. In haar uitgebreide en goed gedocumenteerde licentiaatsonderzoek naar de achttiende-eeuwse suppoosten van de Raad van Vlaanderen bevestigt Stephanie Raman deze verhoudingen.³⁰ Aan de hand van boedelbeschrijvingen, parochieregisters, familiearchieven en het archief van de Raad bestudeerde ze de sociaal-financiële verhoudingen tussen de verschillende types medewerkers. Helaas nam ze omwille van een gebrek aan bronnenmateriaal griffiers en deurwaarders niet op in haar analyse. De resultaten voor de andere groepen zijn echter tekenend. In quasi alle bestudeerde aspecten³¹ tekenden de raadsheren en de advocaten zich duidelijk af ten opzichte van de procureurs en de notarissen.³² Tussen beide groepen was een verschil in welstand en bestedingspatroon te merken, maar ook sociaal distantieerde men zich duidelijk van

30 S. Raman, *Een prosopografie van de suppoosten van de Raad van Vlaanderen in de tweede helft van de 18^{de} eeuw*, Gent, 1999, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, deel 1, 104 e.v.

31 Onder meer woonplaats, inboedel, huizenbezit (stedelijk en buitenverblijf), bezit van bosgrond en andere gronden, investeringen (renten etc.), zilverwerk en juwelen, luxevoorwerpen, kledij, kosten voor uitvaart, dienstpersoneel en bibliotheekbezit komen aan bod.

32 Hiermee wordt het beroep van notaris in het algemeen bedoeld, en niet specifiek de notaris die door de Raad van Vlaanderen binnen de griffie werd tewerkgesteld. Vanaf de reorganisatie van het notariaat door Karel V anno 1531 dienden notarissen door de Geheime Raad of door de provinciale justitieraden geadmitteerd te worden vooraleer ze hun beroep konden uitoefenen – zie P. Jacquet, 'De wetgeving betreffende het notariaat', in: C. Bruneel e.a. (red.), *Het notariaat in België van de Middeleeuwen tot heden*, Brussel, 1998, 97. Zij worden doorgaans echter niet tot de suppoosten van de Raad gerekend, in tegenstelling tot wat de titel van de verhandeling van Stephanie Raman doet vermoeden.

elkaar. In combinatie met de voorgaande vaststellingen op basis van zestiende-eeuwse fiscale bronnen, veronderstellen we dan ook dat de griffiers van de Raad in dat opzicht eerder aanleunden bij de advocaten en de raadsheren.

4 Kennisachtergrond als indicator?

Onderwijs is een kenmerk dat zowel raadsheren als advocaten gemeen hadden. Het onderscheidde hen daarenboven van de procureurs, die in feite procesvertegenwoordigers waren en geen juristen.³³ Voor advocaten, daarentegen, was het al van in de vijftiende eeuw gebruikelijk dat zij een juridisch diploma hadden. Ook de raadsheren van de Raad van Vlaanderen beschikten vanaf die periode quasi unaniem over een diploma van licentiaat in de rechten.³⁴ Om een eerste indruk te kunnen bieden van de status van de griffiers van de Raad binnen de instelling, wordt hier dan ook kennisachtergrond als één van de mogelijke indicatoren naar voor geschoven. Kennis is echter niet alleen het resultaat van onderwijs. Hedendaagse verklarende woordenboeken duiden de term ‘kennis’ onder meer als bekendheid met een persoon, zaak of verschijnsel, waarbij de bekendheid zowel kan volgen uit ervaring als uit weten.³⁵ Kennis is, met andere woorden, hetgeen men door studie of oefening heeft geleerd – of, uiteraard, door een combinatie van allebei. We onderzoeken bijgevolg niet alleen of de griffiers van de Raad universitaire scholing hebben genoten. Om correct te kunnen inschatten met welke kennisachtergrond deze ambtenaren in functie traden, zijn ook alle eventuele carrièrestappen voor dat aantreden van belang.³⁶

Beide benaderingen zijn kwantitatief van aard. Daarnaast geven bronnen binnen het archief van de Raad van Vlaanderen sporadisch ook blijk van tekenen van eruditie bij de griffiers van de instelling. Deze gegevens zijn eerder kwalitatief en bij momenten anekdotisch. Ze kunnen binnen het algemene kader van een langetermijnstudie weinig bijdragen. Een selectie ervan, toegespitst op enkele specifieke thema's, geeft de becijferde gegevens echter wat kleur en laat een blijvende indruk na van de algemene kennisgraad van enkele griffiers.³⁷ Drie thema's zijn rechtstreeks verbonden met de uitvoering van hun griffiersambt, drie andere staan wat verder weg van de Raad van Vlaanderen. Het betreft, respectievelijk, activiteiten in het kader van het beheer van de bibliotheek van de Raad, de ontwikkeling van hulpinstrumenten voor dagelijkse griffietaken en het voorkomen van

33 Voor een verdere bespreking van het onderscheid tussen beide beroepen, zie Martyn, *Advocatuur*, 26-30 en Martyn, *Avocats au Conseil de Flandre*, 104-106.

34 Van Peteghem, *Raad van Vlaanderen en staatsvorming*, 424-425 en Buntinx, *Inventaris*, deel 1, 12. Vanaf de 16^{de} eeuw werd zo'n diploma een vereiste voor het raadsheerschap: Van Peteghem, *Raad van Vlaanderen*, 139.

35 Bijvoorbeeld G. Geerts e.a. (red.), *Van Dale. Groot woordenboek der Nederlandse taal*, Utrecht / Antwerpen, 1984, deel 2, 1312-1313.

36 Zie, respectievelijk, punt 5 (universitaire scholing) en punt 6 (praktijkervaring: de voorcarrière).

37 Zie punt 7 (tekenen van eruditie).

enkele probationes pennaë; privé boekenbezit, talenkennis en wetenschappelijke activiteiten.

5 Universitaire scholing

Een universitair diploma is nooit een *conditio sine qua non* geweest om als griffier bij de Raad van Vlaanderen te werken. Normatieve bronnen over de Raad hebben in elk geval nooit die voorwaarde opgelegd, en ook in diverse aanwervingsdocumenten werd bij de rechten en de plichten van de griffiers met geen woord gerept over eventuele diplomaver-eisten. Aan iedere nieuwe griffier werd enkel gevraagd om alles te doen wat een goede en loyale griffier geacht werd te kunnen.³⁸

Een gebrek aan verplichting betekent uiteraard niet dat de griffiers effectief niet gedi-plomeerd waren. De zoektocht naar bewijzen voor de universitaire studies van een an-cien régime-onderzoekspopulatie is echter een prosopografisch-methodologisch pro-bleem waar diverse auteurs zich reeds over hebben gebogen.³⁹ Enig pragmatisme wordt hier dan ook aan de dag gelegd. Zo beschouwen wij het als minder relevant in welke universiteit(en) de griffiers eventueel hun diploma hadden behaald. Belangrijk is vooral de wetenschap of ze überhaupt een universitaire scholing hadden genoten en zo ja, welk diploma daarvan het resultaat was. Vooral de eerste vraag kon voor meer dan 80 procent van de griffiers via enige omwegen worden ingevuld.⁴⁰ We maakten daarbij uiteraard ge-bruik van de uitgave van de Leuvense matrikels, die ondanks een aantal hiaten één van de meest toegankelijke bronnen voor dit onderwerp vormen.⁴¹ Tot het einde van de zes-tiende en het begin van zeventiende eeuw mag de invloed van andere universiteiten echter

38 'Et au surplus faire bien et deument toutes et singulieres les choses que bon et leal greffier susd(ict) peult et doit faire', bijvoorbeeld in RAG, RVV, inv. nr. 602, f^o 111 (12 november 1587). Deze standaardclausule werd meestal toegevoegd na de opsomming van enkele specifieke taken.

39 We raadpleegden onder meer H. De Ridder-Symoens, 'Training and Professionalization', in: W. Reinhard (red.), *Power Elites and State. Building The Origins of the Modern State in Europe (13th-18th Century)*, dl. 4, Oxford, 1996, 149-172; H. De Ridder-Symoens, 'Milieu social, études universitaires et carrière des conseillers au Conseil de Brabant (1430-1600)', in *Recht en instellingen in de oude Nederlanden tijdens de Middeleeuwen en Nieuwe Tijd. Liber Amicorum Jan Buntinx. Symbolae, Facultatis Litterarum et Philosophiae Lovaniensis*, Series A, dl. X, Leuven, 1981, 257-302; H. De Ridder-Symoens, 'Reconstruction du milieu universitaire au niveau régional: possibilités et limites', in J.-Ph. Genet en G. Lottes (red.), *L'État moderne et les élites XIIIe-XVIIIe siècles: apports et limites de la méthode prosopographique. Actes du colloque de Paris I, 16-19 octobre 1991*, Université de Paris I, Histoire Moderne, Parijs, 1996, 373-386 en H. De Ridder-Symoens, 'Universiteitsgeschiedenis als bron voor sociale geschiedenis', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 1978, 74-98. Specifiek voor de Raad van Vlaanderen, zie hoofdzakelijk Dumolyn, *Hogere personeel*, 88, 94, 542 e.v.; Van Peteghem, *Raad van Vlaanderen en staatsvorming*, 423 en Volckaert, *Sociale invloeden*, 161-164.

40 Over de volledige werkingsperiode van de Raad van Vlaanderen (1386-1795) zijn 71 verschillende griffiers te identificeren. Oorspronkelijk werd de griffie bemand door slechts één griffier, vanaf 1587 werd dit verdubbeld. Anno 1668 werd voor het eerst een derde griffier aangesteld; vanaf 1674 waren steeds vier griffiers werkzaam. Dit betekent uiteraard dat binnen de volledige onderzoekspopulatie van 71 griffiers een groot overwicht aan 17^{de}- en 18^{de}-eeuwse personen te bemerken valt. Zie Verfaillie, *Au Coeur de la Cour*, passim.

41 E. Reusens, J. Schillings en J. Wils (eds.), *Matricule de l'Université de Louvain*. Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, In-quarto, dl. 32, Brussel, 1903-1980, 10 dln. Uiteraard geeft een opname in deze matrikels geen garantie dat de persoon in kwestie zijn studies heeft afgemaakt of volledig te Leuven heeft afgewerkt.

niet onderschat worden. Wat de zestiende-eeuwse raadsheren van de Raad van Vlaanderen betreft, schatte Paul Van Peteghem dat er ongeveer evenveel gediplomeerden uit Leuven als uit andere universitaire instellingen aanwezig waren.⁴² Filips II probeerde in zijn strijd tegen de ketterij sturend op te treden. Zo stelde hij dat alle diploma's van katholieke universiteiten uit eigen grondgebied dienden te komen, wat toen in de praktijk neerkwam op Leuven of Douai.⁴³ Uiteraard mochten onderdanen ook een universitaire scholing te Rome volgen. Albrecht en Isabella herhaalden deze maatregel onder meer in 1617 naar aanleiding van hun visitatie te Leuven. Tenzij uitzonderlijke omstandigheden meespeelden, dienden bijvoorbeeld alle advocaten van de vorstelijke justitieraden hun diploma behaald te hebben aan de universiteit van Leuven.

Tabel 1 Griffiers die universitaire studies hebben genoten⁴⁴

Universitaire studies?	1386-1463	1463-1619	1619-1795	Totaal
Ja	0	10-58,82 %	43-93,48 %	53-74,65 %
Neen*	2-25 %	4-23,53 %	1-2,17 %	7-9,86 %
Onbekend	6-75 %	3-17,65 %	2-4,35 %	11-15,49 %
Aantal personen	8-100 %	17-100 %	46-100 %	71-100 %

* Voor de vijftiende en zestiende eeuw werd de toekenning van een griffier aan de 'neen'-categorie uitsluitend gebaseerd op gegevens uit het doctoraatsonderzoek van Jan Dumolyn en Paul Van Peteghem (*supra*).

Ander bewijs voor universitaire studies werd aangetroffen in de aanstellingsdocumenten van de griffiers⁴⁵ en in aantekeningen betreffende hun admmissie in de registers van de Raad.⁴⁶ In dergelijke gevallen vermeldde men soms het hoogst behaalde diploma van de nieuwe functionaris.

De eindbalans, zoals te zien is in de berekeningen van tabel 1, is behoorlijk positief ten voordele van de groep die effectief ooit aan universitaire studies is begonnen. De bevindingen van Paul Van Peteghem, die stelde dat tijdens de zestiende eeuw de laatste griffiers zonder universitair diploma werden aangenomen en dat het aantal academici onder de griffiers doorheen zijn onderzoeksperiode in stijgende lijn was, lijken op basis van het bovenstaande in grote mate te kloppen.⁴⁷ De stijging van het aantal geschoolden is onmis-

⁴² Van Peteghem, *Raad van Vlaanderen en staatsvorming*, 426-427. Zoals hij terecht aanhaalt, zorgt de specifieke bronnenproblematiek en de ongelijke ontsluiting van universiteitsarchief ervoor dat statistische resultaten vaak enigszins gekleurd zijn ten voordele van de Leuvense universiteit.

⁴³ J. Nauwelaers, *Histoire des avocats au Conseil Souverain de Brabant*, Brussel, 1947, deel 1, 72-76 en Martyn, *Advocatuur*, 27.

⁴⁴ De periodisering is gebaseerd op de drie verschillende aanwervings- en verloningssystemen die doorheen de geschiedenis van de Raad op het griffiersambt van toepassing waren. Van 1386 tot 1463 was er sprake van een systeem met een vaste wedde, tussen 1463 en 1619 pachtte de griffier zijn functie aan de hand van kortlopende (meestal zesjarige) contracten en vanaf 1619 werd het systeem van leenpand of engagère toegepast. Daarbij leende de functionaris een aanzienlijke som aan de vorst, waarvoor het ambt als het ware een onderpand was. Zie Verfaillie, *Au Coeur de la Cour*, passim.

⁴⁵ Hoofdzakelijk te vinden in RAG, RVV, inv. nrs. 602-603; Brussel, Algemeen Rijksarchief (ARA), Audiëntie (AUD), inv. nrs. 791, 1301 en 2711.

⁴⁶ Hoofdzakelijk te vinden in RAG, RVV, inv. nrs. 164-170 en 7609-7673.

⁴⁷ Van Peteghem, *Raad van Vlaanderen en staatsvorming*, 425.

kenbaar, maar tijdens de zeventiende eeuw was er toch minstens één griffier die geen universitaire studies had genoten. Jean Jacobssen, griffier van december 1619⁴⁸ tot aan zijn overlijden in 1631,⁴⁹ was zijn carrière bij de Raad van Vlaanderen begonnen als procureur en had via het ambt van notaris van de griffie uiteindelijk de functie van griffier bereikt.⁵⁰

Wat het type van behaalde diploma's betreft, liggen de resultaten van deze onderzoeks-populatie – voor zover beschikbaar – globaal gezien in lijn met de bevindingen van Paul Van Peteghem voor de zestiende-eeuwse Raad. Tussen de 27 verzamelde gegevens zijn er 23 griffiers die een licentiaatsdiploma op zak hadden: zes in de tweede periode en zeven in de derde periode.⁵¹ Van de zestiende-eeuwse Pieter de Bevere weten we dankzij H. De Ridder-Symoens dat hij te Orléans zijn licentie in burgerlijk recht behaalde.⁵² Drie anderen waren ten minste gediplomeerd als baccalaureus in de beide rechten.⁵³ Jacques de Bavière was de enige die met zekerheid een doctorsdiploma behaalde: hij was doctor in de beide rechten.⁵⁴ Wegens de gebruikte onderzoekstechnieken zijn de gegevens betreffende de universiteitskeuze uiteraard bijzonder schaars en eenzijdig. Quasi alle uitzonderingen kwamen hier reeds aan bod, namelijk het diploma van de Bevere uit Orléans en dat van de Bavière uit Dôle. Van deze laatste troffen we trouwens ook een datum van inschrijving aan in de Leuvense matrikels, nog eens een illustratie van het feit dat deze bron allesbehalve toegang verleent tot informatie over een volledig academisch parcours. Niettemin konden we 41 griffiers in de matrikels situeren, met inbegrip van de Bavière. Enkel van griffier Sebastiaan d'Hane beschikken we nog over bijkomende inlichtingen. Hij behaalde de graad van licentiaat in beide rechten aan de universiteit van Douai.⁵⁵

Een veel aangehaalde en even vaak becommentarieerde techniek om universitair gediplomeerden te identificeren, is tot slot de aanwezigheid van een meestertitel (*maître*, *magister*). Hoewel het een logische redenering lijkt, biedt het voorkomen van deze titel bij een naam echter allesbehalve zekerheid dat die persoon universitaire studies tot een goed einde had gebracht. Jan Dumolyn haalde, in uitbreiding van voorbeelden uit Frankrijk en Nederland, bijvoorbeeld de vijftiende-eeuwse casus van griffier Jan Wielant aan.⁵⁶ Diens meestertitel was ontegensprekelijk honorifiek en werd pas aangenomen toen hij grafelijk secretaris en griffier van de Raad werd. Wielant hoort in Tabel 2 inderdaad tot één van de zeven griffiers die zich wel 'meester' mochten noemen, maar nooit of hoogstwaarschijnlijk nooit een rechtendiploma hadden behaald.

48 RAG, RVV, inv. nr. 165, f° 406-408 en inv. nr. 7630, s.f. (beide 19 december 1619).

49 RAG, RVV, inv. nr. 166, f° 62 (13 februari 1631, begrafenis op 17 februari).

50 RAG, RVV, inv. nr. 7626, s.f. (24 december 1607).

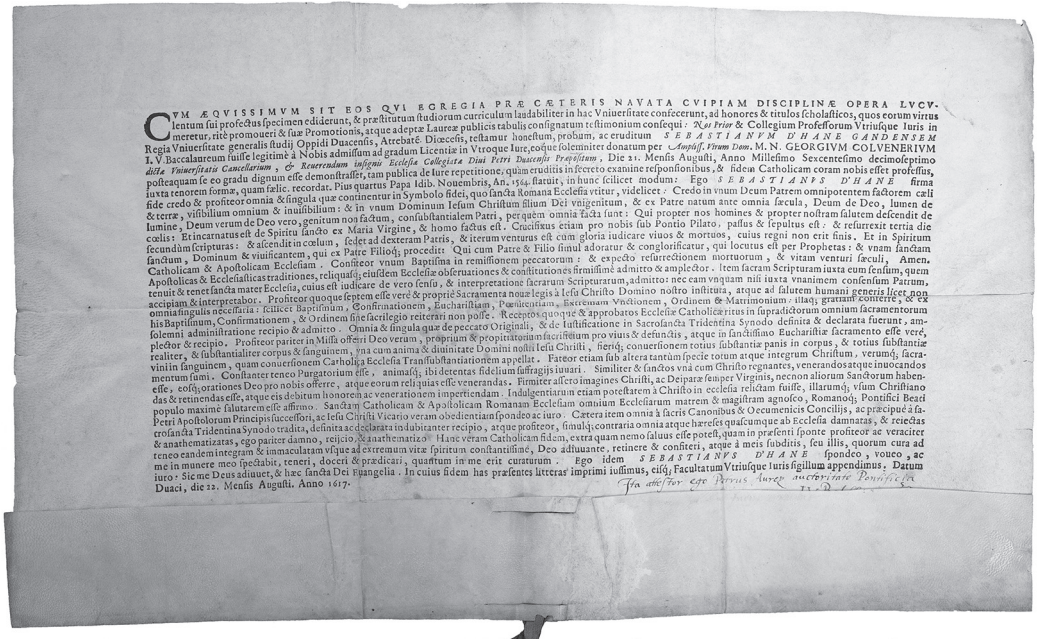
51 Minstens vijf daarvan waren licentiaat in beide rechten, namelijk Sebastiaan d'Hane, Josse Masceau, Jean Guillaume van den Bossche (alle 16^{de}-17^{de} eeuw), Jean Louis Rotsart en Charles van Severen (beide achttiende eeuw). De verzamelde diplomagegevens zijn echter te fragmentarisch om statistisch te kunnen verwerken.

52 H. De Ridder-Symoens, 'Vlaamse studenten aan de rechtsuniversiteit van Orléans 1444-1546', in: *Beleid en Bestuur in de oude Nederlanden. Liber Amicorum prof. dr. M. Baelde*, Gent, 1993, 105-126.

53 Jean Baptiste de Blocq I, Guillaume Joseph van de Vivere en Egide Charles Joseph van de Vivere (alle achttiende eeuw). Thomaes, *Enkele aspecten*, 108.

54 RAG, Algemeen Familiefonds (AFF), inv. nr. 286 (22 augustus 1617).

56 Dumolyn, *Hogere personeel*, 542. Deze Jan Wielant was overigens de vader van rechtsgeleerde Filips Wielant.



Sebastiaan d'Hane, graad van licentiaat in beide rechten, behaald aan de universiteit van Douai op 22 augustus 1617. Uit: RAG, AFF, inv. nr. 286.

Tabel 2 Gebruik van de meestertitel

Meestertitel?	1386-1463	1463-1619	1619-1795	Totaal
Ja	7-78,50 %	13-76,47 %	41-89,13 %	61-85,92 %
Neen	1-12,50 %	4-23,53 %	5-10,87 %	10-14,08 %
Aantal personen	8-100 %	17-100 %	46-100 %	71-100 %

De omgekeerde redenering werpt echter wel een nuance op. Het absolute ontbreken van een meestertitel kan, tenzij die overtroffen werd door andere titels,⁵⁷ er immers op wijzen dat de persoon in kwestie nooit een universitair diploma had behaald. Vooral wat de derde periode betreft, heeft deze vaststelling zo zijn gevolgen. De namen van maar liefst vijf griffiers uit de zeventiende en de achttiende eeuw worden in de bronnen systematisch tielloos aangetroffen. Twee ervan, namelijk Charles Jean d'Hont de Nieuwburgh en Pierre François Penneman II, waren zelf echter nooit actief als griffier maar maakten gebruik van gediplomeerde bedienaars. De zeventiende-eeuwse Jean Jacobssen en Jean Alexandre Baesbancq en de achttiende-eeuwse Egide Charles Joseph van de Vivere, daarentegen, hebben allemaal behoorlijk wat dienstjaren verzameld.⁵⁸ Dat vanaf de zestiende eeuw

⁵⁷ In casu adellijke titels. Binnen de onderzoekspopulatie van deze studie is het aantal personen met zo'n titel echter klein.

⁵⁸ Charles Jean d'Hont de Nieuwburgh en Egide Charles Joseph van de Vivere werden wel teruggevonden in de matrikels

geen enkele griffier zijn ambt heeft uitgeoefend zonder universitair diploma, kan niet meer worden volgehouden. Het waren in dat geval echter wel uitzonderingen op de regel.

6 Praktijkervaring: de voorcarrière⁵⁹

Ruim negen op de tien dienstdoende griffiers voor wie voldoende carrièregegevens voorhanden zijn, hetzij 57 van de 61, hadden reeds beroepshalve een andere functie uitgevoerd vooraleer door de Raad geadmitteerd te worden en de eed af te leggen als griffier.⁶⁰ Enkel Jerome Sebastiaan d'Hane (1662-1674), Jean Baptiste de Blocq II (1784-1787), Frans Thevelijn (1670-1674) en Corneille Florent Michel (1688-1707) startten hun carrière rechtstreeks als griffier, elk niet toevallig ter vervanging van of in dienst van een familielid. D'Hane werd op 24-jarige leeftijd aangenomen als assistent van vader Sebastiaan (1631-1674)⁶¹ en de Blocq II erfde een engagérecontract van zijn vader (1766-1768).⁶² Thevelijn werd dan weer engagérehouder via schoonvader Josse Masceau (1662-1670)⁶³ en Corneille Florent Michel mocht de griffie van schoonvader Maximiliaan le Rouffon (1674-1688) bedienen.⁶⁴ Alle vier personen waren dan ook ruim onder de dertig jaar bij indiensttreding terwijl de gemiddelde aanwervingsleeftijd doorgaans rond de 36 jaar was.

Gemiddeld duurde de 'voorcarrière' een twaalfstal jaar (tabel 3), fluctuerend tussen veertien jaar tijdens de periode 1386-1463, zestien jaar tijdens de periode 1463-1619 en tien jaar tijdens de zeventiende en achttiende eeuw. Deze schommelingen zijn vrijwel volledig complementair met de gemiddelde aanwervingsleeftijd van de griffiersfunctie.⁶⁵ Een aantal gegevens uit de eerste periode zorgt hier evenwel voor een vertekend beeld. Het betreft hoofdzakelijk de lange carrière van Jan de Brune (1386-1388) die op 53-jarige leef-

van de Leuvense universiteit – wat uiteraard geen zekerheid geeft over het effectief behalen van een diploma. Van de Vivere werd wel met zekerheid baccalaureus in de beide rechten, maar droeg in geen enkel document effectief de meestertitel. Zie Gent, Stadsarchief (SAG), Familiefonds (FF) Maertens de Noorthout, inv. nr. 724 (17 augustus 1782). Deze twee namen zorgen echter voor de discrepantie in de cijfers van Tabel 1 en Tabel 2 voor wat de derde periode betreft. Ze werden inbegrepen in de vijf personen zonder meestertitel, maar werden wel afgetrokken van de categorieën 'neen' en 'onbekend' aangaande universitaire studies, aangezien ze toch ooit in contact zijn gekomen met de universiteit.

⁵⁹ Gemakshalve wordt hier de term voorcarrière gebruikt voor de professionele activiteiten van de leden van de onderzoekspopulatie vooraleer ze als griffier actief waren. Deze term houdt geen waardebeoordeling in; noch wijst hij op de enkel- of meervoudigheid van het aantal functies die een persoon uitoefende.

⁶⁰ Zie Verfaillie, *Au Cœur de la Cour* voor een uitgebreide versie van deze statistische verwerking. Wanneer verwezen wordt naar specifieke datums of contracten, wordt de exacte referentie hier in voetnoot opgenomen. Globaal gezien zijn de gegevens over de voorcarrière gebaseerd op vermeldingen in aanwervingsdocumenten van de griffiers (*supra*), aangevuld met aantekeningen uit het kernarchief van de Raad van Vlaanderen, te raadplegen via Buntinx, *Inventaris*, deel 1. Wat de vijftiende en de zestiende eeuw betreft, werd uiteraard hoofdzakelijk gesteund op het doctoraatsonderzoek van respectievelijk Jan Dumolyn en Paul Van Peteghem (*supra*).

⁶¹ RAG, RVV, inv. nr. 166, f° 308-309. Hij had zich eerst kandidaat gesteld voor het ambt van notaris van de griffie, maar de raadsheren verkozen een zekere Lucas van der Lynden voor de functie.

⁶² RAG, RVV, inv. nr. 603, f° 113.

⁶³ RAG, RVV, inv. nr. 137, f° 236.

⁶⁴ RAG, RVV, inv. nr. 602, f° 302.

⁶⁵ 36, 42 en 34 jaar voor de drie opeenvolgende periodes, 36 jaar in totaal.

tijd na minimaal 26 jaar professionele activiteit als grafelijk secretaris nog griffier van de Raad van Vlaanderen werd.⁶⁶ Ook Jean de Gand (1420-1421) was reeds twintig jaar actief op professionele basis toen hij Guido de Boeye (1410-1433) voor beperkte tijd verving.⁶⁷

Tabel 3 Carrièreduur voor griffiersfunctie in maanden (afrondding jaren)

	Gemiddelde	Mediaan	Minimum	Maximum	Aantal personen
1386-1463	167 m. (14 jr.)	131 m. (11 jr.)	106 m. (9 jr.)	313 m. (26 jr.)	7
1463-1619	194 m. (16 jr.)	178 m. (15 jr.)	63 m. (5 jr.)	396 m. (33 jr.)	17
1619-1795	119 m. (10 jr.)	44 m. (3,5 jr.)	11 m. (1 jr.)	374 m. (31 jr.)	33
Totaal	147 m. (12 jr.)	132 m. (11 jr.)	11 m. (1 jr.)	396 m. (33 jr.)	57

Om de gegevens betreffende de aard van de voorcarrière wat te stroomlijnen, werd geöpteed voor een indeling gebaseerd op bestuursniveau. De voorafgaande beroepen van de griffiers werden samengevat in zes categorieën: privédienst (zoals handelsactiviteiten, privéklerk of zaakwaarnemer van particulieren), activiteiten binnen de Raad van Vlaanderen, binnen overige Vlaamse gewestelijke instellingen (zoals rekenkamer, grafelijk milieu), op het lokale en regionale (zoals stads- en dorpsbesturen, regionale bestuurseenheden, kasselrijen) of het supragewestelijke niveau (zoals collaterale raden, Grote Raad van Mechelen) en tot slot een restcategorie 'andere'. Voor de Raad van Vlaanderen, die feitelijk tot het gewestelijke niveau behoorde, werd om evidente redenen een uitzondering gemaakt en een aparte categorie gecreëerd. Zonder deze ingreep zou de dataset van de gewestelijke categorie immers een compleet vertekend beeld geven. Circa 87 procent, of bijna negen op tien griffiers die effectief een voorcarrière hadden doorlopen, waren reeds op de één of andere manier werkzaam geweest binnen de gewestelijke justitieraad. Tijdens de periode 1463-1619 kende dit een kleine terugval tot 70 procent, om vanaf het begin van de zeventiende eeuw terug te stijgen tot bijna 97 procent. Tijdens de laatste periode had zelfs bijna iedere beginnende griffier al professionele banden met de Raad. Enkel Jean Alexandre Baesbancq (1668-1674), tegen wiens aanstelling als derde griffier oorspronkelijk heel wat protest rees vanuit de Raad,⁶⁸ was een 'vreemde': hij was zijn

66 J. Buntinx, *De audiëntie van de graven van Vlaanderen (ca. 1330-ca. 1409). Studie over het centraal grafelijk gerecht*. Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, dl. 11, Brussel, 1949, passim.

67 Zo was hij ten laatste in 1401 klerk van achtereenvolgens Danckaert van Ogieerlande, baljuw van Gent, en van raadsheer Thierry Gherbode. Vanaf 1416 was hij in dienst als secretaris van Filips de Goede, toen nog graaf van Charolais; hij zou gedurende zijn verdere carrière grafelijk secretaris blijven. In de loop van 1419 werd hij bovendien notaris en ontvanger der exploten van de Raad van Vlaanderen, van waaruit hij ideaal geplaats zat om de Boeye tijdelijk te vervangen. J. Dumolyn, *Hogere personeel*, 990-1002.

68 RAG, RVV, inv. nr. 167, f° 176 en ARA, Geheime Raad, dozen Spaans Bewind (GR-DS), inv. nr. 647. De Raad van Vlaanderen protesteerde vooral tegen de toevoeging van een derde griffier, een kwestie waarin hij niet was geraadpleegd. Uiteindelijk werd de aanstelling van Baesbancq toch op de gebruikelijke manier geregistreerd en legde hij de eed af. Zie RAG, RVV, inv. nr. 602, f° 246.

loopbaan gestart als adjunct-deurwaarder en vervolgens deurwaarder van de Rekenkamer te Rijsel, in navolging van zijn vader.

De tweede belangrijkste categorie waren de lokale en regionale ambten, die vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw aan belang wonnen. Eén op drie griffiers had reeds ervaring opgedaan op dat bestuursniveau. Veertien van de negentien gerepertorieerde gegevens betreffen een stedelijke context, waarin Gent domineerde. Zo was Michiel Heyns (1580-1584) pensionaris en griffier van de raad van achttienmannen binnen het Gentse calvinistische bestuur.⁶⁹ Augustijn van Huerne (1571-1583) was secretaris van de schepenen van Gedele en Bernard van Overwaele (1674-1699) en Jacques Joseph Bauwens (1745-1782) vervulden diezelfde functie bij de schepenen van de Keure. Slechts één schepen van Gedele maakte de overstap naar de griffie van de Raad van Vlaanderen, namelijk Jean Baptiste Michel (1714-1745). Andere achttiende-eeuwse voorbeelden waren Abraham Jean Baptiste de Backer (1759-1762) als schepen van de burggravie van Gent, Jean Baptiste de Blocq I (1766-1768) als ontvanger van het Wenemaarshospitaal, de kerk en de armendis van de Gentse Sint-Niklaasparochie en Jean Pierre Joseph Zoetaert (1760-1784) als schepen van de Sint-Pietersheerlijkheid. Er kan, met andere woorden, gezien dit beperkte aantal niet echt gesproken worden van een vlotte doorstroming vanuit het (Gentse) stedelijke milieu.⁷⁰

Tabel 4 Aard van de voorcarrière

	Privédienst	RVV	Gewestelijk	Lokaal en regionaal	Supra-gewestelijk	Andere*	Aantal pers.
1386-1463	2-28,57%	6-85,71%	5-71,43%	1-14,29%	0	1-14,29%	7
1463-1619	1-5,88%	12-70,59%	2-11,76%	6-35,29%	0	2-11,76%	17
1619-1795	0	32-96,97%	2-6,06%	12-36,36%	0	0	33
Totaal	3-5,26%	50-87,72%	9-15,79%	19-33,33%	0	3-5,26%	57

* Het betreft Jean de Gand (1420-1421) en Michiel Heyns (1580-1584), die onder meer actief zouden geweest zijn als openbaar notaris. De derde persoon met vermelding binnen de categorie 'anders' is Cornelis de Boullin (1512-1525), vanaf 1504 substituut-griffier en begin 1505 griffier van het Hof van Holland, vervolgens vanaf eind 1505 tot eind 1511 rekenmeester in de Rekenkamer van Holland en Zeeland.

69 Deze periode wordt uitgebreid behandeld in J. Verfaillie, 'De Gentse Heins(ius)? Waarheid en fictie over Heyns, een (a)typische griffier van de Raad van Vlaanderen', *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent (HMGOG)*, 2013, 69-99.

70 De andere vermeldingen binnen deze categorie zijn even uiteenlopend. Zo was Guido de Boeye (1410-1433) ontvanger te Belle-Ambacht was, Pieter de Bevere (1558-1571) griffier en pensionaris van Kortrijk en had Omaar van Edinghen (1525-1540) een ontvangersambt te Cassel en Bois de Nieppe. Wat de derde aanwervingsperiode betreft, was Jean Winnocq van Brusseghe (1678-1679) schepen geweest te Dendermonde en collega Jean Baptiste de Gheldere (1678-1679) – beiden aangesteld tijdens de werking van de Spaansgezinde Raad te Brugge – griffier van de kamer van licenten te Brugge. Maximiliaan le Rouffon (1674-1688) trad voor zijn griffierscarrière op als gecommiteerde te Bellem, Floris de la Court (1707-1714) was actief in het Land van Waas.

Het aandeel van het gewestelijke niveau, gemiddeld zo'n 15 procent, nam sterk af na het midden van de vijftiende eeuw. De functie van grafelijk secretaris is daarin toonaangevend met zeven van de negen meldingen.⁷¹ De twee overigen, de jongste gegevens uit de reeks, betreffen functies in de rekenkamer: Jean Alexandre Baesbancq (1668-1674) was er achtereenvolgens adjunct-deurwaarder en deurwaarder; Philippe Emmanuel Michel (1759-1766) was kandidaat-rekenmeester geweest maar had enkel een benoeming als *écoutant* verkregen. Uit het supragewestelijk niveau was, enigszins logisch, geen enkele griffier afkomstig. Van drie personen was wel bekend dat ze een aantal jaren in privédienst hadden gewerkt, zoals Jean de Gand (1420-1421) als persoonlijke klerk van een Gentse baljuw.

Een bijzondere aandacht gaat uiteraard uit naar de vijftig personen die zich eerder al in Raadskringen bewogen. Hun carrière details werden verder opgedeeld in vier subcategorieën, naar analogie met de verschillende personeelsgroepen van de justitieraad: balie (advocaten en procureurs), corpus (raadsheren en raadsheren-commissarissen), griffie (griffiers, notarissen en klerken) en ondersteuning (ontvangers der exploten en rapporten, boden, deurwaarders, huisbewaarders en cipiers). Wat het openbaar ministerie betreft, waren de resultaten zo kleinschalig dat de tabel vereenvoudigd werd. De twee hoofdfuncties, namelijk procureur-generaal en advocaat-fiscaal, werden wegens hun gelijkaardige statuut tot de raadsheren gerekend. Hun eventuele substituten werden toegevoegd in de subcategorie 'ondersteuning'.

Uit de detailtabel (tabel 5) blijkt dat de griffiers met voorcarrière binnen de Raad van Vlaanderen grotendeels afkomstig waren uit de grote groep advocaten en procureurs die door de justitieraad werden geadmitteerd. Slechts twee daarvan waren procureurs: de zestiende-eeuwse Omaar van Edingenhen (1525-1540), die praktijkervaring had opgedaan in het Gentse procureurskantoor van zijn vader en een tijdlang vaste procureur van de stad Geraardsbergen was, en de zeventiende-eeuwse Jean Jacobssen (1619-1631). De 37 anderen waren advocaat toen ze als griffier werden aangeworven.

Tabel 5 Specificatie voorcarrière Raad van Vlaanderen

	1386-1463	1463-1619	1619-1795
Balie	0	8	31
Griffie	6	6	3
Ondersteuning	3	1	1
Corpus	0	2	0

Een aantal personen was reeds actief binnen de griffie als klerk (1386-1463 en 1463-1619) of als notaris, althans tot de afschaffing van het ambt eind zeventiende eeuw. Vooral tij-

⁷¹ Het betreft Jan de Brune (1386-1388), Guido de Boeye (1410-1433), Jean de Gand (1420-1421), Jan Wielant (1433-1463) en Willem de Wale (1436-1440) uit de eerste periode, Joris Baert (1464-1494) en Jan de Beere (1488-1490) uit de tweede periode. De Brune was overigens ook actief als rekenmeester, wat eveneens tot de categorie 'gewestelijk' wordt gerekend.

dens de eerste periode bleek het een gangbare praktijk om ervaring op te doen binnen de griffie vooraleer men zelf tot griffier kon worden benoemd. Zo was Jan Wielant (1433-1463) klerk geweest van Jean de Gand (1420-1421), Guido de Boeye (1410-1433) van Roeland de Moerkerke (1401-1410) en deze laatste van Pierre Joris (1390-1401), die zelf ook als klerk had gewerkt tijdens het prille begin van de Raad. Vanaf de tweede helft van de 15^{de} eeuw bevond zich onder de griffiers nog slechts één ex-griffieklert.⁷² Ywein van Vaerne-wijc (1494-1511) was in 1461 als klerk begonnen onder griffier Jan Wielant (1433-1463) en promoveerde onder het griffierschap van Joris Baert (1464-1494) tot notaris, waarna hij Baert in 1494 zelf opvolgde. Deze gefaseerde opklimming binnen de griffiedienst is echter uitzonderlijk en kwam vanaf de zestiende eeuw niet meer voor. Het notarisambt bleek in negen casussen wel een opstap naar een griffiersfunctie. Het meest tot de verbeelding sprekende voorbeeld is dat van Josse Masceau (1662-1670), die van 1631 tot 1662 als notaris werkzaam was onder griffiers Sebastiaan d'Hane (1631-1674) en broer Jeronimus Masseau (1624-1662), tot deze laatste een stap opzij zette ten voordele van zijn broer. Josse Masceau was toen reeds 58 jaar en bleef nog acht jaar als griffier werken tot zijn overlijden in 1670.

De ondersteunende diensten garandeerden evenmin een vlotte instap richting griffie. Slechts vijf casussen werden gerepertorieerd, waarvan die van Cornelis de Boullin en Maximiliaan le Rouffon opmerkelijk zijn.⁷³ De Boullin (1512-1525) was immers ontvanger der exploten van de Raad van Vlaanderen van 1495 tot oktober 1504, waarna hij naar Holland trok om er de ambten van substituut-griffier en griffier van het Hof van Holland en rekenmeester van de rekenkamer van Holland en Zeeland uit te oefenen. Eind 1511 keerde hij naar Vlaanderen terug, waar hij griffier werd in de Raad. Maximiliaan le Rouffon (1674-1688), ontvanger der exploten vanaf 1668, kocht zich in via de eerste grote engagereovereenkomst voor vier griffiers, afgesloten in 1672 en geldig vanaf mei 1674.⁷⁴

Uitzonderlijk konden twee griffiers voor hun ambtstermijn bij de raadsheren gerekend worden. Jacques de Bavière (1587-1607) was in 1580 benoemd tot raadsheer *sans gages*,⁷⁵ wat hij nooit heeft kunnen verzilveren tot een gewone benoeming. Twee jaar na het einde van het bestaan van de Gentse Calvinistische Republiek werd hij griffier.⁷⁶ De andere casus betreft Symon de Moerkercke (1463-1464), die eigenlijk was aangesteld als raadsheer maar anno 1463 tijdelijk als griffier optrad, tot Joris Baert (1464-1494) aan zijn eerste pachttermijn begon.

72 De onofficiële aanstelling van griffier Adriaan van der Heyden, die als griffieklert in 1584-1585 tijdelijk het vacuüm opvulde aan het einde van de periode van de Calvinistische Republiek Gent, kan bezwaarlijk als promotie worden aanzien. Nadat griffier Henri Stalins (1571-1587) binnen de herenigde Raad opnieuw in dienst werd gesteld, zette van der Heyden zijn activiteiten als griffieklert verder. Zie hiervoor eveneens Verfaillie, *Gentse Heins(ius)*.

73 Andere ontvangers der exploten waren Guido de Boeye (1410-1433) en Jean de Gand (1420-1421). Roeland de Moerkerke (1401-1410) was substituut van procureur-generaal Jacob van der Tanerijen. Geen enkel lid van de onderzoekspopulatie behoorde ooit tot andere groepen binnen de ondersteunende diensten, zoals bodes of deurwaarders.

74 RAG, RVV, inv. nr. 602, f° 255.

75 RAG, RVV, inv. nr. 602, f° 99.

76 RAG, RVV, inv. nr. 602, f° 111 en ARA, AUD, inv. nr. 1301, map griffiers (29 oktober 1587).

Uit de aangeboden cijfers kan worden afgeleid dat er vaak geen sprake was van een eenvoudige één op één-relatie. 25 personen hadden effectief slechts één functie uitgeoefend vooraleer ze griffier werden, wat betekent dat minstens de helft van het totaal van 57 met twee of meer functies een gecombineerde voorcarrière had doorlopen.⁷⁷ De aard van de meeste enkelvoudige voorcarrières is bijgevolg niet verwonderlijk: van de 25 casussen betrof het 21 keer de functie van advocaat. Grafelijk secretarissen Willem de Wale (1436-1440), Jan de Beere (1488-1490) en Joris Baert (1464-1494) vervulldigen het aantal, samen met klerk Adriaan van der Heyden (1584-1585).

7 Teken en eruditie

7.1 Beheer van de bibliotheek van de Raad

De uitgebreide handbibliotheek van de Raad van Vlaanderen bevond zich in het Gravensteen in de directe omgeving van de griffie, in een vergaderruimte die zich tussen hun lokalen en het consistorie bevond.⁷⁸ Toen de Raad tijdens het laatste kwart van de achttiende eeuw verhuisde naar het oude jezuïetencomplex in de Voldersstraat, werden de boeken in de kamer van de president geplaatst.⁷⁹ Net als voor het archief het geval was, werd er tijdens de werkingsperiode van de Raad nooit een volledige bibliotheekcatalogus opgesteld. De weinige sporen die we tot op heden erover terugvinden, tonen aan dat de boekenverzameling echter bijzonder rijk moet geweest zijn.⁸⁰ De rol van de griffiers in de uitbouw en het up-to-date houden van die collectie was, zeker tijdens de achttiende eeuw, niet gering.

Het duidelijkste voorbeeld van een doelgerichte actie op dit vlak vinden we in een resolutie van het hof van 7 april 1770. Op die datum werden griffier Jean Pierre Joseph Zoetaert en raadsheer Pien aangesteld als 'toesienders van de bublioteque'.⁸¹ De raadsheren vroegen hen daarbij specifiek om de bibliotheek 'in behoerlijken staet te stellen',

⁷⁷ In Tabel 4 en Tabel 5 werden alle loopbaanelementen onder de diverse categoriën ondergebracht, zodat sommige personen twee keer of meer voorkomen. Wij achten het echter belangrijk om de volledige loopbaanachtergrond van de griffiers in rekening te brengen en aan te tonen met welke bestuursniveaus de leden van de onderzoekspopulatie reeds in aanraking waren gekomen. Het alternatief, namelijk selectie van het belangrijkste loopbaanelement van de voorcarrière, is eerder subjectief.

⁷⁸ Er vonden herhaaldelijk werken plaats om de bibliotheek zo bereikbaar mogelijk te maken en de bewaaromstandigheden te verbeteren. Zo werd er op 3 februari 1672 door de raadsheren beslist om een nieuwe trap te laten installeren 'als daer sonder de selve camer niet accessibele wesende, naementlijck bij de oudde raeden, nocte communicatie hebbende met de secrete camers van den hove'. Tijdens de jaren 1771, 1772 en 1773 werd er onder meer geschilderd en werden er diverse nieuwe bibliotheekkasten besteld. Zie respectievelijk RAG, RVV, inv. nr. 167, f° 256 en inv. nr. 170, f° 114 en 133.

⁷⁹ RAG, RVV, inv. nr. 524, f° 1.

⁸⁰ De collectie is helaas onherroepelijk verspreid geraakt tijdens de 19^{de} eeuw. Werken uit de bibliotheek zijn onder meer terug te vinden in de collecties van de Universiteitsbibliotheek, het stadsarchief, de rechtbank van eerste aanleg en het Rijksarchief (alle te Gent) en de Koninklijke Bibliotheek te Brussel.

⁸¹ RAG, RVV, inv. nr. 170, f° 114.

door onder meer oude boeken te verkopen en nieuwe aan te kopen. Ze bereidden tevens verbeteringswerken aan de bibliotheekruimte voor die de komende jaren zouden worden uitgevoerd. Daartoe was een uitgavenpost in een speciale kas voorzien, de zogenoemde kas van de kleine boeten, waarvan elk jaar een rekening werd opgesteld.⁸² De inkomsten ervan waren van tweeërlei aard. Enerzijds stond elke nieuw geadmitteerde advocaat, procureur, notaris, deurwaarder, landmeter, messagier, prijer en deelsman een vast bedrag af aan deze kas, anderzijds kwamen ook de boetes van ‘fol appel’ en boetes voor het overtreden van reglementen van inwendige orde in deze kas terecht.⁸³ In de uitgavenposten zijn heel uiteenlopende zaken te lezen, die gedetailleerd werden geregistreerd: kleine herstellingswerken, aankopen van boeken, kranten en almanakken inclusief leverings- en inbindingskosten, portgelden en uitgaven voor gebruiksvoorwerpen voor alle mogelijke ruimtes, waaronder ook voor de kapel van de Raad.

Tijdens de tien jaar waarin Zoetaert de ontvangst van de bibliotheekrechten op zich nam, vond er een grote inhaalbeweging plaats wat de aankoop van boeken betreft.⁸⁴ In de zes rekeningen die bewaard zijn gebleven kan men een zestig à zeventigtal titels vinden – vaak werken met meerdere volumes. Bovendien is dit slechts een klein onderdeel van het geheel, aangezien heel vaak gewoon ‘diverse boecken’ werden aangekocht bij één en dezelfde leverancier. Een aantal uitgavenposten kwam jaarlijks terug, zoals de aankoop van almanakken en het nieuwwaarsgeld voor de drager van de Gazette van Gent, de drager van de Amsterdamsche en Ceulsche Gazette en de knaap van een boekdrukker die verkoopscatalogi kwam afgeven. In 1770, aan het begin van het nieuwe aankoopbeleid, werd graveur Wauters bovendien betaald voor het maken van een koperen leeuwje ‘tot het teekenen der boecken van de biblioteque’.

Aankopen gebeurden soms op initiatief van een raadsheer. Slechts zelden boog de voltallige Raad zich over een aankoop, zoals het geval was voor de – hoogstwaarschijnlijk dure – meerdelige *Dictionnaire encyclopedique in folio impressie van geneve*, die uiteindelijk besteld zou worden bij en geleverd door één van de vaste leveranciers, boekverkoper van Praet uit Brugge.⁸⁵ De raadsheren waren echter niet de enigen die beslisten wat er in de bibliotheek werd opgenomen, integendeel. Ook de griffiers brachten diverse werken aan. Zo kocht Zoetaert in een venditie van 31 juli 1777 vijf heel uiteenlopende titels: *Le grand theatre de la noblesse de Brabant*, *Traité de la preuve par temoins*, *Description historique de Dunkerque* van Pierre

⁸² Buntinx, *Inventaris*, deel 1, 47 en 94. Enkel de rekeningen (met bewijsstukken) van de periodes 1770-1780 en 1783-1787 zijn bewaard gebleven, samen met bewijsstukken van de rekening van 1731.

⁸³ Dergelijke overtredingen werden tevens door de griffiers vastgesteld en bijgehouden. In tal van registers van de secrete camere staan vooraan of achteraan lijsten van deze boetes, net zoals de griffiers daarin soms ook een overzicht bijhielden van admissies van notarissen, procureurs, advocaten, messagiers, boekverkopers, deurwaarders en landmeters. Zie RAG, RVV, inv. nrs. 7609-7673. Hoe strenger de griffiers hierop toezagen, hoe beter de financiële situatie voor onder meer de bibliotheek uiteraard was.

⁸⁴ RAG, RVV, inv. nr. 599.

⁸⁵ RAG, RVV, inv. nr. 170, f° 163. Andere meerdelige werken die tijdens deze periode werden aangekocht, waren onder meer de *Grand vocabulaire françois*, acht volumes *Science du gouvernement*, een meerdelige *Histoire moderne*, achtentwintig delen *Repertoire de juris-prudence* en het driedelige *Traité du gouvernement de l'église* van Augustijn Febronius. Tussen de losse volumes bevonden zich heel wat costumen, maar bijvoorbeeld ook een *Histoire de la bible* van Christophe de Hamel.

Faulconnier, een werk over 'taefelgeld' en een nieuw *Corpus juris civilis* in groot octavo van Elsevier. Op 19 december 1607 werd er door het voltallige hof overigens al eens beslist tot de aankoop van een nieuw *Corpus juris civilis*, aangezien het oude exemplaar, dat telkens tussen verschillende zittingskamers heen en weer werd gesleept, volledig versleten was.⁸⁶ Collega-griffier Josephus Pieters diende in 1779 eveneens een onkostenstaat in voor een bedrag dat hij uit eigen zak had voorgeschoten bij boekverkoper van Praet te Brugge.

Na Jean Pierre Joseph Zoetaert werd advocaat Jean Baptiste Cardon, ontvanger van de rapporten van de Raad, op 12 februari 1780 als zijn opvolger voor het beheer van de bibliotheekrechten aangesteld.⁸⁷ Een stijlbreuk, want beide voorgangers van Zoetaert waren wel degelijk griffiers: Philippe François Louis Penneman voor de jaren 1732 tot en met 1769 en griffier Antoine Bernard Helias de jaren voor hem.⁸⁸ Onder Cardon ging de reeks aankopen echter onverstoord verder, met inbreng vanuit de griffie.⁸⁹ Zowel griffiers Charles van Severen en Jacques Bernard Bauwens als zelfs eerste klerk Jan van Grimberghe en 'schrijver' of klerk Emmanuel Geniets brachten in 1780, 1783 en 1784 kosten in voor bibliotheekaankopen.

7.2 Creatie van eigen werkinstrumenten

Sommige griffiers droegen zelf op eigen bescheiden wijze bij tot het kenniscentrum dat de bibliotheek, het archief en de griffie van de Raad van Vlaanderen feitelijk vormden. Van hun hand zijn enkele formulierboeken bewaard gebleven, zuivere praktijkinstrumenten die bestonden uit een min of meer systematisch ingerichte reeks richtlijnen en modellen voor op te stellen documenten en / of te volgen stappen.⁹⁰ Dit documenttype kwam niet uitsluitend bij griffiers voor. Her en der in Vlaanderen zijn voorbeelden gekend van formulierboeken van notarissen, deurwaarders, procureurs en andere administratieve beroepen.⁹¹

⁸⁶ RAG, RVV, inv. nr. 7626, s.f. Midden zestiende eeuw waren leden van de griffie trouwens al overtuigd van het belang van dit naslagwerk. De broer van Martin Snouckaert, notaris van de Raad van Vlaanderen van 1544 tot 1545, had anno 1545 plannen om te Gent een drukkerij op te starten. Eén van zijn specifieke doelen was het drukken van exemplaren van het *Corpus juris civilis*, dat destijds niet in de Lage Landen verschenen was maar waarvan de editie van Lyon uitgeput was. Zie onder meer F. Vander Haeghen, *Bibliographie gantoise. Recherches sur la vie et les travaux des imprimeurs de Gand, 1483-1850*, Gent, 1858-1869, deel 1, 98-102 en P. Vandermeersch, 'Een uitzonderlijk egodocument: Maarten Snouckaert (1514-1569?) over zijn jeugd, zijn opvoeding, zijn studies', in: L. Stockman en P. Vandermeersch (red.), *Liber Amicorum Achiel De Vos*, Evergem, 1989, 219-228.

⁸⁷ RAG, RVV, inv. nr. 170, f° 182.

⁸⁸ Respectievelijk RAG, RVV, inv. nr. 170, f° 132 (resolutie aangaande de afhandeling van de laatste rekening van Penneman) en inv. nr. 598.

⁸⁹ RAG, RVV, inv. nrs. 600-601.

⁹⁰ J. Verfaillie, *Krediet en de Vlaamse rurale economie. Ardoorie, medio 17^{de}-eind 18^{de} eeuw*, Gent, 2005, 44-45. Specifiek wat notarissen betreft, zie ook G. Van Dievoet, 'Notarisboeken en formulierboeken voor notarissen in de Zuidelijke Nederlanden van 1500 tot 1800', in: P. Nève en J. Verbeek (red.), *Forma servata. Vijf opstellen over formulieren en formulierboeken in het notariaat van de Middeleeuwen tot vandaag. Ars Notariatus*, dl. 85, Amsterdam, 1998, 51-84.

⁹¹ Zie bijvoorbeeld op enkele lagere openbare niveaus: Brugge, Rijksarchief te Brugge (RAB), Oud gemeentearchief (OGA) Ardoorie, inv. nr. 238; RAB, Familiearchief (FA) Gillès, Gillès de Pélicy en aanverwante families, inv. nr. 1196 en RAB, OGA Land van Wijnendale, inv. nr. 1747.

Het formulierboek van griffier Philips van Steland, dat werd samengesteld rond het jaar 1540, vertoont sporen van veelvuldig gebruik.⁹² De griffier had er diverse types documenten in opgenomen, sommige in het Nederlands, andere in het Frans en nog andere in beide talen. Het achttiende-eeuwse formulierboek van griffieklerk Jacobus Kempeners was al heel wat uitgebreider en vertoonde enige systematiek, hoewel ook hierin documenten schijnbaar willekeurig in het Nederlands, het Frans of in beide talen werden neergepend.⁹³ Tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw circuleerde er bovendien een derde gelijkaardig handschrift⁹⁴ in de griffie, bestaande uit een zevental hoofdstukken.⁹⁵ Daarnaast zijn er bewijzen te vinden voor het feit dat ook losse administratieve en juridische documentatie intern werd gebundeld en bijgehouden. Een verzameling zeventiende-eeuwse lijsten van aanschrijftitels en formulieren hoorde volgens een dorsale nota bijvoorbeeld toe aan griffier Jean Baptiste Michel.⁹⁶ Ook elders in het kernarchief van de Raad kunnen sporen van dergelijke praktijkverzamelingen worden teruggevonden.⁹⁷ De griffiers en hun personeel hadden klaarblijkelijk nood aan een praktische leidraad, een soort systematiek ter uitvoering van hun opdrachten. Bij gebrek daaraan zorgden ze dan maar zelf voor hun documentatie.

Deze vaststelling legt meteen een pijnpunt bloot dat onder meer door Stephanie Raman werd aangehaald.⁹⁸ Een rechtenstudie met inbegrip van heel wat boekenwijsheid klonk wel mooi in theorie, maar in realiteit was de eigenlijke praktijkopleiding die na de studies op de werkvloer plaatsvond, evenzeer doorslaggevend. In dat opzicht is het inderdaad logisch dat een diploma niet de hoofdvereiste was bij het verwerven van een functie – wat meteen ook verklaart dat veel, maar niet noodzakelijk alle griffiers vanaf de zestiende eeuw universitair geschoold waren. Het zogenoemde bekwaamheidsexamen waaraan nieuwe griffierskandidaten blijkens een resolutie vanaf 1772 werden onderworpen,⁹⁹ moet dan ook in dat kader worden gezien. De Raad wou zich verzekeren van het feit dat ze een griffier admitteerde die in staat was om mee te draaien in de dagelijkse praktijk van de

92 RAG, RVV, inv. nr. 143. Aan de binnenkant van de kaft bevinden zich heel wat *probationes pennae*, waaronder handtekeningen maar ook een Antwerps Nederlandstalig schimpdicht tegen Spaansgezinden uit het einde van de zestiende eeuw. Zie C. Piot, 'Schimpdichten te Antwerpen rondgestrooid, op het einde der zestiende eeuw', in: J.F. Willems, *Belgisch museum voor de Nederduitsche taal- en letterkunde en de geschiedenis des vaderlands*, Gent, 1842, deel 6, 218-220.

93 RAG, RVV, inv. nr. 144.

94 Een laatste formulierboek dat zich in het archief van de Raad van Vlaanderen bevindt, is zestiende-eeuws en integraal in het Frans geschreven. Omwille van de heel diverse inhoud en verwijzingen naar bepaalde plaatsnamen vermoeden we dat dit archiefstuk eerder gesitueerd dient te worden bij een grafelijk secretaris. Zie RAG, RVV, inv. nr. 34279.

95 RAG, RVV, inv. nr. 145. Dit archiefstuk werd door Jan Buntinx niet toegekend aan een bepaalde auteur, maar het handschrift erin vertoont sterke gelijkenissen met dat van griffiers Philippe François Louis Penneman of Jean Pierre Joseph Zoetaert.

96 RAG, RVV, inv. nr. 645. Dergelijke lijsten zijn niet echt zeldzaam en komen onder meer voor tussen pakken briefwisseling, maar werden niet vaak als dusdanig apart beschreven. Dit is wel het geval met een achttiende-eeuws voorbeeld, te vinden in RAG, RVV, inv. nr. 34264.

97 Zie bijvoorbeeld RAG, RVV, inv. nr. 7676, waarin de lias met dorsaal nummer 146 op het einde een pakje aantekeningen in formulierform uit de griffie bevat.

98 Raman, *Prosopografie*, 45-48. Aan de universiteit primeerde de kennis van het Romeins en / of het canoniek recht.

99 RAG, RVV, inv. nr. 170, f° 132. Dit kwam erop neer dat één van de raadsheren werd aangeduid om de potentiële griffier te ondervragen en daar achteraf rapport van uit te brengen.

instelling. Ook wat de admissieprocedure van andere beroepen betreft die al langer een korte ondervraging vereiste, zagen de raadsheren al vlug in dat de praktische aanleg van de kandidaten primeerde op het academische. Reeds in april 1566 besliste het hof dan ook dat het bij admissie van notarissen de focus wilde verleggen richting kwaliteit van de supplianten. Voorheen hadden de raadsheren vooral gelet op het feit of de kandidaten wel Latijn kenden.¹⁰⁰

7.3 *Probationes pennae*

Verschillende *probationes pennae* zijn op kaften en schutbladen van registers van de Raad van Vlaanderen te vinden.¹⁰¹ Napoleon de Pauw schonk in zijn uitgave van de twee registers van acten en sententiën van de Audiëntie bijzonder veel aandacht aan de kaftnotities van latere datum die hij op de stukken aantrof.¹⁰² Deze waren grotendeels afkomstig van zestiende-eeuwse klerken,¹⁰³ die zowel Latijnse, Nederlandstalige als Franstalige aantekeningen hadden gemaakt. Enkele letterspelletjes zoals een Latijns vierkant en een Spaanse spreuk sluiten de transcriptie van De Pauw af. De vroegste gelijkaardige voorbeelden die in het kernarchief van de Raad nog kunnen worden bekeken, stammen uit de eerste jaren van de 16^{de} eeuw en zijn in zeer slechte staat.¹⁰⁴ Meer dan wat losse (Latijnse) termen, handtekeningen en letteroefeningen vallen er helaas niet te identificeren. De voorbladen van twee opeenvolgende registers van de secrete camere, beide te dateren aan het einde van de zestiende eeuw, zijn heel wat duidelijker en bevatten een negental Latijnse zinnen.¹⁰⁵ Of die tekstfragmenten uit dezelfde tijd als het eigenlijke register stammen, valt te betwijfelen. Dit doet echter geen afbreuk aan het feit dat de schrijvers ervan ook hier hoogstwaarschijnlijk binnen de griffie te situeren vielen – de registers van de secrete camere waren immers een strikt persoonlijke verantwoordelijkheid van de griffiers zelf.¹⁰⁶ In dit specifieke voorbeeld hebben ze bij drie citaten duidelijk gemaakt uit welke bestaande tekst ze het fragment hadden gehaald, namelijk twee bijbelcitaten uit het evangelie van Mattheus en één citaat uit een compleet andere hoek, van de hand van Seneca.

Een eerste en tegelijk zeldzaam voorbeeld in de eigen taal is te lezen op het voorblad van een ander intern griffiedocument, een register van ontvangsten en uitgaven uit de periode 1612 tot en met 1619.¹⁰⁷ Tussen een drietal Latijnse citaten noteerde Jean Jacobs-

100 RAG, RVV, inv. nr. 7616, f° 232 e.v.

101 Hierbij dient te worden opgemerkt dat de huidige voorbeelden helaas slechts een restant zijn van hetgeen ooit op de originele kaften van de registers van de Raad van Vlaanderen te vinden was. Tijdens de negentiende eeuw zijn heel wat hoofdreksen heringebonden, waarbij vaak ook de originele schutbladen verdwenen zijn.

102 De Pauw, *Bouc van de Audiencie*, deel 1, XV-XVII.

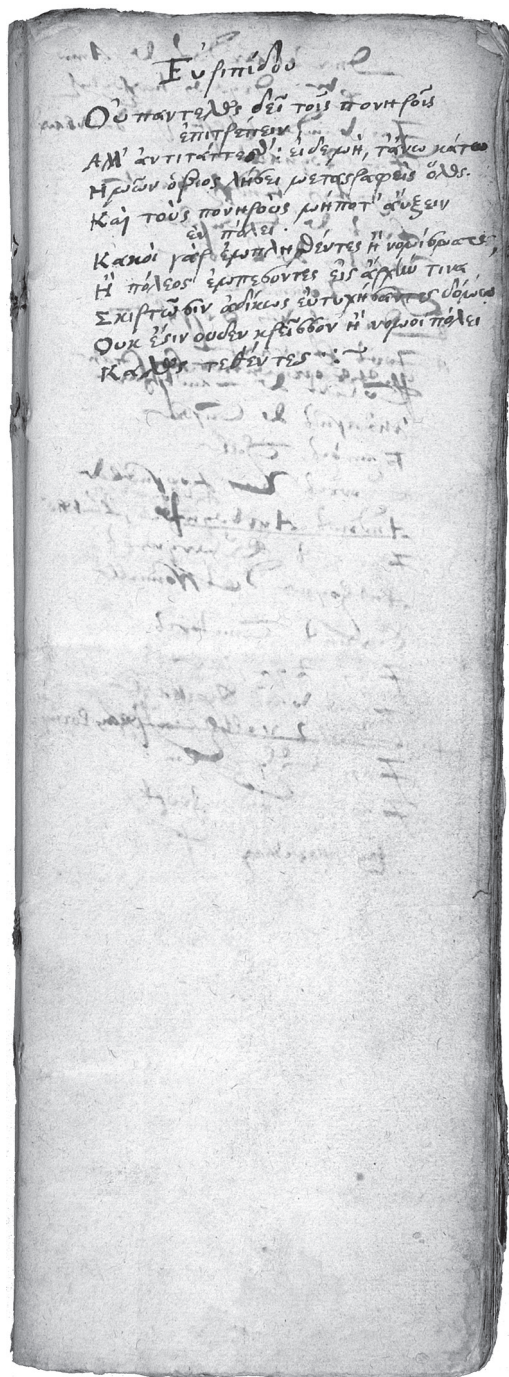
103 De naam 'Guillaume de le Walle' zou eventueel kunnen worden geïdentificeerd als griffier Willem de Wale, werkzaam van 1436 tot 1440.

104 RAG, RVV, inv. nr. 627.

105 RAG, RVV, inv. nrs. 7621-7622.

106 RAG, RVV, inv. nr. 7627, s.f. (6 juli en 3 december 1611). Zie ook Buntinx, *Inventaris*, deel 1, 62-64.

107 RAG, RVV, inv. nr. 635.



Selectie van citaten uit het 'Florilegium' van Johannes Stobaeus als probatio pennae. Uit: RAG, RVV, inv. nr. 628, voorblad.

sen, George Masseau of Louis Blancquart twee verschillende volkse verzen in de Nederlandse taal, waarvan eentje als volgt luidt: 'Beeren, leeuwen ende symmen / dese beesten can men tymmen / maer men vandt noynt zo wys een man / die een quaet wyf ghetem(m)en can / ten baet smyten noch kyven / es zy quaet zy zal quaet blyven'. Het meest tot de verbeelding sprekende voorbeeld van een uitgebreide probatio pennae troffen we echter aan op het eerste blad van een kaftloos handboekje van de griffie – opnieuw een document dat enkel door griffiepersoneel werd gehanteerd.¹⁰⁸ De elf regels Oudgrieks blijken na enig zoekwerk afkomstig te zijn uit drie verschillende teksten: vier regels uit Adelphi van Menander, vijf regels uit Erechtheus van Euripides en twee regels uit de Hiketides, tevens van Euripides.¹⁰⁹ Deze specifieke verzen werden in het begin van de vijfde eeuw samengebracht door Johannes Stobaeus in het tweede deel van zijn vierdelige Florilegium.¹¹⁰ De drie citaten die door één van beide griffiers, hetzij Jacques de Bavière, hetzij Louis Blancquart, werden uitgekozen zijn citaten nummers drie, vier en zes uit een hoofdstuk aangaande wetten en ethiek – geen strikt juridisch, maar een eerder rechtsfilosofisch werkstuk. De eerste gedrukte uitgave van het Florilegium zou in 1535 in Venetië verschenen zijn en was

¹⁰⁸ RAG, RVV, inv. nr. 628.

¹⁰⁹ De eerste twee citaten zijn afkomstig uit werken die heden ten dage als verloren beschouwd worden, hoewel de Adelphi van Menander klaarblijkelijk herwerkt werd door Publius Terentius Afer. De teksten van de Hiketides van Euripides, daarentegen, bestaan nog en handelen hoofdzakelijk over de verdediging van de democratie tegenover de alleenheerschappij van een dictatuur.

¹¹⁰ J. Stobaeus, Florilegium, Venetië, 1535, 4 dln, geraadpleegd via een uitgave uit Leipzig, 1838.

klaarblijkelijk reeds aan het einde van die eeuw in de bibliotheek van de Raad van Vlaanderen opgenomen of, althans, in Gent aanwezig. De keuze en het gebruik van dergelijke citaten op een intern griffiedocument interpreteren wij in ieder geval als een teken van eruditie en, gezien de oorsprong van het werk, van een sterke humanistische interesse.

7.4 Persoonlijk boekenbezit

Een domein dat zich buiten de reikwijdte van deze studie bevindt, is het onderzoek naar de materiële cultuur, vaak gevoerd op basis van boedelbeschrijvingen, testamenten en huwelijkscontracten. Een korte opmerking over boekenbezit voor niet-professionele doeleinden, onderdeel van die zogenaamde materiële cultuur, kan hier echter niet ontbreken. Dankzij het onderzoek van twee licentiaatsstudenten beschikken we over enkele aanknopingspunten.

Tussen de boedelbeschrijvingen die Stephanie Raman in haar prosopografisch onderzoek betreffende achttiende-eeuwse suppoosten van de Raad heeft verzameld, bevinden zich de documenten van twee griffiers: Jan Baptiste de Blocq I en Jacques Joseph Bauwens.¹¹¹ In het huis van het gezin de Blocq-Poelman aan de Torrebrug te Gent werden in 1780, negen jaar na het overlijden van de heer des huizes, boeken aangetroffen ter waarde van ruim veertig pond groten Vlaams. Dit bedrag, waarvoor helaas geen verdere specificaties voorhanden waren, kwam overeen met ongeveer 2,3 procent van de totale waarde van de roerende goederen. Over de inboedel van griffier Jacques Joseph Bauwens, die bij zijn overlijden in 1782 als weduwnaar aan de Predikherenlei woonde, is wel meer informatie bekend. Vooreerst werd de waarde van zijn zogenoemde bibliotheek geschat op ruim 62 pond groten Vlaams, ofwel bijna 5 procent van de totale waarde van de roerende goederen uit zijn inboedel. In dit voorbeeld vernemen we echter ook wat dat bedrag vertegenwoordigde, namelijk niet minder dan 454 boeken. Circa de helft van alle werken in de verzameling van Bauwens was Franstalig, terwijl de overige helft gelijkmatig verdeeld was over Nederlandstalige en Latijnse drukken. Wat onderwerpen betreft, leren we dat de smaak van Bauwens behoorlijk eclectisch was, met een bijzondere voorkeur voor achtereenvolgens theologie, recht, geschiedenis en taalkunde – een teken van eruditie dat voorzigtigerwijs wordt geëxtrapoleerd naar zijn achttiende-eeuwse collega's.¹¹² Een tweede en laatste illustratie van het boekenbezit van griffiersfamilies vormt de bekende bibliotheek van de familie d'Hane-Steenhuyse, die door het bestaan van een uitgebreide verkoopscatalogus uit 1843 uitstekend gedocumenteerd is.¹¹³ Griffier Sebastiaan d'Hane en

¹¹¹ Raman, *Prosopografie*, 31, 40, 52, 77-80.

¹¹² Sporen van boekenbezit door andere griffiersfamilies zijn her en der terug te vinden, onder meer via Vander Haeghen, *Bibliographie gantoise*. Onder meer van Abraham Jean Baptiste de Backer, Jean Pierre Joseph Zoetaert, Jean Guillaume van den Bossche en David Brant zijn bibliotheekcatalogi bekend, meestal opgesteld na hun overlijden ten behoeve van een openbare verkoop.

¹¹³ A. Rose, Jean-Baptiste-Marie-Joseph-François-Ghislain, graaf d'Hane Steenhuyse (1757-1826): zijn voorouders, zijn sociale status, zijn bezit, zijn heerlijkheid Steenhuyse en zijn bibliotheek, Gent, 1989, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, deel 2, 262 e.v.

zijn vader, tevens Sebastiaan, legden de grondslag voor deze boekenverzameling en lieten deze allebei zorgvuldig opnemen in hun huwelijkscontracten.

7.5 Talenkennis

Op basis van de aangehaalde literatuurvoorbeelden uit werk- en privésfeer zijn we in staat om een veralgemenend oordeel te vellen over de talenkennis van de griffiers van de Raad. Uiteraard dienden zij zich vlot te kunnen uitdrukken en schrijven in zowel het Nederlands als het Frans.¹¹⁴ Pas dan konden zij immers ook van hun klerken verwachten dat ze ‘*ervaeren in alle beede de taelen*’ waren en konden ze hun werk controleren.¹¹⁵ Quasi alle griffiers hadden wegens hun opleidingsniveau behoorlijk wat kennis van het Latijn en sommigen, zoals is gebleken, ook van het Grieks. Zeker wat Latijns onderwijs en, bij uitbreiding, onderwijs in de klassieken betreft, beschikten leergierigen uit relatief gegoede families immers over heel wat mogelijkheden.¹¹⁶

Logischerwijze schuwden de griffiers dan ook het gebruik van Latijnse zinsneden niet, zoals de formule waarmee Cornelis Boullin in maart 1516 bijvoorbeeld een kopie van een pauselijke bulle authenticiceerde: ‘*coll. facta est cum suo originali...*’¹¹⁷ Diezelfde zinsnede werd bij wijze van *probatio pennae* bovendien een paar keer herhaald op de kافت van een register van ontvangsten en uitgaven van de griffie uit 1597.¹¹⁸ Binnen de griffie hanteerden men duidelijk bepaalde standaardzinnen in deze klassieke taal, maar ook meer originele zaken zijn terug te vinden. Zo kreeg het titelblad van één van de registers van de secrete camere een personeelsoverzicht van de Raad, maar dan wel in het Latijn.¹¹⁹ Er kunnen tevens enkele Latijnse zinsneden worden gevonden in de samenvatting die een griffier, hoogstwaarschijnlijk Henri Stalins, van een aantal zestiende-eeuwse registers van de secrete camere maakte.¹²⁰ De brief waarin Josse Masceau zich in 1652 kandidaat stelde voor een functie als raadsheer, was overigens volledig in het Latijn opgesteld.¹²¹

Wat andere taalkennis betreft, tasten we helaas in het duister. Vooral met de Spaanse taal kreeg de griffie af en toe te maken, maar of de vaardigheden van de griffiers en hun

¹¹⁴ Over de taalkwestie in de Raad van Vlaanderen en de vroege verschuiving ten voordele van het Nederlands met faciliteiten voor Franstalige partijen, zie onder meer Buntinx, *Inventaris*, deel 1, 8-9 en 15; Dumolyn, *Hogere personeel*, 551-553 en Van Peteghem, *Raad van Vlaanderen en staatsvorming*, 153-155.

¹¹⁵ ‘Ordonnantie vanden Raede van Vlaenderen, raeckende de Greffiers vanden selven Raede, ende hunne Clercquen’, in: *Derden placcaet-boeck van Vlaenderen, inhoudende de Placcaeten, Ordonnancien, Reglementen, Tractaeten, Alliancien ende andere Edicten, gheëmaneert van weghen de koninghen van Spagnien ende van hunne doorluchtigste voorsaeten Graven van Vlaenderen, ende Souveraine Princen van dese Nederlanden*, Gent, 1685, deel 1, 164 e.v. (artikel 12).

¹¹⁶ Zie onder meer het uitstekende overzichtsartikel van D. Leyder, ‘Eendere hoofden onder eendere pruiken? Het Latijns onderwijs te Gent en op het omliggende platteland rond het einde van het ancien régime’, *HMGOG*, 2002, 185-249, voorafgegaan door J. Art, ‘Het lager onderwijs te Gent en op het omliggende platteland rond het einde van het ancien régime’, *HMGOG*, 1969, 13-37.

¹¹⁷ RAG, RVV, inv. nr. 509, f° 29.

¹¹⁸ RAG, RVV, inv. nr. 632.

¹¹⁹ RAG, RVV, inv. nr. 7635.

¹²⁰ RAG, RVV, inv. nr. 7673bis (analytische inhoudsopgave van RAG, RVV, inv. nrs. 7613-7617).

¹²¹ ARA, Raad van State (RS), inv. nr. 686.

klerken verder gingen dan het letterlijk overschrijven van ingekomen stukken kon niet worden achterhaald.¹²² Griffier Joris Baert, die eind vijftiende eeuw vanuit zijn functie als grafelijk secretaris diverse keren als ambassadeur optrad, zou kennis gehad hebben van zowel Engels als Duits.

7.6 Wetenschappelijke activiteiten

Enkele leden van de onderzoekspopulatie namen, tot slot, ook op actieve wijze deel aan de wetenschappelijke wereld. Dit kon bijvoorbeeld door zich lid te maken van een vereniging of door zelf een publicatie te verzorgen.¹²³ Beide elementen zijn gecombineerd terug te vinden in de boeiende levenswandel van Egide Charles Joseph van de Vivere, één van de laatste achttiende-eeuwse griffiers van de Raad van Vlaanderen.¹²⁴ Hoewel er aangaande een eventueel toegekende meestertitel voor deze persoon geen enkel bewijs voorhanden is,¹²⁵ kan hij als de wetenschappelijk meest actieve persoon onder de griffiers worden beschouwd. Reeds tijdens zijn actieve jaren als griffier werd hij één van de directeurs van de Koninklijke Academie voor teken-, schilder- en bouwkunst te Gent en was hij er berucht voor zijn uitgesproken mening. Zo wou hij het kunstenonderwijs loskoppelen van het ambachtelijke en het meer in de academische sfeer brengen.¹²⁶ In dat kader publiceerde hij anno 1794 twee werken, namelijk *Konst-Lievende Mengelingen* en *Historie en inrichting der Koninglyke Akademie voor teken-, schilder- en bouwkunden opgeregt binnen de stad Gent*.¹²⁷

Aan het begin van de Franse overheersing vervulde hij kortstondig enkele functies te Gent, om daarna definitief naar het buitenland te vertrekken. Zijn reis zou hem via Duitsland uiteindelijk tot Rome leiden, waar hij in 1826 stierf. Vooraleer hij in Italië aankwam, was hij in 1802 echter al lid geworden van de *Gesellschaft der Alterthümer* te Kassel en de *Societas regia scientiarum Gottingensis* te Göttingen. Eens te Rome vanaf 1804, voerde hij vele jaren onderzoek naar diverse kunsthistorische onderwerpen, ontving hij een late wijding en slaagde hij er uiteindelijk in om als eerste ‘Belg’ anno 1825 lid te worden van het pres-

¹²² Vooral in de reeks decreten en brieven van boven kunnen tal van Spaanstalige documenten worden aangetroffen. Zeker in bestanddeelnummer 527, dat een aantal documenten betreffende de admiraliteit bevat, was dit het geval: RAG, RVV, inv. nr. 527.

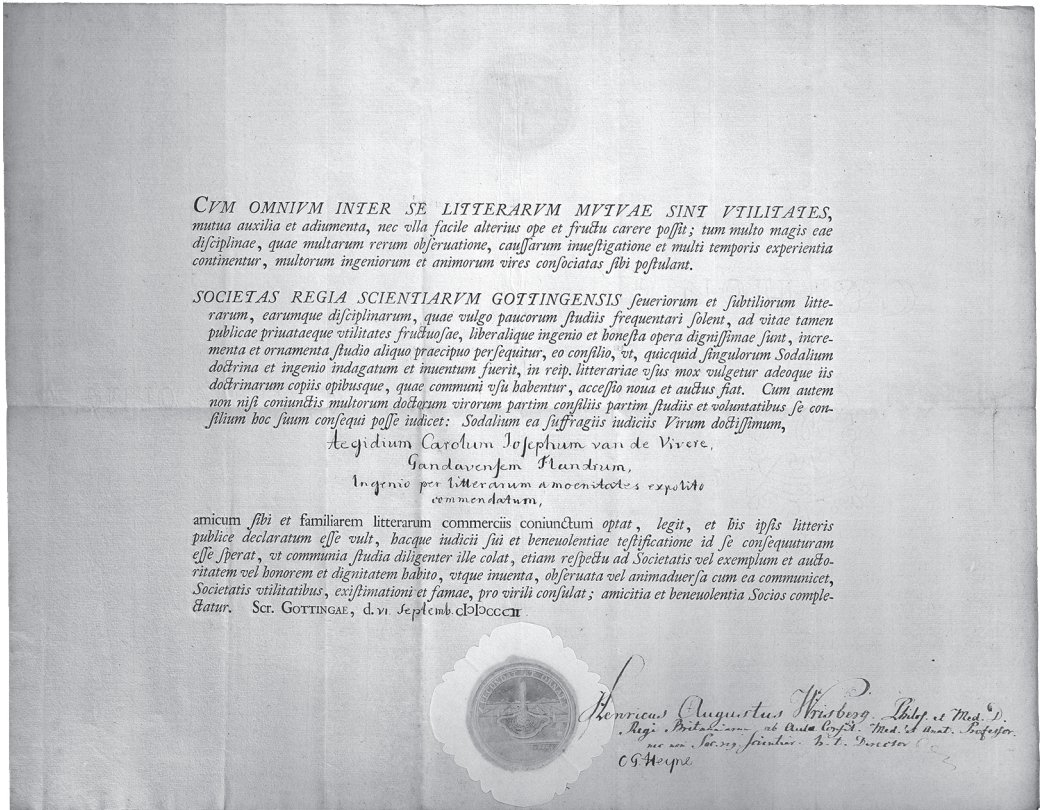
¹²³ Andere lidmaatschappen, zoals van schuttersgilden, vrijmetselaarsloges en – dichter bij de werkvloer – de beroepsvereniging van praktijznijnen (dit laatste kon uiteraard slechts voor of na de griffierscarrière) worden eerder aanzien als sociale en beroepsgerelateerde relatievorming.

¹²⁴ Aangaande zijn levenswandel, zie onder meer D. Coekelberghs, *Les peintres belges à Rome de 1700 à 1830. Etudes d'histoire de l'art publiées par l'Institut historique belge de Rome*, dl. 3, Brussel-Rome, 1976, 423-424; F. De Ruyt, 'Archéologues belges en Italie', *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome*, 1952, 89-90; V. Forcella, *Iscrizioni delle chiese e d'altri edifici di Roma*, Rome, 1976, deel 8, 380; G. Schrans, *Vrijmetselaars te Gent in de XVIIIe eeuw*, Gent, 1997, 563-566 en J. de Saint-Genois en P.M. Blommaert, *Inscriptions funéraires et monumentales de la province de la Flandre orientale*, Gent, 1858, deel 2, 97-98. Archivalische bronnen zijn te vinden in RAG, FA Schoorman en SAG, FF Maertens de Noorthout.

¹²⁵ *Supra*.

¹²⁶ D. Van de Vijver, 'Medailles, boeken en plechtige woorden: de prijsuitreikingen in de bouwkunst aan de 'Akademie voor Schoone Kunsten' te Leuven, 1800-1830', *Revue belge de philologie et d'histoire*, 2005, 434-435.

¹²⁷ Voor een indicatie van andere publicaties van van de Vivere, zie onder meer Vander Haeghen, *Bibliographie gantoise*, deel 4, III-III3 en 271; deel 5, 416-417 en 316.



Erkenning van 'Aegidius Carolus Josephus van de Vivere' door de Societas regia scientiarum Gottingensis, 6 september 1802. Uit: RAG, FA Schoorman, inv. nr. 151.

tigieuze Collegio Filologico dell' Università di Roma. In het Fondo Gesuitico van de Romeinse bibliotheek Victor Emmanuel zijn een aantal van zijn geschriften bewaard.¹²⁸

Uiteraard vormt deze figuur een kleurrijke uitzondering binnen de onderzoekspopulatie. Indien de griffiers zich met dergelijke externe activiteiten inlieten, beperkten de meesten zich tot een publicatie aangaande één of ander rechtsgerelateerd onderwerp.¹²⁹ Dat dit niet enkel tijdens de achttiende eeuw het geval was, bewijst een uitgave van griffier Omaer van Edinghen, die overigens geen universitair diploma had behaald maar wel de meesterstitel droeg. Hij zou immers de Vorme ende concept tot het maken eenre generaele costume van tlandt ende graefschap van Vlaanderen flamingant van Filips Wielant hebben bewerkt, waarin hij aandrang op codificering en voorstander bleek van een grotere eenvoudigheid in costumen. Hij schreef tevens een genealogie van de Uutenhoves, waarmee

¹²⁸ A. Fayen, *Les manuscrits du Fondo Gesuitico de la Bibliothèque Victor-Emmanuel à Rome concernant les Pays-Bas*, Brussel, 1914.

¹²⁹ Voor specificaties, zie R. Dekkers, *Bibliotheca belga juridica*. Een bio-bibliografisch overzicht der rechtsgeleerdheid in de Nederlanden van de vroegste tijden af tot 1800. *Verhandelingen van de Koninklijke Academie van België, Klasse der Letteren*, dl. 14, Brussel, 1951, passim en Vander Haeghen, *Bibliographie gantoise*, passim.

hij verwant was. Van Edinghen stond er overigens om bekend contacten te onderhouden met Erasmus en Livinus Ammonius en gebruikte hierbij een verlatijnste versie van zijn eigen naam. Denijs Heyman, kortstondig griffier tijdens het laatste kwart van de vijftiende eeuw, schreef een tractaat '*sur les transactions et hérédités des fiefs et sur l'étendue de la juridiction des échevins de Gand, en matière de succession de bourgeois*'. Het exemplaar waarvan in 1843 melding werd gemaakt, telde zeventien bladzijden.¹³⁰ Jerome Sebastiaan d'Hane zou mogelijk de auteur kunnen zijn van een tractaat betreffende de Wetachtige Kamer uit 1660, getiteld *Justification du souverain droit de dernier ressort competent à la Chambre Legale du Comté de Flandres*.¹³¹

Deze losse voorbeelden van wetenschappelijke publicaties zijn echter atypisch voor de leden van de onderzoekspopulatie. Het ontbreken ervan bij de meeste griffiers is uiteraard evenzeer tekenend: hoewel ze relatief hoog waren opgeleid, beperkten de meesten zich tot de rechtspraktijk.

8 Conclusie

Gegevens over de opleiding en de voorcarrière van de griffiers van de Raad van Vlaanderen bieden een inkijk in hun socio-professionele status. De vraag of zij eerder rechtsgeleerden of ervaringsdeskundigen waren, is relatief eenvoudig te beantwoorden. Zeker vanaf de zestiende eeuw waren ze gewoonweg beide.¹³² Voor die periode sloot hun profiel eerder aan bij dat van de grafelijke secretarissen, van wie slechts een minderheid universitair geschoold was.¹³³ Vanaf circa 1550 konden ruim negen op de tien griffiers een juridisch diploma voorleggen.¹³⁴ Enkele uitzonderingen ten spijt, deed een groot deel van de griffiers daarna een aantal jaar ervaring op in openbare instellingen, vaak op stedelijk, regionaal of gewestelijk niveau.¹³⁵ De meesten onder hen werden nog van dichtbij gerecruteerd en waren afkomstig uit de andere groepen medewerkers van de Raad, waarbij de advocatuur met stip op de eerste plaats stond. Het valt dan ook niet te verwonderen dat

¹³⁰ J. de Saint-Genois, 'Deuxième notice sur les manuscrits des archives de la Flandre orientale', MSH, 1843, 292-293.

¹³¹ Vander Haeghen, *Bibliographie gantoise*, deel 2, 189.

¹³² Aanvullend hierbij, berekende Tom De Baerdemaeker dat van alle Gentse universitaires uit de eerste helft van de 16^{de} eeuw het grootste deel koos voor een rechtenstudie. Deze richting bood immers de meeste kans op een eventuele carrière in de bestuurlijke wereld, waarvan Gent tijdens die periode het centrum van het graafschap Vlaanderen was. T. De Baerdemaeker, *Universitair geschoolden te Gent: een prosopografisch onderzoek naar hun aantal, vorming en activiteiten, voor de middeleeuwse periode, tot 1527*, Gent, 1998, onuitgegeven licentiaatsverhandeling.

¹³³ Zie bijvoorbeeld ook C. De Borchgrave, *Diplomaten en diplomatie onder hertog Jan Zonder Vrees*, Standen en Landen, dl. 95, Kortrijk, 1992, 145.

¹³⁴ Vergelijk overigens bijvoorbeeld met Van Peteghem, *Raad van Vlaanderen en staatsvorming*, voor wat de Vlaamse raadsheren betreft. Interessante aanknopingspunten kunnen ook worden gevonden bij het uitgebreide syntheseartikel van Hilde De Ridder-Symoens over de raadsheren van de Raad van Brabant: De Ridder-Symoens, *Milieu social*, 257-302.

¹³⁵ Gezien de contemporaine kritiek op de verstarde, louter theoretische en ontoereikende universitaire opleiding van juristen (*supra*), valt het in feite niet te verwonderen dat de griffiers van de Raad eerst een aantal jaar praktijkervaring opdeden in andere functies. De griffie was immers de draaischijf bij uitstek van zo'n justitieraad, waar de leidinggevende ambtenaar zeker moest zijn van de toe te passen procedures en de vigerende (gewestelijke) rechtsregels.

sociaal stratificatieonderzoek reeds uitwees dat de griffiers van de gewestelijke raden op gelijke voet stonden met de advocaten en, specifiek in Vlaanderen, zelfs ten dele met de raadsheren.¹³⁶

Georges Martyn stelde vast dat het beroep van advocaat vaak werd beschouwd als een springplank naar hogere ambten, zoals het raadsheerschap.¹³⁷ De beoefenaars ervan, doorgaans leden van de betere burgerij of de lagere adel, speelden bijgevolg een vooraanstaande rol in de uitbouw van het staatsapparaat. Stephanie Raman concludeerde daarenboven dat de advocatuur zeker niet voor allen een lucratief beroep was.¹³⁸ Zij wees op het feit dat een aantal advocaten in de tweede helft van de achttiende eeuw over een aanzienlijk vermogen beschikte, maar dat een meerderheid geringer bemiddeld was. Vele van hen verkozen dan ook het vast inkomen van andere ambten. Om deze redenen kunnen we concluderen dat de griffiers minstens tot hun socio-professionele categorie behoorden, en zich in feite al een stapje hoger bevonden – tussen de advocaten en de leden van het corpus in.¹³⁹

Summary

Like many other aspects of the history of the institution, the socio-professional status of the registrars of the Council of Flanders has been anything but clear to date. This category of employees was long ranked among the lower staff. However, past research already indicated that the profile of registrars or secretaries of provincial courts rather matched that of lawyers or even councillors. In this paper, the knowledge background of registrars entering their position is used as an indicator of their socio-professional status. Data on any university training and career before they became registrars confirms that the registrarship at least resembled a career at the Bar and in fact was even considered as a step beyond. In other words, the registrars could be situated in between the levels of the lawyers and the corpus of the Council. They were both jurists and ‘hands-on’ experts.

Keywords

Council of Flanders, Early modern period (1400-1800), Registrars, Prosopography, Education, Experience, Status

¹³⁶ *Supra*.

¹³⁷ Martyn, *Advocatuur*, 33-34. en Martyn, *Avocats au Conseil de Flandre*, 110-111.

¹³⁸ Raman, *Prosopografie*, 72 e.v.

¹³⁹ 14 van de in totaal 71 griffiers bekwamen bij wijze van ‘nacarrière’ overigens zelf een benoeming tot raadsheer van de Raad van Vlaanderen – hetzij bijna één op vijf.

DE LEENZAAL VAN KURINGEN: EEN ADELLIJK MACHTS-BASTION (1449-1534)?

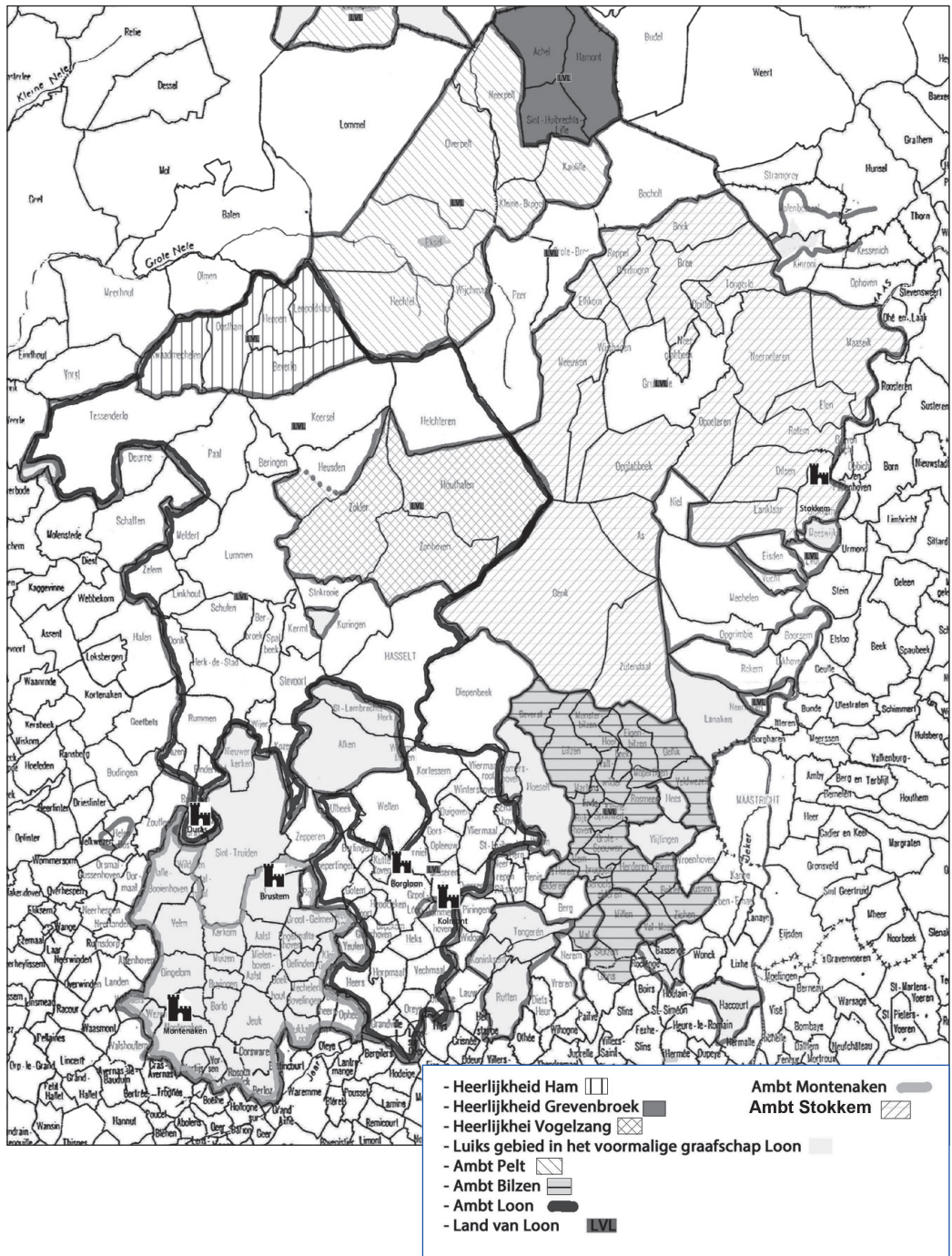
I Inleiding

Kroniekschrijver Jan van Brustem bestempelde in 1514 de Leenzaal van Kuringen als een 'laatste toevlucht voor het graafschap Loon, waar over alle zaken wordt beslist en rechtszaken worden afgehandeld'.¹ Uit deze stelling blijkt dat de Leenzaal een belangrijke rol vervulde bij de vorming van een Loonse identiteit. Hierbij raken we twee hete hangijzers in de historiografie, meer bepaald het debat over de toenemende staatsvorming en dat van de 'integratie' van het graafschap Loon in het prinsbisdom Luik.² Onderzoek naar gedeeltelijk vergelijkbare instellingen, zoals de Raad van Vlaanderen en de Raad van Brabant, toonden aan dat deze instellingen steeds onder druk stonden van centralistische tendensen.³ We zullen in deze bijdrage nagaan in hoeverre de Leenzaal hieraan onderhevig was of zelf een bepalende factor was in het spanningsveld tussen particularisme en centralisatie. Vervolgens behandelen we de rol van de Loonse ridderschap in dit proces. Welke rol speelde de Leenzaal in het machtsstreven van de Loonse ridderschap? In hoeverre was de Leenzaal een representatieve afspiegeling van de Loonse ridderschap?

1 B. De Troeyer, 'Uit de kleurrijke kroniek van Jan van Brustem, minderbroeder te Sint-Truiden. Het leven van zijn tijdgenoot Everhard van der Marck, prins-bisschop van Luik (1506-1538)', *Instrumenta Franciscana*, 1998, 108-109.

2 Edelen speelden een belangrijke rol in de staatsvorming en bestuurlijke centralisatie. Dit proces zorgde voor een toenemende inbreuk op hun macht en privileges. Zie o.a. H. De Schepper, 'The Burgundian-Habsburg Netherlands', in: T.A. Brady, H.A. Oberman en J.D. Tracy (red.), *Handbook of European history 1400-1600. Late Middle Ages, Renaissance, and Reformation*, Leiden, 1994, 506-511. De aard van de relatie tussen het graafschap Loon en het prinsbisdom Luik blijft een twistpunt tussen vooral Luikse en Vlaamse historici, zie o.a. J. Lejeune, *Liège et son pays. Naissance d'une patrie (XIIIe-XIVe siècles)*, Luik, 1948, 134, die sprak van een 'annexation'. Hij volgde hiermee F. Hénau, *Histoire du pays de Liège*, dl. 1, Luik, 1872, 475-478. J. Lyna, *Het graafschap Loon, Politieke en sociale overzichtelijke geschiedenis*, Beringen, 1956, 98-99, en J. Baerten, *Het graafschap Loon (11de-14de eeuw)*. Ontstaan – politiek – instellingen. Maaslandse monografiën, dl. 9, Assen, 1969, hadden het over een 'inlijving'.

3 De relatie bv. tussen de Raad van Vlaanderen enerzijds en het Parlement van Parijs en de Grote Raad van Mechelen anderzijds, zie bv. P. Van Peteghem, 'Raad van Vlaanderen', in: W. Prevenier en B. Augustyn (red.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*. Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Studia, dl. 72, Brussel, 1997, 132. Een vergelijkbare relatie tussen streven naar zelfstandigheid en centralisatie onder Bourgondische druk bestond tussen de Raad van Brabant en de Grote Raad van Mechelen, zie bv. E. Put, 'Raad van Brabant', in: R. Van Uytven (red.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*. Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Studia, dl. 82, Brussel, 2000, 147-171, en E. Put, 'Het archief van de Raad van Brabant. Sluipwegen en snelwegen voor lokaal historisch onderzoek', in: E. Aerts (red.), *De hertog en de Staten, de Kanselier en de Raad, de Rekenkamer, het Leenhof, de Algemene Ontvangerij, de Drossaard en de Woudmeester, het Notariaat, en het Landgraafschap Brabant*. Acht bijdragen tot de studie van de instellingen in het Hertogdom Brabant in de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd. Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Studia, dl. 115, Brussel, 2011, 27-42. Na 1581 kregen ook de raden van Holland, Zeeland en West-Friesland concurrentie van een overkoepelende instelling, zie bv. M.C. Le Bailly en C. Verhas, *Hoge Raad van Holland, Zeeland en West-Friesland (1582-1795)*, Hilversum, 2006.



Kaart van het graafschap Loon met aanduiding van de administratieve grenzen (ca. 1450). Bron: A. Mertens, Loons, Diets en Luiks. Hasselt en de volksvertegenwoordiging in het Land van Loon en het prinsbisdom Luik (1477-1538). Maaslandse monografiën, dl. 62, Maastricht, 2000, 195.

Hoewel er verschillende publicaties aan de Leenzaal gewijd werden, bleven deze grotendeels beperkt tot een algemeen institutioneel kader en enkele deelaspecten.⁴ De recentere artikels steunden op oudere bijdragen en bevatten geen nieuw institutioneel onderzoek.⁵ Deze studie werd bemoeilijkt door de afwezigheid van voldoende bronnenmateriaal tot de tweede helft van de zestiende eeuw. Naast de leenregisters en vonnisregisters bleven slechts enkele fragmentaire archivalia voor de door ons onderzochte periode bewaard. Voor dit artikel maakten we gebruik van de vonnisregisters van de Leenzaal.⁶ Deze bieden een betrouwbaarder beeld van de samenstelling van de ridderschap dan de getuigenlijsten in de leenregisters. In deze laatste traden immers niet alleen leden van de ridderschap op als getuige, maar ook toevallige aanwezigen.⁷

Het eerste deel van dit artikel is gewijd aan de Leenzaal van Kuringen als instelling. We onderzoeken haar bevoegdheden en de evolutie ervan. Vervolgens gaan we dieper in op de organisatiestructuur van de instelling. In het laatste deel bespreken we de rol van de tweede stand en de representativiteit van de instelling voor deze stand.

2 Bevoegdheden van de Leenzaal

De Leenzaal van Kuringen ontwikkelde zich zoals andere justitieraden uit de grafelijke raad.⁸ Er zijn weinig gegevens over de genese en groei van de instelling tot halverwege de vijftiende eeuw beschikbaar. We kunnen enkel vaststellen dat de Leenzaal op dat ogen-

4 De studies over de Leenzaal van Kuringen baseren zich grotendeels op de niet-uitgegeven licentieverhandeling van M. Valkenborg, *De Leenzaal van Kuringen*, KU Leuven, 1936. Op basis van deze verhandeling, gecombineerd met een beperkt archiefonderzoek naar aanleiding van de inventarisatie, schreef Herman Coppens een beperkte instellingstudie als inleiding op de toegang (H. Coppens, *Inventaris van het archief van de Leenzaal van Kuringen*. Rijksarchief te Hasselt. Inventarissen, dl. 13, Brussel, 1976). Daarnaast werden slechts een beperkt aantal deelaspecten onderzocht, meer bepaald de samensmelting van de Leenzalen van Maaseik en Kuringen (M. Bussels, 'Over de versmelting der Leenzalen van Maaseik en Kuringen', *Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg*, 1949, 55, 77-83) en het taalgebruik (J. Grauwels en A. Remans, 'Taalgebruik in de Leenzaal te Kuringen', *Limburg*, 1959, 278-279).

5 J. Molemans, 'De politieke en rechterlijke instellingen van het graafschap Loon', *Limburg/Oude Land van Loon*, 1996, 71-91; R. Nijssen, 'De Leenzaal van Kuringen, een status quaestionis', *Limburg*, 1989, 203-216 en R. Nijssen, 'Leenzaal van Kuringen', in: S. Dubois, B. Demoulin en J. Kupper (red.), *Les institutions publiques de la principauté de Liège (980-1794)*, dl. 1. Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Studia, dl. 133, Brussel, 2012, 596-614.

6 Hasselt, Rijksarchief (hierna verkort 'RH'), Leenzaal van Kuringen, inv.nr. 436: vonnisregister, 1449-1482 en inv.nr. 437: vonnisregister, 1484-1536. Beide registers vertonen een aantal hiaten en de chronologie is niet altijd gerespecteerd.

7 C. De Borman (ed.), 'Le livre des fiefs du comté de Looz sous Jean d'Arckel (1364-1378)', *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire*, 1875, 10; A. Hansay (ed.), 'Les fiefs du comté de Looz sous Englebert de la Marck', *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire*, 1905, 133-178; J. Grauwels, 'Het Loons leenregister van Jan van Beieren (1390-1413)', *Het Oude Land van Loon*, 1981, 5-149; J. Grauwels, 'Het Loons leenregister van Arnold van Hornes (1379-1389)', *Het Oude Land van Loon*, 1978, 53-185.

8 Voor een algemeen overzicht van de ontwikkeling van de raden in West-Europa en hun opsplitsing in gespecialiseerde instellingen: M. Damen, *Staat van dienst. De gewestelijke ambtenaren van Holland en Zeeland in de Bourgondische periode (1425-1482)*, Hilversum, 2000, 1-38. Specifiek voor Holland en Zeeland: M. Damen, *Staat van dienst*, 38; voor Brabant: A. Uyttenbrouck, 'Les origines du Conseil de Brabant: la Chambre du Conseil du duc Jean IV', *Revue belge de Philologie et d'Histoire*, 1958, 1135-1158; P. Godding, 'De opkomst van de Raad van Brabant (1427-1472)', *Noord-Brabants Historisch Jaarboek*, 1958, 1-16 en P. Godding, *Le conseil de Brabant sous le règne de Philippe Le Bon (1430-1467)*. Koninklijke Academie van België, Klasse der letteren, in-8°, 3de reeks, dl. 19, Brussel, 1999, 19-48; voor Gelre en Zutphen: A. Berkvens, 'Hof van Gelre en Zutphen', in: A. Berkvens, G. Venner en W. Pas (red.), *De overheidsinstellingen van Spaans en Oostenrijks Gelre (1543-1795)*, Maastricht, 1995, 193-208.

blik als opperste leenhof en als hoogste beroepshof voor burgerlijke zaken (Loons recht) bevoegd was.⁹ Van een opsplitsing tussen een algemene justitieraad en een leenhof was geen sprake.¹⁰ We vermoeden dat de instelling beide bevoegdheden al voor 1366 verworven had. De specificiteit van het Loons recht en het aparte statuut van de Loonse instellingen hebben deze ontwikkeling na de 'aansluiting' vermoedelijk verder in de hand gewerkt.¹¹ In 1469 bevestigde bisschop Lodewijk van Bourbon nogmaals de bevoegdheden van de Leenzaal.¹² Een definitieve erkenning van de Leenzaal als opperste beroepshof door de Luikse Staten volgde op 6 juli 1522, met de bevestiging van de juridische autonomie van het graafschap Loon.¹³ Ondanks het centralistische streven van latere prins-bisschoppen, behield de Leenzaal haar verworvenheden tot het einde van het ancien régime.¹⁴

De beslissing van 1522 was een onrechtstreeks gevolg van hervormingen in het Duitse rijk. Vanaf 1500 maakten Luik en Loon immers deel uit van de Westfälischer Reichskreis, een regionale groep staten die onder andere belast werd met de handhaving van de vrede. De oprichting van het Reichskammergericht (1495) en de Reichshofrat (1497) vergemakkelijkten een beroep tegen vonnissen inzake burgerlijk recht bij de keizerlijke instellingen.¹⁵ Deze

9 Coppens, *Inventaris*, 15-16. Deze tekst werd overgenomen door latere auteurs: Molemans, 'De politieke en rechterlijke instellingen', 71-91; Nijssen, 'De Leenzaal van Kuringen', 203-216 en Nijssen, 'Leenzaal van Kuringen'. Hoewel de schepensbank van Vliermaal en de 'Buitenbank' van Bilzen als opperste gerechtshof in strafzaken fungeerden, was de rol van de Leenzaal hierin niet helemaal uitgesloten. De goede steden, op Peer na, volgden het Luikse recht. De Leenzaal had hierover geen bevoegdheid. De schepensbank van Luik trad hier op als hoogste beroepshof, zie J. Maquet, 'Souveraine Justice des Échevins de Liège', in: Dubois et al., *Les institutions*, 364-395.

10 Ter vergelijking bv. P. De Win, 'Over Leen en Leenhof in Brabant', in: Aerts, *De hertog en de Staten*, 67-88, en R. Opsommer, 'Wetachtige kamer', in: Prevenier en Augustyn, *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen*, 157-167.

11 L. Crahay (ed.), *Coutumes du comté de Looz et de la seigneurie de Saint-Trond et du comté impérial de Reckheim*, 3 dln., Brussel, 1871-1897.

12 S. Bormans (ed.), *Recueil des ordonnances de la principauté de Liège. Recueil des anciennes ordonnances de la Belgique*, 1ste reeks, Brussel, 1878, 645-646; M. De Louvrex (ed.), *Recueil contenant les édits et réglemens faits pour le pays de Liège & comté de Looz, par les évêques & princes [...] les privilèges accordés par les empereurs au même pays & autres terres dépendantes de l'Eglise de Liège; les concordats et traités faits avec les puissances voisines, & ceux faits entre l'évêque & prince, & les états ou autres membres dudit pays*, dl. 4, Luik, 1752, 114.

13 Crahay, *Coutumes*, dl. 1, 3-5; De Louvrex, *Recueil*, dl. 4, 95-202; RH, Leenzaal van Kuringen, inv.nr. 33: Recordium van de Staten van Luik en Loon dat het graafschap Loon onafhankelijk is van het Land van Luik en eigen privileges, recht en jurisdictie behoudt, 6 juli 1522.

14 De dossiers inzake competentiegeschillen met de Geheime Raad en de Officialiteit dateren vooral van de 17^{de} en 18^{de} eeuw. In deze periode ging de Loonse ridderschap zich steeds onafhankelijker opstellen tegenover het centrale bestuur, zie RH, Leenzaal van Kuringen, inv.nrs. 34-60: Dossiers inzake competentiegeschillen, 1522-1785.

15 Voor een korte inleiding over het belang van deze instellingen in het Luikse kan verwezen worden naar E. Toussaint, 'Cercle de Westphalie (1500-1806)', in: Dubois et al., *Les institutions*, 77-87. De Kreise hadden ook een economische betekenis. Ze hielden o.a. toezicht op tolheffingen en het muntwezen. Voor de territoriale staten hadden zij vooral een militair-fiscale impact. De staten werden verplicht een contingent en de nodige financiële middelen ter beschikking te stellen. Deze heffingen werden besproken door de Luikse en Loonse Staten (A. Mertens, *Loons, Diets en Luiks. Hasselt en de volksvertegenwoordiging in het Land van Loon en het prinsbisdom Luik (1477-1538)*. Maaslandse monografiën, dl. 62, Maastricht, 2000, 51). Over het Luikse vorstendom als deel van de Westfälische Kreis, zie A. Schneider, *Der Niederrheinisch-Westfälische Kreis im 16. Jahrhundert. Geschichte, Struktur und Funktion eines Verfassungsorgans des Alten Reiches*, Düsseldorf, 1985. Over de betekenis van Reichskreise in het algemeen, zie W. Dotzauer, *Die deutschen Reichskreise (1383-1806)*. Geschichte und Aktenedition, Stuttgart, 1998; P. Hartman, *Regionen in der frühen Neuzeit. Reichskreise im deutschen Raum, Provinzen in Frankreich, Regionen unter polnischer Oberhoheit. Ein Vergleich ihrer Strukturen, Funktionen und ihrer Bedeutung*, Berlin, 1994 en W. Wüst (red.), *Die 'gute' Policy im Reichskreis. Zur frühmodernen Normensetzung in den Kernregionen des Alten Reiches*, 4 dln., Berlin, 2001-2008. Wat het Rijkskammergeicht betreft, kan verwezen worden naar: F. Battenberg en B. Schildt, *Das Reichskammergericht im Spiegel seiner Prozessakten. Bilanz und Perspektiven der Forschung. Quellen und Forschungen zur höchsten Gerichtsbarkeit im*

ondermijnden de bevoegdheden van de lokale overheidsinstellingen en bijgevolg ook het bisschoppelijke gezag. Prins-bisschop Everhard van der Marck vreesde voor een uitholling van zijn gezag. Hij maakte gebruik van de verbeterde relaties met Karel V voor enkele toegevingen. In deze context verkreeg hij het *privilegium de non appellando* (1518).¹⁶ Dit privilege beperkte de beroepsmogelijkheden bij rijksinstellingen.

Een beroep was voortaan pas mogelijk na consultatie van de bisschop en zijn raad. Deze raad bestond vanaf 1511 uit een college van rechters-revisoren. Het ter discussie staande bedrag moest bovendien 300 Brabantse gulden voor onroerende goederen en 600 Brabantse gulden voor roerende goederen overschrijden. In 1521 werden deze bedragen verder opgetrokken naar respectievelijk 600 en 1.200 Brabantse gulden. Het college van rechters-revisoren diende tevens te waken over de keizerlijke privileges. Deze ontwikkeling werd geofficialiseerd met de oprichting van de *Conseil ordinaire* in 1527. De instelling overkoepelde het Hoog Allodiaal Hof en het Hoog Feodaal Hof wat burgerlijke zaken betrof.¹⁷ De afgevaardigden van de Loonse adel en steden binnen de Luikse Staten eisten echter garanties voor het behoud van de juridische autonomie van het graafschap Loon. Ze vreesden dat het nieuwe gerechtshof ook de Loonse rechterlijke instellingen zou overkoepelelen.¹⁸ De Loonse afgevaardigden haalden hun slag thuis. Een dag na de ratificatie van het *privilegium de non appellando* op 21 juli 1522 erkenden de staten de juridische autonomie van het graafschap Loon. De Leenzaal werd zoals de *Conseil ordinaire* een noodzakelijke tussenschakel tussen de Loonse rechterlijke instellingen en het *Reichskammergericht* in burgerlijke zaken.¹⁹ In criminele zaken fungeerde de Leenzaal niet als opperste gerechtshof. Deze taak werd toevertrouwd aan de Schepenbank van Vliermaal. Beide instellingen

Alten Reich, dl. 57, Keulen, 2010; B. Diestelkamp, *Die politische Funktion des Reichskammergerichts*, Keulen, 1993. De rol van het Rijkskamergerecht te Luik werd bestudeerd door P.L. Nève, 'Een voorlopig overzicht van de procesdossiers van het voormalige Rijkskamergerecht, berustend in de Archives de l'État te Luik', in: D. Heirbaut, X. Rousseaux en A. Wijffels (red.), *Histoire du droit et de la justice: une nouvelle génération de recherches. Actes des dix-neuvièmes journées belgo-néerlandaises d'histoire du droit et de la justice (10-11-12 décembre 2008, UCL, Louvain-la-Neuve)*, Louvain-la-Neuve, 2009, 353-370; E. Toussaint, 'Chambre impériale (1495-1806)', in: Dubois et al., *Les institutions*, 91-110. De Rijkshofraad werd wel al in 1497 opgericht, maar werd pas in 1559 actief (P.L. Nève, *Het Rijkskamergerecht en de Nederlanden, Competentie – Archieven*, Maastrandse monografieën, dl. 14, Assen, 1972, 4-40; E. Toussaint, 'Conseil aulique', in: Dubois et al., *Les institutions*, 111-117).

¹⁶ J. Weitzel, *Der Kampf um die Appellation am Reichskammergericht. Zur politischen Geschichte der Rechtsmittel in Deutschland*. Quellen und Forschungen zur höchsten Gerichtsbarkeit im Alten Reich, dl. 4, Keulen-Wenen, 1976 en U. Eisenhardt en E. Markert (red.), *Die kaiserlichen Privilegia de non appellando. Quellen und Forschungen zur höchsten Gerichtsbarkeit im Alten Reich*, dl. 7, Keulen-Wenen, 1980; J. Raikem, M. Polain, S. Bormans (eds.), *Coutumes du pays de Liège*, dl. 2, Brussel, 1873, 527-550, 553-559 en Bormans, *Recueil*, dl. 2, 22, 27, 38.

¹⁷ F. Jeuris, 'Conseil ordinaire', in: Dubois et al., *Les institutions*, 427-449; E. Poncelet, 'Le conseil ordinaire. Tribunal d'appel de la principauté de Liège', *Bulletin de la Commission royale pour la publication des anciennes lois et ordonnances de Belgique*, 1929, 133-257.

¹⁸ De rol van de steden hierin kan als merkwaardig beschouwd worden, vermits ze zelf onder de schepenbank van Luik ressorteerden. In de periodes van 1408 tot 1417 en van 1468 tot 1477 verloren de steden hun voorrechten en gold het Loonse recht. De rol van de Leenzaal en de Raadkamer van Maastricht voor de periode 1473-1477 dient nog onderzocht te worden.

¹⁹ RH, Leenzaal van Kuringen, inv.nr. 33: Recordium van de Staten van Luik en Loon dat het graafschap Loon onafhankelijk is van het Land van Luik en eigen privileges, recht en jurisdictie behoudt, 6 juli 1522. De Luikse schepenbank saboteerde de werking van de *Conseil ordinaire* als civiele appelrechter tot 1531. P. Nève, 'Luikse invloed op de wetgeving van het Duitse Rijk. Het appelverbod in strafzaken (1530)', in: A.M.J.A. Berkvens en Th.J. van Rensch (red.), *Wortd voor recht gehalden. Opstellen ter gelegenheid van vijftig, jaar Werkgroep Limburgse Rechtsgeschiedenis (1980-2005)*, Maastricht, 2005, 121-122.

hadden een nauwe band. Tijdens de rechtszittingen waren immers steeds schepenen van Vliermaal aanwezig, die de *cavaliers* op juridisch vlak bijstonden.

We vergeleken de Leenzaal van Kuringen met instellingen als de Raad van Brabant en de Raad van Vlaanderen. Deze vergelijking gold enkel voor haar gerechtelijke bevoegdheden. De Leenzaal had officieel geen bestuurlijke bevoegdheden, zoals we, bijvoorbeeld, in Holland, Zeeland en Brabant konden vaststellen.²⁰ Dit betekende echter niet dat de Leenzaal geen officiële rol was toebedeeld. De nabijheid van het vorstelijke hof te Kuringen stimuleerde nauwe contacten tussen de leden van de Leenzaal en de vorst. De Leenzaal werd ook geconsulteerd bij hervormingen van de gerechtelijke procedure of van de organisatie van het graafschap Loon. Vooral tijdens de zeventiende en achttiende eeuw werden de politieke aspiraties van de instelling gedocumenteerd en nam de instelling regelmatig positie in tegen de Luikse Geheime Raad en de Officialiteit.²¹

3 Organisatie

Ondanks haar ruime bevoegdheidspakket bleef de Leenzaal in vergelijking met de voornoemde justitieraden een vrij primitieve, quasi feodale instelling. De Loonse graven zaten aanvankelijk de rechtszittingen en leenverheffingen persoonlijk voor. We vermoeden dat deze toestand gehandhaafd bleef tot het eerste kwart van de vijftiende eeuw. Vanaf 1423 liet de bisschop zich vervangen door een stadhouder.²² De inrichting van het stadhouder-schap (of luitenant der lenen) was mogelijk gerelateerd aan de politieke instabiliteit, een schaalvergroting tijdens de vijftiende eeuw en een verdere professionalisering van de instellingen. Ook in Brabant liet de hertog zich vanaf circa 1430 vervangen door een *lieutenant de la cour féodale*.²³ Men moest een onderscheid maken tussen het functioneren van de Leenzaal als leenhof en als gerechtshof. Het leenhof zetelde niet op vaste tijdstippen, maar eerder als de gelegenheid zich voordeed. De vermelding *devant nos hommes de fief tant de nostre esqueveit de Liège que comme de nostre conteit de Looz* in de leenregisters uit deze periode wees ook, wat verheffingen betrof, op gezamenlijke zittingen van de Leenzaal en het Luikse feodaal hof.²⁴ Het gerechtshof was minder ambulant, zoals verder nog aan bod zal komen.²⁵

In de loop van de vijftiende eeuw kreeg de instelling haar definitieve samenstelling, bestaande uit de *cavaliers*, aangevuld met de schepenen van Vliermaal, een griffier, een substituit-griffier en lager personeel zoals enkele klerken, deurwaarders, voorsprekers en

²⁰ Damen, *Staat van dienst*, 42; Put, 'Raad van Brabant', 160.

²¹ RH, Leenzaal van Kuringen, inv.nrs. 34-60: Dossiers inzake competentiegeschillen.

²² Coppens, *Inventaris*, 8-9.

²³ De Win, 'Over Leen en Leenhof', 75.

²⁴ RH, Leenzaal van Kuringen, inv.nrs. 34-60: Dossiers inzake competentiegeschillen.

²⁵ Na 1469 vonden geen zittingen meer te Maaseik plaats, voordien eerder uitzonderlijk, Bussels, 'Over de versmelting der Leenzalen', 77-83.

een collecteur.²⁶ In de Leenzaal van Kuringen behielden de adellijke *cavaliers* echter het overwicht. De schepenen van Vliermaal, die als juridische specialisten aan de genachten of rechtsgedingen deelnamen, behoorden meestal tot de lagere adel. Wat de organisatiestructuur betrof, bleef de Leenzaal in grote mate haar feodaal karakter, gesteund op persoonlijke banden, behouden.²⁷ Tot de ontwikkeling van een professionele instelling zoals de Raad van Vlaanderen, de Raad van Brabant of de Raad van Holland en Zeeland kwam het niet.²⁸ Ook van een geleidelijke vervanging van edelen door juridische en financiële experts en ambtenaren was er geen sprake.²⁹

Vermits de Leenzaal als de tegenhanger van de Luikse *Conseil ordinaire* beschouwd kan worden, zou men ook een gelijkaardige samenstelling kunnen veronderstellen. In de *Conseil ordinaire* figureerden negen rechters, aangeduid door de verschillende politieke entiteiten, meer bepaald de prins-bisschop (drie rechters), het kathedraalkapittel (twee rechters), de *État noble* (twee rechters) en de steden (twee rechters).³⁰ Te Kuringen bleef de tweede stand tot het einde van het *ancien régime* de dienst uitmaken.³¹ De *cavaliers* en de schepenen van Vliermaal bezaten bovendien een grotere vrijheid dan hun collega's van de *Conseil ordinaire*. De functie van *cavalier* of schepen van Vliermaal behield men in principe levenslang en kon gecumuleerd worden met andere ambten. Zo stelde Jozef Grauwels vast dat schepenen van Hasselt vaak hun ambt combineerden met een zetel in de schepenbank van Vliermaal.³² Een benoeming tot rechter in de *Conseil ordinaire* was weliswaar ook voor het leven, maar niet cumuleerbaar, opdat de rechters objectiever zouden kunnen oordelen.³³

Het voorzitterschap werd waargenomen door de bisschop. Was deze als graaf van Loon tijdens de genachten aanwezig, dan stond hij duidelijk in de verslagen als eerste vermeld. Hij was in tegenstelling tot wat tot nog toe werd aangenomen slechts uitzonderlijk aanwezig.³⁴ Indien hij er niet was, werd hij vervangen door de stadhouder of zijn substituut, de *oudste cavalier*.³⁵ In de zittingsverslagen werd deze echter niet altijd als dusdanig aangeduid.

Om deel te nemen aan de zittingen moest men behoren tot de Loonse ridderschap. De

²⁶ Coppens, *Inventaris*, 8.

²⁷ Bv. De Win, 'Over Leen en Leenhof', 184-186.

²⁸ Put, 'Raad van Brabant', 150-157; Van Peteghem, 'Raad van Vlaanderen', 135-140; Damen, *Staat van dienst*, 35-49; J. Dumolyn, *Staatsvorming en vorstelijke ambtenaren in het graafschap Vlaanderen 1419-1477*, Leuven, 2003, 15-47; Idem, *De Raad van Vlaanderen en de Rekenkamer van Rijsel. Gewestelijke overheidsinstellingen als instrumenten van de centralisatie (1419-1477)*. Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Studia, dl. 94, Brussel, 2002, 7-20; Jeuris, 'Conseil Ordinaire', 427-449.

²⁹ Damen, *Staat van dienst*, 36.

³⁰ De Louvrex, *Receuil*, dl. 1, 335. De derde stand werd vanaf 1527 vertegenwoordigd door Luik, Jeuris, 'Conseil ordinaire', 430-431.

³¹ Cf. bezetting van de belangrijke functies op het einde van de 18^{de} eeuw: Nijssen, 'Leenzaal van Kuringen', 613.

³² J. Grauwels, 'De Hasseltse schepenen (1500-1795)', *Het oude land van Loon*, 1982, 159-174.

³³ Jeuris, 'Conseil ordinaire', 430-431.

³⁴ RH, Leenzaal van Kuringen, inv.nr. 437: vonnisregister, 1484-1536, f° 34.

³⁵ In Holland werd de functie van voorzitter in absentie omstreeks 1474 omgevormd tot een echt ambt (Damen, *Staat van dienst*, 64). Van een dergelijke evolutie is hier geen sprake.

aanstelling van de *cavaliers* gebeurde door de stadhouder (vermoedelijk voordien door de bisschop) in overleg met de leden van de Leenzaal. In tegenstelling tot een aanstelling voor een schepenenamt was de toestemming van de bisschop niet vereist. Daardoor genoten de *cavaliers* van de Leenzaal een grotere onafhankelijkheid.³⁶ Er moesten minstens twee schepenen aanwezig zijn bij gewone zittingen en vier bij buitengewone zittingen. Omdat een aantal van hen uit adellijke families stamde en meestal niet als schepenen vermeld werd, was het onderscheid met de *cavaliers* niet altijd te maken. Net als de *cavaliers* ontvingen de schepenen een zitpenning en een prestatievergoeding. Een uitzondering was de zitting van 14 februari 1497, toen enkel negen edellieden aanwezig waren onder de leiding van de heer van Hamal. Ook stadhouder Jan van Cortenbach was afwezig.³⁷

Vergelijkbare structuren waarbij een Leenhof ook als hoofd of beroepshof fungeerde, werden ook elders in de Nederlanden aangetroffen, zoals in Gelre, Bergen-op-Zoom, de Landen van Overmaas, de kasselrij Oudenaarde en het Land van Aalst.³⁸ Wat de organisatie van de leenzaal betreft, evolueerde de instelling weinig. Verwoede pogingen van de prins-bisschoppen tijdens de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw om de leenzaal te hervormen bleven dode letter. In Gelre, bijvoorbeeld, evolueerde deze structuur wel na de integratie in de Habsburgse Nederlanden in 1543.³⁹

4 Ridderschap

Het oudst bewaarde document over de samenstelling van de tweede stand in de Staten was een mandement van Ernest van Beieren van 16 april 1600 waarin de leden van de *État noble* exhaustief werden opgesomd. Het criterium om houder te zijn van een *fief de noble tènement*, afhankelijk van de Leenzaal van Kuringen of van het Luikse feodaal hof, werd vanaf deze datum als onvoldoende beschouwd.⁴⁰ De kandidaten moesten voldoen aan dezelfde eisen die werden gesteld aan de Luikse ridderschap. Dat betekende dat de kandidaat zijn adellijke afstammeling moest bewijzen door het voorleggen van vier kwartieren.⁴¹ Doordat het stadspatriciaat ook leengoederen ging kopen, was de band tussen het bezit van een heerlijkheid of groot leen en adeldom namelijk niet langer vanzelfspre-

³⁶ Coppens, *Inventaris*, 9. In Brabant kreeg de Raad in 1522 een vorm van medezeggenschap. De raadsheren kregen de kans om bij elke benoeming twee of drie kandidaten voor te dragen, Put, 'Raad van Brabant', 151. Zie ook Berkvens, 'Hof van Gelre en Zutphen', 196; Dumoulyn, *Staatsvorming*, 47 e.v.; Damen, *Staat van dienst*, 65 e.v.

³⁷ RH, Leenzaal van Kuringen, inv.nr. 437: vonnisregister, 1484-1536, f° 65.

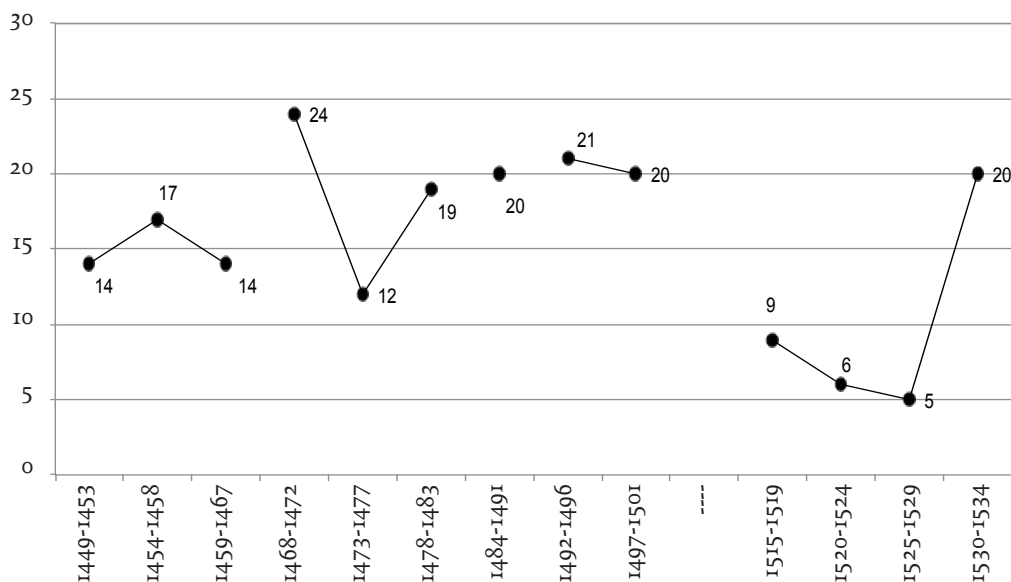
³⁸ Zie o.m. J. de Monté Verloren en J. Spruit, *Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling*, Utrecht, 2000, 166-172. Vele van deze instellingen kregen echter een intermediair karakter, zie bv. S. De Smet, 'A matter of give and take. The Chief college of the Castellany Land van Waas and the State building process in the southern Netherlands in the sixteenth and seventeenth centuries', in: G. Martyn, R. Vermeir en C. Vancoppenolle (red.), *Intermediate institutions in the County of Flanders in the Late Middle Ages and the Early Modern Era*. Algemeen Rijksarchief van Rijksarchief in de Provinciën. Studia, dl. 135, Brussel, 2012, 47-60.

³⁹ Berkvens, 'Hof van Gelre en Zutphen', 188-191.

⁴⁰ Bormans, *Recueil*, 2de reeks, dl. 2, 238-241.

⁴¹ RH, Leenzaal van Kuringen, inv.nr. 65: Bevoegdheid van de stadhouder.

Grafiek 1 Aantal zittingen van de Leenzaal, 1449-1434. Bron: zittingsverlagen van de Leenzaal van Kuringen, RH, Leenzaal van Kuringen, inv.nr. 436: vonnisregister, 1449-1482, en inv.nr. 437: vonnisregister, 1484-1536



kend.⁴² Deze mandementen of bisschoppelijke richtlijnen bevestigden echter een feitelijk toestand, wat verder in dit artikel zal blijken.

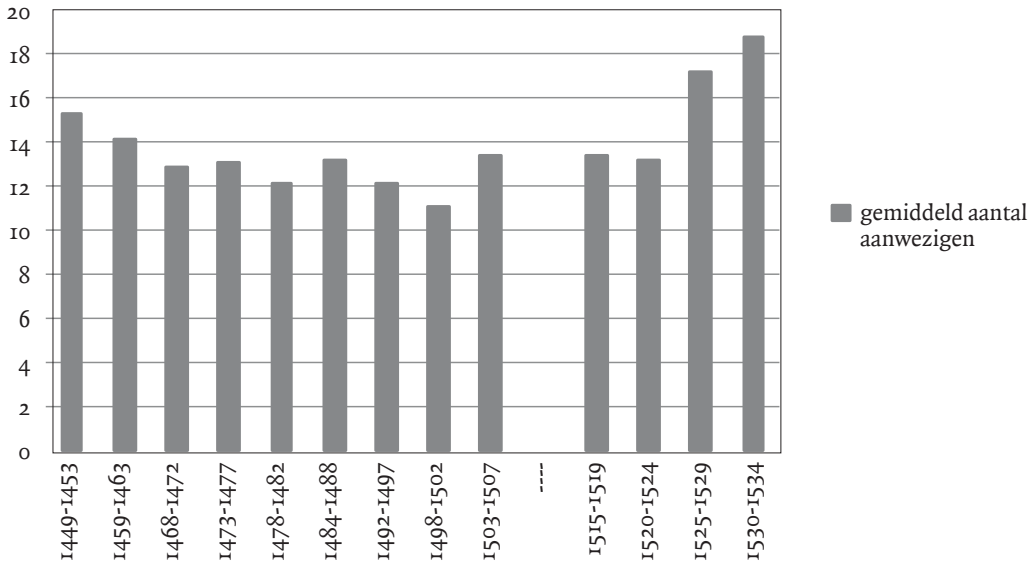
Voor het onderzoek naar de samenstelling van de ridderschap tussen 1449 en 1534 baseerden we ons op de zittingsverslagen van de genachten. Aan dit onderzoek waren wel een aantal beperkingen verbonden. Er zijn slechts vanaf 1449 registers bewaard gebleven.⁴³ Hoewel de namenlijsten voor de administratie van de Leenzaal voldoende waren om de deelnemers te identificeren, stelden ze ons toch voor problemen. Men noteerde niet steeds de voornaam van de deelnemers, wat bij leden van eenzelfde geslacht tot verwarring kon leiden. De gebruikte namen verschilden soms, werden afgekort of waren zo onduidelijk dat een verdere identificatie onmogelijk bleek. De vermelding ‘en meer anderen’ wijst ook op een zekere onvolledigheid. Het fenomeen van de aliasnamen speelde ook een rol. Zo werd een zekere Art Mollen vermeld die vanaf 1487 als Art Kannaerts door het leven ging.

De zittingen van de Leenzaal hadden plaats in het kasteel te Kuringen. De afschaf-

⁴² P. Janssens, *De evolutie van de Belgische adel sinds de late middeleeuwen*, Brussel, 1998, 117-122.

⁴³ RH, Leenzaal van Kuringen, inv.nr. 436: vonnisregister, 1449-1482, en inv.nr. 437: vonnisregister, 1484-1536. In deze periode werden we met een aantal hiaten en onnauwkeurigheden geconfronteerd. In register nr. 437 noteerde men de zittingen achtereenvolgens tot september 1494, waarna men opnieuw zittingen inschreef die eerder dat jaar hadden plaatsgevonden (f° 46). Ook in register 436 gebeurde dit. Zo volgden na de genachten van 1458 dadelijk zittingen uit 1460 en dan weer van 1459, opnieuw gevolgd door 1460. In de respectievelijke periodes tussen 1482 en 1484 en tussen 1494 en 1497 werden geen zittingen genoteerd.

Grafiek 2 Gemiddeld aantal aanwezigen tijdens de Genachten, 1449-1534. Bron: verslagen van de zittingen, RH, Leenzaal van Kuringen, inv.nrs. 436-437: Vonnisregisters.



ting van de rechtszittingen te Maaseik in 1469 bevestigde vermoedelijk een feitelijke toestand.⁴⁴ In de onderzochte periode werd slechts tweemaal vergaderd te Maaseik, meer bepaald op 8 maart 1460 en op 24 april 1460.⁴⁵ Vanaf 1584 verhuisde de Leenzaal naar Hasselt.⁴⁶ De frequentie van de zittingen verschilde van jaar tot jaar. Soms vergaderde men slechts eenmaal, soms zeven keer zoals in 1487. Omgekeerd waren er bijvoorbeeld geen zittingen tussen 25 mei 1488 en 28 september 1490. De volgende zitting had dan weer bijna twee jaar later plaats op 21 augustus 1492, wat verklaard kon worden door de instabiele politieke situatie.⁴⁷

In 1460 werden acht zittingen gehouden. Dit was het jaar met het hoogste aantal. Voor de periode 1506-1514 waren geen zittingsgegevens beschikbaar. Vanaf 1515 stelden we een duidelijke terugval in de frequentie vast. Men vergaderde meestal slechts eenmaal per jaar en sommige jaren helemaal niet (1519, 1522, 1525 en 1531). Vanaf 1535 werd opnieuw regelmatig vergaderd (17 zittingen voor de periode 1532-1535). Voor de terugval in de periode 1516-1531 was er geen duidelijke verklaring. Het aantal behandelde punten op de zittingen bleef nagenoeg hetzelfde, zodat men niet van een groepering van de vergaderingen kon spreken. Het zou ook onwaarschijnlijk zijn dat er plots gedurende zestien jaren in het graafschap minder geschillen zouden geweest zijn. De onstabiele politieke

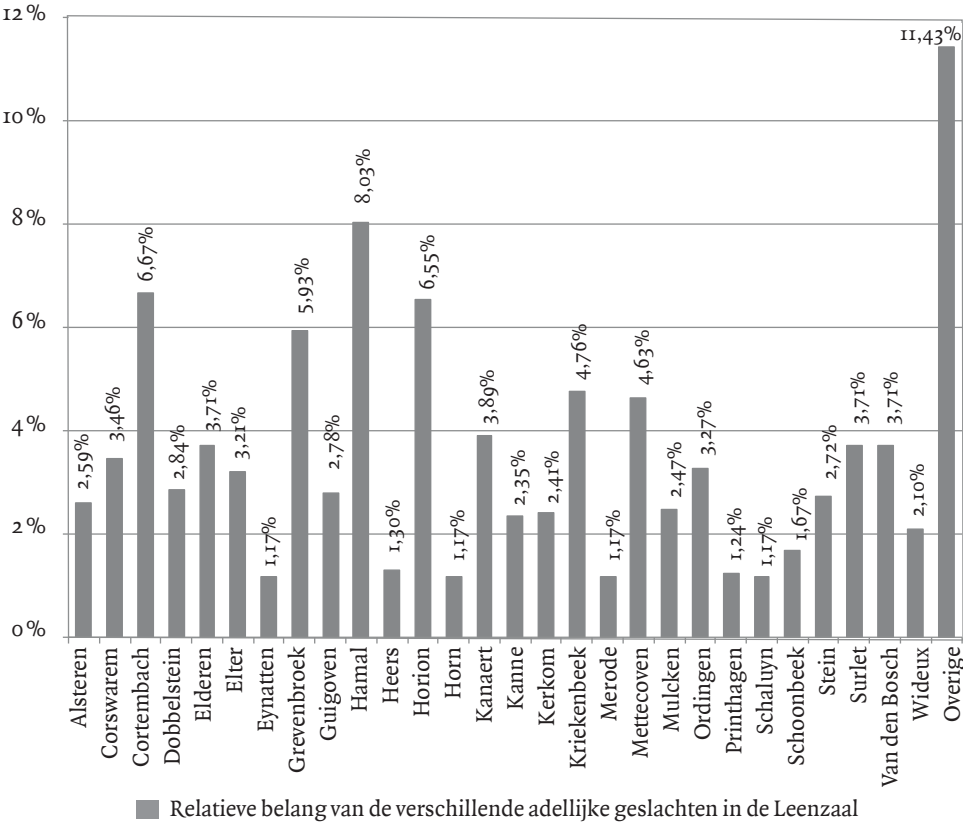
⁴⁴ Bussels, 'Over de versmelting der Leenzalen', 77-83.

⁴⁵ RH, Leenzaal van Kuringen, inv.nr. 436: vonnisregister, 1449-1482.

⁴⁶ Coppens, Inventaris, 6. In 1582 werd toestemming verleend om te Hasselt te zetelen, Bormans, *Recueil*, 2^{de} reeks, dl. 2, 21-22.

⁴⁷ RH, Leenzaal van Kuringen, inv.nr. 437: vonnisregister, 1484-1536, f° 28, 29 v° en 31 v°.

Grafiek 3 Vertegenwoordiging van de adellijke geslachten in de Leenzaal, 1449-1519. Bron: verslagen van de zittingen, RH, Leenzaal van Kuringen, inv.nrs. 436-437: Vonnisregisters.



omstandigheden bieden een mogelijke verklaring voor de schommelingen. De terugval in de periode 1473-1477 zou verklaard kunnen worden door de oprichting van de Raad van Maastricht. De politieke situatie bood echter geen verklaring voor de periode vanaf 1515, wat hoogstwaarschijnlijk duidt op gebreken bij de registratie.

Elk zittingsverslag werd voorafgegaan door de namen van de deelnemers. Het aantal deelnemers schommelde van slechts een paar tot meer dan twintig. Bij de berekening van het gemiddeld aantal aanwezigen over een periode van vijf jaar, was er slechts sprake van geringe verschuivingen. Tot het einde van de vijftiende eeuw kon een licht dalende trend worden vastgesteld. Vanaf de zestiende eeuw nam het gemiddeld aantal aanwezigen toe. Het is niet duidelijk of deze stijging aan de hoger geschetste institutionele ontwikkelingen kon worden toegeschreven.

We berekenden de invloed van de verschillende adellijke geslachten in de Leenzaal. Dit deden we door de som van de aanwezigheden op de genachten per geslacht te delen door het totaal aantal geregistreerde aanwezigheden. De meest trouwe aanwezigen partici-

peerden maximaal aan 75 procent van de zittingen. Edelen van geslachten die slechts zelden aanwezig waren (minder dan een procent) werden als één geheel behandeld en in de grafiek als ‘overige’ aangeduid. Uiteraard zijn dit slechts resultaten bij benadering, gezien de hiaten in de bronnen. Het was bovendien niet altijd duidelijk of een individu als lid van de tweede stand of als schepen van Vliermaal optrad. Tijdens de zitting van april 1466 zetelden, bijvoorbeeld, ridder Arnold van Corswarem en een tweede persoon met dezelfde naam. Bij de tweede was expliciet aangegeven dat het om een bastaardzoon handelde.⁴⁸ We gingen echter van de veronderstelling uit dat ook deze de belangen van het geslacht verzekerde. Tijdens sommige zittingen waren verschillende leden van eenzelfde geslacht aanwezig. Aert of Arnold van Hamal en zijn gelijknamige vader, heer van 's Herenelderen, alsook Willem van Hamal werden tijdens het laatste kwart van de vijftiende eeuw verschillende keren samen vermeld. Robert, Hendrik en Johan van Grevenbroek participeerden ook regelmatig samen. Tussen de edelen waren er ook met een geestelijke waardigheid. De voornoemde Arnold van Hamal was tevens kanunnik van Sint-Lambertus te Luik.⁴⁹

Uit de grafiek blijkt een grote invloed van een klein aantal adellijke geslachten, die dikwijls aan elkaar verwant waren. Zij bezaten ook de voornaamste Loonse heerlijkheden en hadden dus ook de meeste belangen te verdedigen. Dit bleek ook wanneer de heerlijkheid als uitgangspunt werd genomen. Het geslacht van Hamal, dat verwant was aan dat van Elderen (Genoelselderen), beschikte over verschillende Loonse heerlijkheden in de periode 1449-1515.⁵⁰ Samen vertegenwoordigen ze bijna twaalf procent van de aanwezigen. Het geslacht van Horion beschikte over de heerlijkheid Ordiningen na het huwelijk tussen Willem van Horion en Maria van Ordiningen op 27 juli 1421. Beide geslachten samen vertegenwoordigden een kleine tien procent.⁵¹ Bezit was dan weer niet de verklaring voor de aanwezigheid van de familie van Cortembach. Jan van Cortembach (1459-1472) was drossaard van de Buitenbank van Bilzen en schepen van Vliermaal in de periode 1459-1462, alsook stadhouder van Loon (tussen 1490 en 1500). Zijn vader had voor hem bij recht van naasting het Hof ter Schuren onder Bilzen gekocht tussen 1440 en 1446. Op deze manier verwierf het geslacht Cortembach een groot leen waardoor het toegang kreeg tot de Loonse ridderschap.⁵² Dit relatief nieuwe geslacht profileerde zich door cumulatie van ambten en verwierf een sterke invloed in het Loonse en het Luikse.

48 RH, Leenzaal van Kuringen, inv.nr. 436: vonnisregister, 1449-1482, f° 23 v°.

49 RH, Leenzaal van Kuringen, inv.nr. 437: vonnisregister, 1484-1536.

50 Schalkhoven, Binderveld, 's Herenelderen en Sint-Huibrechts-Hern.

51 Luik, Archives de l'État, Fonds le Fort, dl. 1., inv.nr. XI, 138 en *Annuaire de la noblesse Belge*, 1870, 156-157.

52 J. Mertens, 'De adellijke familie Cortenbach (13de-18de eeuw), leverancier van leden van de Duitse Orde en van het Luikse kathedraalkapittel', in: J. Mertens (red.), *Adel, ridderorde en erfgoed in het Land van Maas en Rijn. Bijdragen tot de geschiedenis van de Duitse Orde in de balije Biesen*, dl. 10, Bilzen 2012, 169-180.

5 Besluit

Over de ontstaansgeschiedenis van de Leenzaal van Kuringen is weinig bekend. De instelling groeide uit de grafelijke raad en zag vermoedelijk het levenslicht tijdens de regeerperiode van Arnold V (1279-1323). De instelling had een dubbele structuur, enerzijds als leenhof en anderzijds als opperste gerechtshof. Toch bleef ze haar oude feodale structuur grotendeels behouden. Qua organisatie kan de Leenzaal van Kuringen het best vergeleken worden met een leenhof, waarin de hoge feodale adel een belangrijke rol speelde. Vergelijkbare structuren waarbij een leenhof ook als hoofd- of beroepshof fungeerde, trof men ook elders in de Nederlanden aan. In Loon bleef de instelling haar feodale karakter behouden tot het einde van het ancien régime. De Leenzaal van Kuringen kon beschouwd worden als een adellijk bastion. Zowel de *cavaliers* als de schepenen van Vliermaal behoorden tot de regionale adellijke elite. Binnen de Leenzaal speelden enkele adellijke geslachten een dominante rol. Niet toevallig bezaten deze de ‘belangrijkste’ heerlijkheden. Hoewel de Leenzaal officieel geen politieke bevoegdheden bezat, lijkt de instelling toch een politieke betekenis te hebben gehad, waarmee de in de inleiding aangehaalde stelling van Jan van Brustem bevestigd wordt. De instelling bood een soort van kader waarin overleg over de adellijke en Loonse belangen, die soms haaks stonden op de centrale, kon worden gevoerd. De bisschoppelijke bevestiging van de bevoegdheden van de Leenzaal in 1469 dient ook in die zin geïnterpreteerd te worden. Deze beslissing van Lodewijk van Bourbon zou geïnterpreteerd kunnen worden als een tegemoetkoming aan de Loonse ridderschap, die trouw was gebleven in de diverse conflicten. De geslachten met de grootste invloed in de Leenzaal troffen we immers ook aan in de entourage van de prelaat.⁵³

6 Summary

The ‘Leenzaal van Kuringen’ was one of the oldest institutions of the county Loon. The institution originated from the comital council. It became the highest judicial institution. The structure and organization was preserved. The nobility kept on playing an important role, until the very end of the ancient regime.

Keywords

Fief, Nobility, County of Looz, Political representation, Superior Court

⁵³ Er bestaat geen publicatie over de hofhouding van de bisschoppen vanaf 1450. Er dient verwezen te worden naar sporadische vermeldingen in: P. Harsin, *Études critiques sur l'histoire de la principauté de Liège 1477-1795. La principauté de Liège à la fin du règne de Louis de Bourbon et sous celui de Jean de Hornes 1477-1505*, Luik, 1957 en P. Harsin, *Études critiques sur l'histoire de la principauté de Liège 1477-1795. Le règne d'Érard de la Marck 1505-1538*, Luik, 1955.

DE OUDSTE VERMELDINGEN VAN PIJNLIJKE VERHOREN IN HOLLAND EN DE STRENGHEID VAN DE STRAFRECHTS- PLEGING IN MIDDELEEUWS HAARLEM

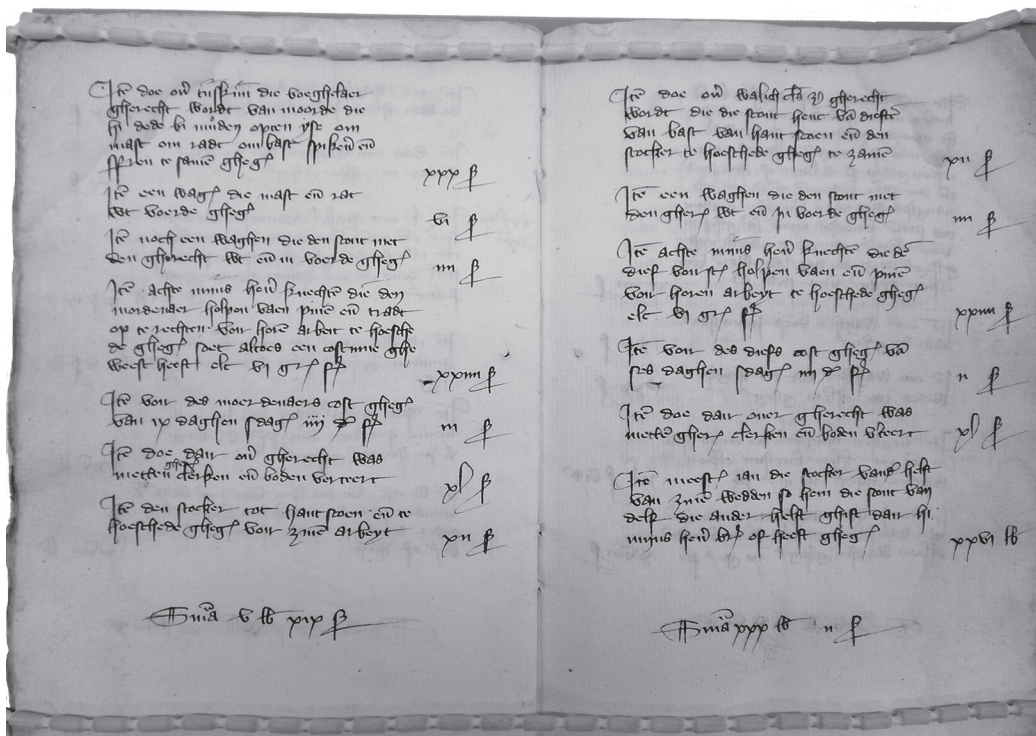
De geleidelijke omvorming van het strafprocesrecht in de middeleeuwse Nederlanden van een accusatoire naar een inquisitoire procedure heeft onderzoekers al sinds de negentiende eeuw bezig gehouden. Tot halverwege de vorige eeuw overheerste de opvatting dat het Romeins Recht, met een centrale rol voor de onderzoekende officier (baljuw, schout, provoost) en een rationele bewijsvoering die op materiële waarheidsvinding was gericht, op aandrang van de landsheren en stedelijke overheden het oude inheemse recht aan de kant had geschoven. Het nieuwe stelsel zou, gevoed door universiteiten en kerkelijk recht, zijn weg naar de gerechtshoven en schepensbanken hebben gevonden en onder Karel V en Filips II zijn triomf hebben gevierd. De Groningse hoogleraar P. van Heijnsbergen (1880-1927) verwoordde deze gang van zaken misschien het meest welsprekend. Hij koppelde echter de toepassing van het pijnlijk verhoor aan de introductie van het Romeins Recht, ten bewijze waarvan hij geen bronnen maar een waarschijnlijkheidsredenering naar voren bracht.¹

1 Het pijnlijk verhoor en de datering van de inquisitoire procedure

Voorals dankzij Van Caenegem en zijn twee studies over respectievelijk het strafrecht en het strafprocesrecht in Vlaanderen, en door het onderzoek van De Vries in Noord-Nederlandse bronnen van het strafprocesrecht, is een ander beeld naar voren gekomen.² Onvrede met de irrationele godsoordelen – bestendigheid tegen water dan wel vuur kon beslissen over de uitkomst van een proces –, met de onzekere afloop van tweegevechten en met de onbetrouwbaarheid en het formalisme van onschulds- en zuiveringseden zou stedelingen en gezagsdragers ertoe hebben gebracht een andere procedure in prak-

1 P. van Heijnsbergen in twee artikelen en een inaugurele rede: 'Bijdrage tot de geschiedenis van het bewijsrecht'; 'De receptie van het Romeinsche Recht in de Nederlanden' en 'Het inquisitoire proces', in: *Verspreide opstellen*, Amsterdam, 1929, resp. 227-251, 293-322 en 323-336; dezelfde auteur, *De pijnbank in de Nederlanden*, Groningen, 1925. Bovendien stelde hij in het procesrecht de begrippen 'inquisitoir' en 'extra-ordinair' ten onrechte aan elkaar gelijk, evenals 'accusatoir' en 'ordinair', ernstig bekritiseerd door J. Monballyu, 'Het onderscheid tussen de civiele en de criminele en de ordinaire en de extraordinaire strafrechtspleging in het Vlaamse recht van de 16^e eeuw', in: H.A. Diederiks en H.W. Roodenburg (red.), *Misdaad, zoen en straf. Aspecten van de middeleeuwse strafrechtsgeschiedenis in de Nederlanden*, Hilversum, 1991, 120-132.

2 R.C. van Caenegem, *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw*, Brussel, 1954; *Geschiedenis van het strafprocesrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw*, Brussel, 1956; voor zijn kritiek op Van Heijnsbergen, zie p. 235 en 238, n. 2; K. de Vries, *Bijdrage tot de kennis van het strafprocesrecht in de Nederlandse steden benoorden Maas en Schelde vóór de vestiging van het Bourgondisch gezag*, Groningen, 1955.



Twee bladzijden uit de rekening van Symon van Zaenden, 1396-1397, met de financiële verantwoording van twee terechtstellingen, inclusief kosten voor arrestatie en pijnigen. (Den Haag, Nationaal Archief, Graven van Holland, toegangsnr. 3.01.01, inv.nr. 2021.

tijk te brengen. Ook de afhankelijkheid van particuliere klagers, onmisbaar in de oude rechtsgang behalve bij betrapting op heterdaad, was onbevredigend voor wie openbare veiligheid wenste te handhaven. Reeds in de elfde en twaalfde eeuw waren in Vlaanderen de godsoordelen en eedceremonieën op de terugtocht, dat wil zeggen dat ze langzamerhand ondergeschikt raakten aan, dan wel plaats begonnen te maken voor nieuwe manieren om schuld vast te stellen, c.q. een proces te beslechten.³ Deze verandering was bijgevolg min of meer autochtoon en heeft niet aantoonbaar geput uit vigerend of theoretisch Romeins Recht. Vanuit het cultureel en economisch dominante Vlaanderen verspreidde ze zich naar andere gewesten.

Essentieel in deze vernieuwing was het onderzoek dat naar de feitelijke toedracht van een misdrijf ingesteld kon worden en dat lange tijd als ‘vérité’ of ‘waerhey’ bekend is geweest. Aanvankelijk waren het vooral schepenen die zo’n waarheid uitvoerden, later was dat bij uitstek het werk van de landsheerlijke officier, de man die ambtshalve de aanklacht opstelde en het proces leidde.⁴ Van getuigen werd niet zoals vroeger een uitspraak over de

3 Van Caenegem, *Strafprocesrecht*, 129 e.v.

4 Van Caenegem, *Strafprocesrecht*, 57 e.v.

betrouwbaarheid van de beklagde gevraagd, hoewel die altijd een rol bleef spelen, maar vooral over wat er zich afgespeeld had op de plaats delict. En wie kon dat trouwens beter weten dan de beklagde zelf? Zo redenerend kwam men, analoog aan het Romeins Recht zonder het te kopiëren, in de praktijk tot de tragische conclusie dat de bekentenis bij verhoor als ‘*regina probationis*’ (koningin van het bewijs/onderzoek) beschouwd moest worden. Om twijfel bij de rechters uit te sluiten, was daar de tortuur als hulpmiddel om de bekentenis uit te lokken.⁵ De rationalisatie van de strafprocedure had dus een schaduwzijde die eerst schoorvoetend, maar al spoedig als doodnormaal geaccepteerd werd.⁶

Het tijdstip waarop die acceptatie heeft plaats gevonden, is ook van belang, omdat we die als een zeker bewijs mogen beschouwen van de doordringing van de inquisitoire procedure en ambtshalve vervolging, ook al bleven allerlei elementen van de oude procesgang nog ernaast bestaan, vooral buiten de steden. Onderzoekers die zich met de vroegste vermelding van de gerechtelijke folter boven de grote rivieren hebben bezig gehouden, zoals De Vries, De Meyer en Van den Elzen, vonden die overigens niet in formele afkondigingen of handvesten, maar alleen in zijdelingse rekening- en begrotingsposten. De beide laatstgenoemde auteurs stelden in Deventer, 1362, en Utrecht, 1380, onmiskenbare gevallen van folteren vast, steeds als ‘pi(i)nen’ aangeduid. Het betrof dan kosten die voor het werk van de beul, die de eigenlijke pijniging deed, genoteerd waren.⁷ In Utrecht zou misschien in 1367 al gefolterd zijn, als men hun interpretatie van de teksten accepteert. Zij brachten die in tegen de mening van Berents en De Vries, volgens wie het wel meeviel met de laatmiddeleeuwse folterpraktijk wat frequentie en ‘normaliteit’ betreft.⁸

2 Het pijnlijk verhoor in Haarlem: incident of gebruik?

Ook de Hollandse stad Haarlem komt in de reeks van vroege vermeldingen van pijnigen voor: in 1368 zou in een schoutsrekening de betaling voor het pijnigen van twee mannen zijn verantwoord. De Meyer en Van den Elzen, evenals De Vries, verwijzen hiervoor naar een studie van Molhuysen uit 1861.⁹ Diens bronvermelding is echter afwezig, zodat er twijfel is gebleven die latere auteurs niet hebben kunnen wegnemen door eigen onderzoek. In het kader van een grotere studie naar misdaad en strafrechtspleging in Haarlem

5 J.-W. Bosch, ‘La preuve dans l’ancien droit Néerlandais’, in: *La Preuve, II^{me} partie, Moyen âge et temps modernes*. (Recueils de la Société Jean Bodin pour l’histoire comparative des institutions, dl. 17, Brussel, 1965, 459 e.v.

6 In veel steden werden aanvankelijk poorters ervan gevrijwaard, of werd hun ondervraging met extra voorzorg omgeven, vgl. De Vries, 187 e.v.

7 G.M. de Meyer en E.W.F. van den Elzen, ‘Tortura incognita. Het pijnlijk verhoor in de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden tijdens de middeleeuwen’, *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 54 (1986), 310-314.

8 D. Berents, *Misdaad in de middeleeuwen. Een onderzoek naar de criminaliteit in het laat-middeleeuwse Utrecht*, Utrecht, 1976, 25; De Vries, *Strafprocesrecht*, 236.

9 P.C. Molhuijsen, ‘Aanteekeningen uit de geschiedenis van het strafregt’, *Bijdragen voor de vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, Nieuwe reeks, dl. 2, 1861, 79; op deze bladzij citeert Molhuijsen uit een schoutsrekening, maar hij noemt geen vindplaats.

heb ik de in aanmerking komende handschriften nader kunnen bekijken. Het gaat om de oudst bewaarde rekeningen van de schout van Haarlem, ontvangsten en uitgaven ter controle afgehoord door leden van de grafelijke raad te Den Haag.¹⁰ Behalve het pijnigen wil ik daarop aansluitend een andere rechtshistorische kwestie belichten.

De eerste twee overgeleverde rekeningen lopen van september 1365 tot december 1366 en zijn afkomstig van Nicolaas Hedding.¹¹ We vinden daarin een veertigtal ontvangsten van opgelegde boeten. Sommige daarvan zijn expliciet door het schepengerecht opgelegd, maar van de meeste wordt dat niet vermeld. Een klein aantal is opgelegd met de toevoeging 'in ghenaden'. Dit is een term die soms ook in vijftiende-eeuwse en latere Haarlemse bronnen voorkomt, als synoniem voor een 'dading' of 'compositie' – een geldelijke schikking buiten het proces om –, analoog aan een uit Brabant bekend begrip.¹² Op twee na zijn al deze boeten opgelegd na fysiek geweld of het dragen van verboden wapens. De uitgaven zijn genoteerd voor het loon van drie knechts en een klerk, hun kleding en diverse reiskosten. De enige kosten voor 'justicy', een gebruikelijke term voor de uitvoering van lijf- en doodstraffen, betreffen het ontbieden en belonen van Stamer Jan uit Dordrecht om Symon Strenc te 'ontlyven'. Met de eigen Haarlemse beul of 'stocker' was namelijk een conflict aan de gang: hij was voortvluchtig en zijn goederen waren verbeurd.¹³

De volgende twee rekeningen zijn van Gijsbrecht Dullaert en lopen van 29 januari 1369 tot 5 februari 1370 en vervolgens tot 16 maart 1371, alle overgezet naar de moderne tijdrekening in plaats van de oorspronkelijke Haarlemse Maria Boodschapstijl. De eerste vijf bladzijden doen voor ons niet ter zake. Dan volgen er drie met ontvangsten, waarvan circa zestig posten hoofdzakelijk boeten wegens fysiek geweld en verboden wapendracht. De uitgaven beginnen op pagina 9, en op de tiende lezen we – met moeite want de inkt is zeer verbleekt –: *'van II mannen die ghepiint worden, van reescap / dat men daer toe cofte daer si mede ghepiint / worden VII s.'*¹⁴ Dit moet de tekst zijn die Molhuysen destijds gelezen en geciteerd heeft. Hij of de drukker heeft zich alleen een jaar vergist. Over het gekochte 'gereedschap' kunnen we slechts speculeren. We hoeven namelijk niet meteen aan instrumenten voor een pijnbank te denken, omdat een oudere, bekende manier van het fixeren van een verdachte teneinde hem scherp te ondervragen, een gedeeltelijk ingraven of vastzetten in

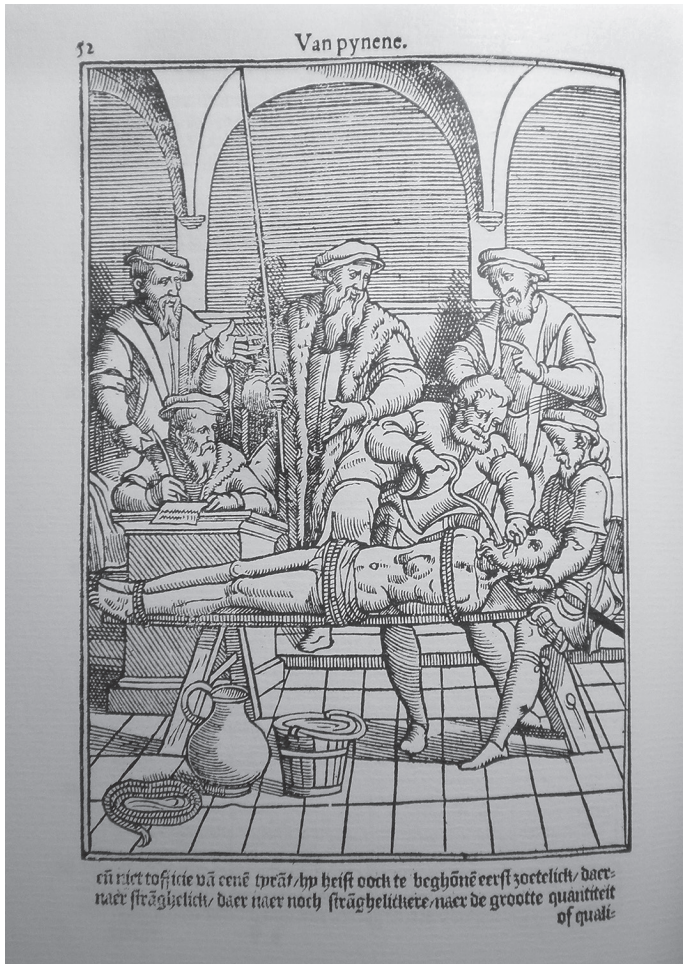
¹⁰ Voor deze controleroutine zie: J.A.M.Y. Bos-Rops, *Graven op zoek naar geld. De inkomsten van de graven van Holland en Zeeland, 1389-1433*, Hilversum, 1993, 53 e.v.; het zoeken naar 'pijnigen' in een tiental veertiende-eeuwse rekeningen van andere Hollandse schouten en baljuws leverde niets op.

¹¹ Nationaal Archief, Graven van Holland, toegangsnr. 3.01.01 (hierna NA, GvH), inventarisnr. 2014 en 2015.

¹² Vgl. J.P.A. Coopmans, 'Te wet en te vonnis. Enkele beschouwingen over de rechtsgebondenheid in de middeleeuwse strafrechtsbedeling', in: *Samenwinninge. Tien opstellen over rechtsgeschiedenis geschreven ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van het interuniversitair instituut Nederlands Centrum voor Rechtshistorische Documentatie*, Zwolle, 1977, 169.

¹³ Haarlem en Dordrecht waren de twee steden in Holland waar bij grafelijk privilege een scherprechter gevestigd was, van waaruit andere Hollandse en Zeeuwse plaatsen 'bediend' werden. Maar ook van buiten het graafschap huurde men wel eens een beul, bijv. uit Utrecht of Kleef. De precieze inhoud van het privilege is niet bekend. Het bekende werkje van C.J. Gonnet, *De meester van den schermen zwaarde te Haarlem*, Haarlem, 1917, is helaas onbetrouwbaar op een aantal punten; over de weigerachtige en voortvluchtige 'stocker' Tydeman Bloclandzoen zie NA, GvH, 2015, tweede blz. van ontvangsten.

¹⁴ NA, GvH, 2016, blz. 10 (potloodnummering); welk gereedschap gekocht is, blijft onbekend.



Voor het vastzetten van een verdachte waren touwen en een stevige plank al voldoende, zoals deze – veel latere – illustratie laat zien. Joos de Damhouder, *Practyke ende handbouck in criminele zaeken etc.* Anastatische herdruk naar de Leuvense editie van 1555, ed. J. Dauwe en J. Monballyu, Roelselaere, 1981, 52.

een put was.¹⁵ De oudste vermelding van een pijnbank in Holland stamt uit Gouda, waar in 1408 de baljuw Jan van Heteren voor 12 schellingen dit meubelstuk liet vervaardigen.¹⁶

Hebben we nu met een toevallig, geïsoleerd incident van doen, zodat het beeld van de niet of nauwelijks folterende middeleeuwse gerechtsofficier voor het graafschap Holland overeind zou kunnen blijven? In de volgende rekening van Dullaert worden opnieuw twee mensen ‘ghepiint’: Wouter de molenaar en een naamloos ‘wive’.¹⁷ Stamer Jan was weer uit Dordrecht ontboden voor de folteringen, en uiteraard de strafvoltrekkingen, waarover straks meer. Helaas ontbreken in de overgebleven rekeningen van andere schouten uit de jaren ’70 en ’80, totaal zo’n jaar of vijf, de strafrechtelijke uitgaven geheel.¹⁸

¹⁵ De Meyer en Van den Elzen, *Tortura incognita*, 312, 315.

¹⁶ NA, GvH, 1774, laatste ongenummerde blz. van uitgaven, vierde post.

¹⁷ NA, GvH, 2017, blz. 10 (potloodnummering).

¹⁸ NA, GvH, 2018-2020.

Pas uit 1396 is weer een complete rekening beschikbaar van schout Symon van Saenden Gherytsz.¹⁹ Hij was duidelijk een actieve schout. De inkomstenposten namen in zijn ambtstermijn van ruim 46 weken met zo'n 25 procent toe in aantal vergeleken met Gijsbrecht Dullaerts periode.

Blijkens de uitgavenposten werden in zijn termijn in totaal drie dieven, twee moorde-naars en een zeerover ter dood gebracht, en alle zes werden na gevangen genomen te zijn gepijnigd! Nog in zijn allerlaatste rekening over een korte periode van nauwelijks vier we-ken, merkwaardig genoeg niet bij de uitgaven, meldt Symon van Saenden de ontvangst van 15 pond uit een schikking met een mogelijke dief van tinnnen schotels, 'dair icken om / piinde biden gherecht des hi niet lyen / en woude...' ²⁰ De bron der schoutsrekenin-gen droogt hierna op, om pas in 1459 weer te gaan stromen.

We kunnen dus stellen dat in elk geval in de tweede helft van de veertiende eeuw, dus lang voor de Bourgondische heren, het pijnlijk verhoren van verdachten, later ook be-kend als 'scherpe examinatie', in de Hollandse stad Haarlem een normaal onderdeel van een door de schout geleid strafrechtelijk onderzoek was geworden. We krijgen hierdoor ook een idee van de snelheid van de overgang naar de inquisitoire rechtsgang. Hoogewerf moest in zijn onderzoek van het Haarlemse stadsrecht van 1245 vaststellen dat er in een aantal artikelen reeds getuigen van de materiële waarheid, in plaats van eedhelpers, op-geroepen konden worden, maar dat er op dat moment van ambtshalve vervolging door de schout nog geen sprake was.²¹ In ruim een eeuw tijd is de situatie dus drastisch gewijzigd. In een keur van 1390 zien we ook al de omslag waar het zware, 's nachts gepleegde mis-daden betreft. Daarin staat dat 'alle grote broken die tgerecht vernemen can ..., dieften, moerde, vrouwencrachte, ... den luden savonts geweld ... te doen ... tot hore proeve staen' ²² Hier hoefde niet meer op particuliere klagers gewacht te worden. Of van de nieuwe harde aanpak vooral niet-poorters het slachtoffer waren, zoals De Vries meende,²³ is niet vast te stellen, omdat status en herkomst van daders en verdachten niet in de bestudeerde rekeningen zijn vastgelegd.

3 Kan de Haarlemse strafrechtspraktijk hard genoemd worden?

Bij het zoeken naar vermeldingen van pijnlijke verhoren ontkomt men er natuurlijk niet aan ook met de andere beulswerkzaamheden te worden geconfronteerd, en bij de vraag naar hardheid of strengheid van de strafrechtspraktijk gaat het om de mate waarin dood- en lijfstraffen werden opgelegd. De vraag wordt gesteld in het besef dat van oudsher mid-

¹⁹ NA, GvH, 2021, katern van 26 bladen, met grotendeels verdwenen potloodnummering.

²⁰ NA, GvH, 2022, laatste bladzij met gespecificeerde ontvangstposten.

²¹ C.L. Hoogewerf, *Het Haarlemse stadsrecht (1245)*, Amsterdam, 2001, 82 en 50.

²² J. Huizinga (ed.), *Rechtsbronnen der stad Haarlem*, Werken der Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsch recht, II, 13, Den Haag, 1911, 74, nr 123.

²³ De Vries, *Strafprocesrecht*, 236.

deleeuwse autoriteiten bij velen een slechte naam hebben waar het de behandeling van gevangenen, verdachten en veroordeelden betreft. Merkwaardig voorbeeld daarvan is Johan Huizinga, die zonder adequate bronvermelding toch bij middeleeuwse rechters vooral wreedheid en willekeur signaleerde.²⁴ Anderzijds, om een kleine tegenselectie te maken, probeerden De Vries en Berents, en ook Rousseaux wat de Zuidelijke Nederlanden betreft, tenminste in de stedelijke strafrechtspleging juist een zekere goedmoedigheid aan te tonen.²⁵

Welnu, de bronnen die we hier hebben kunnen inzien, laten dus niet alleen met het pijnlijk verhoor, maar ook wat de strafvoltrekkingen aangaat geen ‘zachtzinnige’ indruk achter. De twee rekeningen van Nicolaas Hedding, bij elkaar ongeveer veertien maanden in 1365 en 1366, noteerden slechts één ‘ontlijving’ zonder nadere details. De eerste rekening van Ghijsbrecht Dullaert echter omspannt van januari 1369 tot februari 1370 ruim twaalf maanden, en in die periode zijn er zes mensen op allerlei manieren geëxecuteerd. Twee molenaars en een paardendief werden gehangen, echter niet door Stamer Jan uit Dordrecht, want die was in Den Haag nodig, maar door degenen ‘die twerc deden’. Een man werd verbrand en twee met name genoemden, Claes de Bastaert en Jan Willemsz, werden onthoofd, en deze executies zijn wel door de beul en een knecht voltrokken blijken een uitgavenpost van 6 pond.²⁶ Verder ontbreken namen, herkomst en details over de misdrijven zoals die in latere rekeningen zo ruim aanwezig kunnen zijn.

Dullaerts tweede rekening, ook weer over een termijn van ruim twaalf maanden, maakt in de uitgaven, na kosten voor zomer- en winterkleding, melding van ‘ener wive die bedolven wart’. De kosten waren ter beloning van degenen ‘diet werc deden’ en om leden van het gerecht die aanwezig waren van drank te voorzien: 15 schellingen in totaal.²⁷ We hebben hier te maken met een typische, maar niet exclusieve vrouwenstraf, het levend begraven. Ook in andere delen van het Duitse Rijk en in de Zuidelijke Nederlanden was die gebruikelijk.²⁸ In de volgende post werd een man ‘verdaen’ die een kelk (uit een kerk?) gestolen had, gevolgd door dezelfde formule. ‘Verdoen’ was een gebruikelijke term voor terechtstellen zonder detail over de methode.

24 J. Huizinga, *Herfsttij der middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvorming der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden*, Haarlem, 1919, 26-28; zie ook M. Müller, ‘Het felle leven en het kalme gerecht. Misdaad en straf in vijftiende-eeuws Haarlem’, *Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden*, 15 (2013), 1, 4-31.

25 De Vries, *Strafprocesrecht*, hamerde voortdurend op het maagschappelijk karakter van de stedelijke samenleving en meende (p. 236) dat poorters vóór de Bourgondische tijd niet gefolterd werden; D.A. Berents deed in *Galg en rad: ‘wrede straffen’ in laat-middeleeuws Utrecht*, in het in noot 1 aangehaalde *Misdaad, zoen en straf*, 85-101, een prijzenswaardige poging de vooroordelen tegenover ‘wrede middeleeuwers’ te bestrijden; Xavier Rousseaux benadrukt een ‘tournant pénal’ en een ‘changement des peines’ gedurende de late middeleeuwen, waarbij men van een boeten- en bedevaartregime, met als doel re-integratie, overschakelde op een praktijk van lichamelijk letsel en stigmatiserende straffen met als doel gedragsverandering; zie: ‘La violence dans les sociétés prémodernes: sources, méthodes et interprétations’, in: *Violence, conciliation et répression. Recherches sur l’histoire du crime de l’antiquité au xxi^e siècle*, Leuven, 2008, 278, en de ‘Introduction’ van de bundel *Amender, sanctionner et punir. Histoire de la peine du moyen âge au xxi^e siècle*, Leuven, 2012, 7-14.

26 NA, GvH, 2016, p. 9, 10 en 11 (potloodnummering).

27 NA, GvH, 2017, p. 9 (potloodnummering).

28 K.J. Frederiks, *Het Oud-Nederlandsch strafrecht*, dl I, Haarlem, 1918, 387; R. His, *Das Strafrecht des deutschen Mittelalters*, Leipzig, 1920, 497 e.v.

Op de volgende bladzijde komen we maar liefst vier mannen tegen, deze keer bij name genoemd, die allen eveneens ‘bedolven’ zijn. Bij geen van hen staat het misdrijf vermeld. Bij Wouter de Moelnaer staat ook nog dat hij is gepijnigd.²⁹ Dankzij deze toevoeging mogen we ervan uitgaan dat ‘bedelven’ en ‘pijnigen’ twee verschillende zaken zijn, dus dat bedelven niet aan het ‘culen’ kan worden gelijkgesteld.³⁰ Een dergelijke opeenhoping van deze manier van ter dood brengen – vijf, misschien zes, in één plaats – moet volgens mij als uitzonderlijk worden gekwalificeerd. De reden ervan kan gelegen zijn in de afwezigheid van een beul, want een beloning voor Stamer Jan of de eigen ‘stocker’ komt in deze tweede rekening niet voor. De schout zou dan gekozen hebben voor het ‘simpele’ graafwerk door een paar landarbeiders of knechten.

Geen macabere verrassingen treffen we aan in de vier schoutsrekeningen uit de jaren 1370 en 1380, waaraan de uitgavenposten immers ontbreken. Daarentegen is het in de al genoemde rekening van Simon van Saenden uit 1396 weer een treurige opsomming.³¹ Deze keer is het een gedetailleerde lijst met zes namen voluit, bijbehorende misdrijven en wijze van executie met bijzonderheden. Behalve dat allen, zoals gezegd, werden gepijnigd, werden ze ook allen gehangen. Bovendien werden Pieter Wissenzoon, de zeerover, Tyskyn de Voeghelaer en Dirc van Baern, de beide moordenaars, na hun dood elk op een rad gelegd dat speciaal voor de gelegenheid was opgericht om, als extra straf, een christelijke begrafenis onmogelijk te maken. Bij alle executies waren maar liefst acht knechten betrokken, die hadden geholpen bij het vangen en pijnigen, en eventueel oprichten van een wiel. Verder werden bij elke executie kosten voor de beul in rekening gebracht die als ‘hantscoen ende hoeschede’ werden aangeduid, à raison van 12 schellingen, te betalen naast de wedde.³² Voor 40 schellingen ten slotte serveerde men na iedere terechtstelling een maaltijd voor alle leden van het gerecht, aangevuld met klerken en boden.³³

Het beschikbare bronnenmateriaal staat niet toe het aantal doodstraffen af te zetten tegen de frequentie van andere zware straffen, zoals langdurige verbanning en opgelegde pelgrimages naar verre oorden, of zware boeten die aan de stad toevielen in plaats van aan graaf of schout. We kunnen wel andere steden en andere tijden in de vergelijking betrekken. De Haarlemse bevolking telde omstreeks 1400 vermoedelijk nog geen 8000 zielen.³⁴ Op zo’n geringe bevolking zou een aantal van negentien executies in ruim vier jaar tijd bepaald een indrukwekkende score zijn. De stad Mechelen bijvoorbeeld, met ruim twee maal zoveel bewoners, haalde in de veertiende eeuw lang niet dat gemiddelde en kwam slechts een enkele keer met een uitschieter van zeven of acht terechtstellingen in

²⁹ NA, GvH, 2017, p. 10 (potloodnummering).

³⁰ De Meyer en Van den Elzen, *Tortura incognita*, noemen het pijnigen in een kuil of put als een in Utrecht, Brabant en Vlaanderen voorkomende manier om een verdachte tot bekennen te dwingen, zie boven, noot 15.

³¹ NA, GvH, 2021, vanaf folio 16.

³² Het is onduidelijk in de rekening voor welke termijn de wedde werd uitbetaald.

³³ Dit eet- en drinkritueel na een terechtstelling is in laat-middeleeuwse en vroegmoderne rekeningen in talrijke plaatsen gedocumenteerd.

³⁴ J.W. Marsilje, ‘Een ontluikende stad: economie en sociaal leven in het middeleeuwse Haarlem’, in: *Deugd boven geweld. Een geschiedenis van Haarlem, 1245-1995*, Hilversum, 1995, 46-62.

een jaar.³⁵ Ook uit Utrecht, eveneens een aanzienlijk grotere stad dan Haarlem, komen veel lagere getallen.³⁶ Natuurlijk mogen we de gevonden hoeveelheden niet tot een gemiddelde voor een langere periode promoveren, maar het zegt toch wel iets dat we in de zestiende eeuw, toen het inwonertal van Haarlem tot circa 15.000 doorgroeide, voor niet één jaar zulke aantallen ter dood gebrachte misdadigers hebben gevonden in de bestudeerde rekeningen en vonnissen van die tijd.³⁷ Daarentegen ontbreken in de veertiende-eeuwse lijsten de lijfstraffen en verminkingen totaal, die in de zestiende eeuw juist zo'n groot deel van de strafrechtspraktijk innemen.

We kunnen concluderen dat de doodstraf in veertiende-eeuws Haarlem volgens enkele overgeleverde documenten frequent werd toegepast, vergeleken met andere Nederlandse steden en latere tijden. De bronnen staan helaas niet toe antwoord te geven op de vragen wie er van de veroordeelden uit Haarlem afkomstig waren en of het misdrijf in de stad of elders had plaats gevonden.

Summary

Judicial torture was practiced in the Middle Ages in the Low Countries long before the introduction of Romano-canon law. The oldest evidence (1260) comes from Flemish urban sources.

In the county of Holland the first known mentioning in sheriff accounts of torture dates from 1369 in the town of Haarlem. The sources suggest a widely used practice. This and other evidence implies that an inquisitorial way of penal procedure was generally accepted, independent from any Roman-canon law reception, but influenced by Flemish experience.

The same sources, though fragmented, reveal a surprisingly high amount of executed capital punishments – 19 in 4 non-consecutive years, by sword, noose, fire and burying alive – in the last decades of the 14th century, considering the modest size of the town, probably 8000 inhabitants.

Keywords

Medieval judicial torture, Medieval capital punishments.

35 L.Th. Maes, *Vijffeeuwen stedelijk strafrecht. Bijdrage tot de rechts- en cultuurgeschiedenis der Nederlanden*, Antwerpen, 1947, 506 e.v.

36 Berents, *Galg en rad*, 91.

37 De rekeningen van de schout zijn tot 1569 bewaard. De twee overgeleverde vonnisboeken van het gerecht (Noord-Hollands Archief, toegangsnr. 3111, inv.nrs. 66-1 en 66-2), niet in Den Haag, maar in Haarlem bewaard, lopen van 1583 tot 1615. De inventarisatie van al de relevante gegevens is bijna voltooid. De rekeningen die uit de vijftiende eeuw zijn bewaard, laten in de laatste decennia ook merkwaardig hoge executieaantallen zien.

DE DECORATIE VAN DE GEWONE ZITTINGSZAAL VAN HET HOF VAN CASSATIE ALS *EXEMPLUM IUSTITIAE**

I De gewone zittingszaal van het Hof van Cassatie in het Brusselse justitiepaleis

De gewone zittingszaal van het Hof van Cassatie is, naast de plechtige zittingszaal die slechts occasioneel gebruikt wordt, de dagelijkse gerechtssaal voor de behandeling van de voor het Hof gebrachte zaken en voor de openbare uitspraak van de gevelde arresten. Omdat het Hof van Cassatie het hoogste orgaan van de rechterlijke macht is, is deze zittingszaal dus één van de belangrijke rechtssalen van het land, bovendien gesitueerd in de tempel van de Belgische gerechtelijke wereld, het imposante Brusselse Justitiepaleis. De decoratie in dit vertrek moest dan ook 'en harmonie avec l'importance et l'architecture du Palais de Justice' zijn.¹ Dat men in dit opzet slaagde, blijkt uit de lofwoorden van eerste voorzitter De Longé, die de gewone zittingszaal als 'le bijou du palais'² omschreef.

De decoratie heeft een essentiële rol: ze herinnert de raadsheren aan de belangrijke rechtsprekende taak die zij te vervullen hebben. Afbeeldingen van weegschalen, gerechtsroeden en zwaarden zijn typisch in dergelijk kader, maar in deze zaal komen ook zeldzamere juridische iconografieën voor, onder andere een alziend oog en een bloemmotief. Ook de geportretteerde juristen op de wandtapijten zijn functioneel: ze herinneren de magistraten aan hun nobele en eminente voorgangers en houden hen een ideaalbeeld voor. De gewone zittingszaal vormt dus in zijn geheel een *exemplum iustitiae*.

Het is echter onmogelijk in het kader van dit artikel elk iconografisch element in detail te bespreken. Vooreerst ontbreekt ons de nodige kunsthistorische achtergrond, bovendien biedt dit medium niet genoeg plaats om veel beeldmateriaal te voorzien, vereist voor een detaillistische bespreking. Enkel de meest opvallende elementen worden dus behandeld.

In de eerste plaats worden hierna de verschillende rechtsiconografische decorelementen besproken. Vervolgens komen de wandtapijten aan bod, met nadruk op hun bijzondere ontstaansgeschiedenis.

* Dit artikel is de verdere uitwerking van een paper die de auteur tijdens zijn masterstudies schreef. De auteur dankt prof. dr. Georges Martyn en drs. Stefan Huygebaert, beiden van het Gents Instituut voor Rechtsgeschiedenis, voor hun welkome aanvullingen en opmerkingen.

1 'In overeenstemming met het belang en de architectuur van het justitiepaleis', verslag van de minister van Landbouw en Openbare Werken aan de Koning van 12 december 1896, Brussel, Algemeen Rijksarchief (hierna verkort 'ARA'), fonds Schone Kunsten overgeleverd na 1957, inv.nr. 367.

2 'Het juweel van het paleis', brief van de eerste voorzitter van het Hof van Cassatie aan de minister van Justitie van 3 februari 1988, ARA, fonds Schone Kunsten overgeleverd na 1957, inv.nr. 367.



De gewone zittingszaal van het Hof van Cassatie, met links het portret van Eugène Defacqz, centraal dat van Étienne-Constantin de Gerlache, en rechts dat van Filips Wielant. Foto: Stefan Huygebaert.

2 De rechtsiconografische decoratie

Rechtsiconografie is alomtegenwoordig in de gewone zittingszaal van het hooggerechts-hof. De dragers van de rechtsiconografische elementen zijn zeer verscheiden, gaande van plafondschilderingen, deurlijsten, de lambrisering tot het behangpapier. De belangrijkste elementen worden hieronder besproken.

Op de deurlijsten komen *fascies* voor. De *fascies* of roedenbundel is een vaak terugkerend motief in de rechtsiconografie en symboliseert onder meer de (autoriteit van de) rechtspreekende macht. De oorsprong van de *fascies* ligt in de Romeinse traditie. Een bundel roeden (al dan niet met bijl in) werd door *lictors* gedragen wanneer consuls of hogere magistraten zich in het openbaar begaven, ten teken van hun autoriteit.³ Het is ook één van de symbolen waarmee *Justitia* vaak wordt geassocieerd.⁴ In de middeleeuwen werden baljuws en andere gerechtsdienaars vaak afgebeeld met een roede in de hand. Net als de roede is ook de staf een vaak terugkerend kenteken van de rechter. Deze was niet alleen symbolisch bedoeld, maar was ook functioneel van aard: aan zijn attributen kon de justitiabele de

3 A. Berger, *Encyclopedic Dictionary of Roman Law*, Philadelphia, 1953, 468.

4 D. Curtis en J. Resnik, "Images of justice", *Yale Law Review*, 1987, 7.

rechter herkennen.⁵ De rechterstaf werd meer en meer gedecoreerd, zodat rechters na verloop van tijd rijk versierde scepters droegen als teken van hun macht. Dit was niet zonder reden: de decoratie van de staf werd namelijk geacht in recht evenredig verband te staan met de juridische onderlegdheid van zijn drager en de kwaliteit van diens rechtspraak.⁶

De lambrisering aan de hoofdzijde van de zaal bevat een *main de justice* (justitiehand), waaraan een weegschaal bevestigd is, met daarboven een alziend oog in een fronton.

De weegschaal is al sinds mensenheugenis symbool voor het nemen van beslissingen en afwegen van alternatieven. De oudste voorbeelden zijn te vinden in de Egyptische kunst, waar bijvoorbeeld in het 'Boek van de Doden' de ziel van een overleden persoon afgewogen wordt tegen het goede en de waarheid.⁷ De weegschaal is een vast attribuut van Justitia. Die weegschaal staat symbool voor een rechtvaardig en billijk oordeel nadat alle relevante elementen en argumenten van een zaak zorgvuldig tegen elkaar werden afgewogen.⁸ De *main de justice* kan gezien worden als een combinatie van een (rechters)staf en een hand met de duim, wijs- en middelvinger opgestoken. De drie opgestoken vingers, die bovendien verwijzen naar de Heilige Drievuldigheid, verzinnebeelden de eed.⁹ Vroeger werden deze drie vingers horizontaal gestrekt, maar onder invloed van de Kerk werd dit verticaal (in de richting van de hemel dus), net zoals het zegeninggebaar.¹⁰ In middeleeuwse afbeeldingen is vaak te zien hoe de rechter een eedgebaar maakt,¹¹ dit om de partijen in het geding voor te tonen hoe ze de eed moeten afleggen.¹² De *main de justice* vormt dus een logische combinatie van de rechterstaf met het eedgebaar.

Het alziend oog is een element dat minder vaak voorkomt in de rechtsiconografie. Het heeft vaak de betekenis van waakzaamheid¹³ of van onpartijdigheid, die enkel kan geschieden in een wereld die door de wet verlicht wordt.¹⁴ In oud-Griekse representaties van rechtvaardigheid worden ogen bijvoorbeeld vaak wijd open afgebeeld, opdat niets zou kunnen verborgen blijven voor diegene die een oordeel moet vellen.¹⁵ Het enig oog komt ook voor in de religieuze iconografie en symboliseert dan het oog van God dat altijd

5 W. Schild, *Alte Gerichtsbarkeit: vom Gottesurteil bis zum Beginn der modernen Rechtsprechung*, München, 1980, 136.

6 Schild, *Alte Gerichtsbarkeit*, 136.

7 J. Hall, *Hall's Illustrated Dictionary of Symbols in Eastern and Western Art*, Londen, 1994, 82.

8 R. Lee, 'Book Review: Justice for all? Judith Resnik & Dennis Curtis, representing justice: invention, controversy, and rights in citystates and democratic courtrooms', *Vanderbilt Law Review En Banc*, 2012, 6.

9 W. Schild, 'Nutzen und Wert von Rechtsarchäologie und Rechtsikonographie für die mittelalterliche Rechtsgeschichte', in: P. De Win (red.), *Rechtsarcheologie en rechtsiconografie: een kennismaking, Handelingen van het Colloquium gehouden te Brussel op 27 april 1990*, Brussel, 1992, 69.

10 T. Bühler, 'Der Beitrag des Bildes zur Überlieferung von Rechtsgewohnheiten', *Forschungen zur Rechtsarchäologie und rechtlichen Volkskunde*, 2004, 174.

11 Bijvoorbeeld in de *Sachsenspiegel*, zie E.H. Gombrich, *The image and the eye: further studies in the psychology of pictorial representation*, Oxford, 1982, 66.

12 Bühler, 'Der Beitrag des Bildes', 174.

13 H. Dontenville, 'Une symbolique évolutive: costumes et insignes de la Cour de Cassation', in: *L'Association des magistrats et anciens magistrats de la Cour de Cassation, Le Tribunal et la Cour de Cassation 1790-1990*, Parijs, 1990, 140.

14 A. Prosperi, *Giustizia bendata: percorsi storici di un' imagine*, Turijn, 2008, 190.

15 C. Douzinas, 'A legal phenomenology of images', in: O. Ben-Dor (red.), *Law and Art: justice, ethics and aesthetics*, Oxon, 2011, 252.



Wandtapijten, met portretten van Joost De Damhouder (links) en Pieter Stockmans (rechts), door Willem Geets. Foto's: Stefan Huygebaert.

waakt en alles ziet.¹⁶ Het fronton, waarin het alziend oog zich bevindt, kan dan weer staan voor de (goddelijke) gelijkheid.¹⁷

Het alziend oog komt vaak voor in plaats van de zon. Beide lijken niet alleen sterk op elkaar, ze hebben vaak ook eenzelfde betekenis. Het is echter opvallend hoe die betekenis anders geïnterpreteerd wordt in verschillende tijdvakken en culturen. Terwijl een absolute vorst als Louis XIV de zon veelvuldig als symbool gebruikt, verzinnebeeldt diezelfde zon (of het alziend oog) ook de verlichte wet die een einde maakt aan de vorstelijke almacht.¹⁸ Als duidelijk voorbeeld van dat laatste geldt het schilderij *Déclaration des droits*

¹⁶ M-A. Geerinck, 'De decoratie van het Justitiepaleis te Brussel', in: R. Vandaele (ed.), *Poelaert en zijn tijd*, Brussel, 1980, 302.

¹⁷ Geerinck, 'De decoratie', 302.

¹⁸ Prosperi, *Giustizia bendata*, 193.

de l'homme et du citoyen van Le Barbier uit 1789, waarop bovenaan een alziend oog prijkt. Het is frappant dat ongeveer zeventig jaar na het overlijden van Le Roi-Soleil de zon nu bovenaan de tekst staat die een einde maakt aan de absolute macht van de monarch. Hieruit blijkt duidelijk dat de rechtsiconografie vele meesters kan dienen.¹⁹

Ook het buffet bevat een zeldzaam rechtsiconografisch element. Ter hoogte van de zetel van de voorzitter bevindt zich een bloemmotief. Bloemen kunnen in de rechtsiconografie het vellen van een oordeel symboliseren.²⁰ Zo worden rozen in middeleeuwse prenten soms afgebeeld bij rechtbanken, om aan te tonen dat er gevonnist wordt. Volgens Goodrich verzinnebeelden bloemen, althans in de *common law*, een hogere autoriteit die verschilt van en ook boven de wet staat, namelijk de waarheid.²¹ Dit zou de bevoegdheid die de rechter heeft om het recht te interpreteren, maar ook om nieuw recht te 'maken', of dus aan rechtsvinding te doen, symboliseren.²² Gelet op de specifieke rol die het Hof van Cassatie vervult in het Belgische rechtsbestel en hoe het Hof die rol zelf ook heeft ingevuld, moet vastgesteld worden dat het Hof middels algemene rechtsbeginselen ook een beroep doet op die hogere ongeschreven norm.

Op het plafond komt tweemaal eenzelfde plafondschildering voor: twee stenen tafelen met het woord *Lex* op, van elkaar gescheiden door een gerechtszwaard en met erachter een gekruiste *main de justice* en toorts.

De betekenis van de *main de justice* werd al toegelicht. De toorts symboliseert vaak de rede en het licht van de waarheid.²³ De twee wetstafelen, met het woord *Lex* in gebeiteld, staan symbool voor de (grond)wet, en dit al van oudsher. Zo beitelde Mozes zijn tien geboden op twee stenen tafelen, maar ook de Franse *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen* wordt vaak uitgebeeld op stenen tafelen, zoals op het eerder aangehaalde schilderij van Le Barbier.²⁴ De medailles die de raadsheren in het Franse Hof van Cassatie tot op vandaag nog steeds dragen, beelden op de ene zijde *Justitia* uit met twee stenen tafelen in haar hand, en op de andere zijde twee stenen tafelen met daarop *La Loi*.²⁵ Het (gerechts)zwaard is een attribuut van *Justitia*.²⁶ Het staat echter ook symbool voor macht en autoriteit²⁷ en is bovendien een instrument van de strafrechtspleging.²⁸

19 Zie hieromtrent J. Ribner, *Broken Tablets: the cult of the law in French art from David to Delacroix*, Berkeley, 1993.

20 Schild, *Alte Gerichtsbarkeit*, 125.

21 P. Goodrich, 'Flores quae faciunt coronam or the flowers of common law', in: O. Ben-Dor (red.), *Law and Art: justice, ethics and aesthetics*, Oxon, 2011, 268.

22 Goodrich, 'Flores quae faciunt coronam', 269.

23 Hall, *Hall's Illustrated Dictionary*, 90.

24 Zie R. Reichardt, 'L'imaginaire de la Constitution de 1789 à 1830: symbolique d'union ou de division politique?', *Révolution Française.net. Etudes*, 2007, <http://revolution-francaise.net/2007/06/23/120-imaginaire-constitution-1789-1830-symbolique-union-division-politique>.

25 Dontenville, 'Une symbolique évolutive', 139. In de versie van 1795 staan op de voorzijde twee stenen tafelen met de aanhef van de *Constitution de l'an trois*, met daarboven een alziend oog.

26 P. Goodrich, 'Representing and contesting ideologies of the public spheres: envisioning and signifying Justice: the Foolosophy of Justice and the enigma of Law', *Yale Journal of Law and the Humanities*, 2012, 5.

27 Hall, *Hall's Illustrated Dictionary*, 86.

28 Schild, *Alte Gerichtsbarkeit*, 72.

3 De wandtapijten

In deze zaal hangen vijf wandtapijten, uitgevoerd naar de ontwerpen van Willem Geets²⁹ en gefabriceerd door de Manufacture Braquenié.³⁰ De productie ervan nam negen jaren in beslag³¹ en kostte in totaal 29.000 frank.³²

De vijf wandtapijten portretteren belangrijke rechtsgeleerden en magistraten, en kennen een interessante ontstaansgeschiedenis. Uit de briefwisseling met betrekking tot de decoratie van de gewone zittingszaal blijkt namelijk dat de voorkeur eerst uitging naar allegorische voorstellingen, waarbij volgende thema's voorgesteld werden: *la Justice, la Loi, la Jurisprudence, l'Équité, l'Éloquence, le Droit romain en le Droit coutumier*.³³ Het Hof van Cassatie was net als het Bestuur voor Schone Kunsten en de bevoegde minister te vinden voor deze themata,³⁴ maar de Koninklijke Commissie voor Monumenten (KCM) hield er een andere mening op na: '*après avoir inspecté la salle, nous sommes d'avis qu'il serait infiniment préférable de remplacer les sujets allégoriques par les portraits de jurisconsultes illustres*'.³⁵ Ondanks deze tegenwind werd aanvankelijk verder gegaan op de piste van de allegorische werken. Eind 1888 uitte de KCM tegenover de minister echter haar vrees dat deze wandtapijten niet geschikt zouden zijn, omdat hun vooropgestelde plaatsing tussen de ramen tot een slechte zichtbaarheid zou leiden.³⁶ Om die reden werd kort de denkpiste overwogen om busten op sokkels te plaatsen, maar na een bezoek ter plaatse bleek die eerder geuite vrees ongegrond.³⁷ Niets stond de uitvoering van de allegorische taferelen nog in de weg, maar dat was buiten de KCM gerekend. Ze slaagde er uiteindelijk in haar zin door te drukken. De

29 Belgisch kunstschilder (1838-1919). Het gaat hier, in tegenstelling tot wat Anne-Marie Geerinck stelde in haar bijdrage in het boek *Poelaert en zijn tijd*, niet om beeldhouwer Willem Geefs. Zie S. Huygebaert, 'Le décor au milieu duquel ils vivront.' Beeldhouwkunst en decoratie in het Justitiepaleis', in: W. Van Eeckhoutte en B. Maes (red.), *Genius, Grandeur & Gêne*, Gent, 2014, 176 en Geerinck, 'De decoratie', 305.

30 Manufacture de Tapis, Tapisseries et Etoffes te Aubusson (Frankrijk) en Mechelen, een gerenommeerde tapijtverrij met onder andere ook werken in het Paleis der Natie en het Brusselse stadhuis.

31 Geerinck, 'De decoratie', 299.

32 Factuur van Braquenié aan het Ministerie van Binnenlandse Zaken van 30 november 1896, ARA, fonds Schone Kunsten overgeleverd na 1957, inv.nr. 367.

33 'de gerechtigheid, de wet, de rechtspraak, de billijkheid, de welsprekendheid, het Romeinse recht en het gewoonterecht', brief van de minister van Landbouw, Nijverheid en Openbare Werken aan de eerste voorzitter van het Hof van Cassatie van 17 juni 1887, ARA, fonds Schone Kunsten overgeleverd na 1957, nr. 367. Later werd nog een schets toegevoegd voor *la Force*, maar het is niet duidelijk of deze ter vervanging van een vorige diende dan wel dat het hier een achtste schets betrof. Zie brief van Braquenié aan het ministerie van Binnenlandse Zaken van 22 september 1888, ARA, fonds Schone Kunsten overgeleverd na 1957, nr. 367.

34 'Ces sujets sont parfaitement appropriés à la destination de l'édifice' ('deze onderwerpen passen perfect bij de bestemming van het gebouw'), brief van de eerste voorzitter van het Hof van Cassatie aan de minister van Landbouw, Nijverheid en Openbare Werken van 1 juli 1887, ARA, fonds Schone Kunsten overgeleverd na 1957, inv.nr. 367.

35 'na de zaal bezocht te hebben, menen we dat het veel beter zou zijn de allegorische onderwerpen te vervangen door portretten van illustere rechtsgeleerden', brief van de KCM aan de minister van Landbouw, Nijverheid en Openbare Werken van 10 september 1887, ARA, fonds Schone Kunsten overgeleverd na 1957, inv.nr. 376.

36 Brief van de KCM aan de minister van Binnenlandse Zaken van 10 november 1888, ARA, fonds Schone Kunsten overgeleverd na 1957, inv.nr. 367.

37 Brief van de KCM aan de minister van Binnenlandse Zaken van 13 april 1889, ARA, fonds Schone Kunsten overgeleverd na 1957, inv.nr. 367.

specifieke redenen die daaraan ten grondslag liggen zijn verdwenen in de plooiën van de geschiedenis, maar vast staat dat de wijziging van de oorspronkelijke bestelling achter de rug van de minister plaatsvond.³⁸ Nadat het Hof van Cassatie zonder medeweten van de minister zijn zegen had gegeven aan de door de KCM voorgestelde portretten,³⁹ werd het Ministerie voor een voldoende feit geplaagd en kon het niet anders dan zich akkoord verklaren met deze wijziging.

Bleef natuurlijk de vraag welke juristen een portret 'verdienden'. Aanvankelijk droeg de KCM volgende rechtsgeleerden voor: Filips Wielant (1441-1520), 'auteur de travaux sur le droit féodal' ('schrijver van werken over het feodaal recht'), Pieter Stockmans (1608-1671), 'qui s'est distingué par des travaux sur le droit coutumier' ('die zich onderscheiden heeft door werken over het gewoonterecht'), Joost De Damhouder (1507-1581), 'qui s'est occupé du droit criminel' ('die zich met het strafrecht heeft bezig gehouden') en Jean Wamèse (1525-1590), 'l'écrivain le plus distingué sur le droit romain et le droit coutumier' ('de meest onderscheiden schrijver over het Romeins recht en het gewoonterecht').⁴⁰ De vermelding van de rechts-takken waarin deze juristen volgens de KCM⁴¹ het meest actief waren, doet vermoeden dat het de wens was juristen uit alle rechtstakken te portretteren. Voor het centrale en dus belangrijkste hoofdpaneel werd aanvankelijk gedacht aan een portret van Koning Leopold I, die de wet van 4 augustus 1832⁴² ondertekent, maar dat idee werd al snel weer verlaten om herhaling te vermijden, aangezien de eerste koning der Belgen al geportretteerd zou worden in de plechtige zittingszaal.⁴³ Met instemming van de toenmalige Eerste Voorzitter en Procureur-Generaal⁴⁴ werd dan maar geopteerd voor Etienne-Constantin baron de Gerlache (1785-1871), de allereerste voorzitter van het cassatiegerecht.⁴⁵

De keure juristen werd in de loop der jaren nog gewijzigd. Zo moest De Damhouder in de selectie die de KCM in 1895 voorstelde plaats ruimen voor Theodoor Van Thulden (eind 16^{de} eeuw-1645), Leuvens hoogleraar en net als Wielant raadsheer in de Grote Raad van Mechelen.⁴⁶ Dat dit laatste rechtscollege vaak als historische voorganger van het Hof van Cassatie werd voorgesteld om een sfeer van continuïteit te scheppen, is hier wellicht

38 Zoals blijkt uit een interne nota van het Ministerie van Binnenlandse Zaken van 13 juni 1893, ARA, fonds Schone Kunsten overgeleverd na 1957, inv.nr. 367.

39 Brief van de eerste voorzitter van het Hof van Cassatie aan de minister van Binnenlandse Zaken van 6 juli 1893, ARA, fonds Schone Kunsten overgeleverd na 1957, inv.nr. 367.

40 Brief van de KCM aan de minister van Landbouw, Nijverheid en Openbare Werken van 10 september 1887, ARA, fonds Schone Kunsten overgeleverd na 1957, inv.nr. 367.

41 Zij het niet steeds strokend met de werkelijkheid, zie Huygebaert, 'Le décor', 191.

42 De organieke wet van 4 augustus 1832 op de gerechtelijke organisatie tekende de krijtlijnen uit van het Belgische rechtsbestel, met inbegrip van het Hof van Cassatie.

43 Brief van de KCM aan de minister van Landbouw, Nijverheid en Openbare Werken van 10 september 1887, ARA, fonds Schone Kunsten overgeleverd na 1957, inv.nr. 367.

44 Brief van de KCM aan de minister van Binnenlandse Zaken van 26 januari 1895, ARA, fonds Schone Kunsten overgeleverd na 1957, inv.nr. 367.

45 Brief van de KCM aan de minister van Landbouw, Nijverheid en Openbare Werken van 10 september 1887, ARA, fonds Schone Kunsten overgeleverd na 1957, inv.nr. 367.

46 Brief van de KCM aan de minister van Binnenlandse Zaken van 26 januari 1895, ARA, fonds Schone Kunsten overgeleverd na 1957, inv.nr. 367.

niet vreemd aan.⁴⁷ De uiteindelijke keuze deed zowel Van Thulden als Wamèse alsnog sneuvelen. In hun plaats werd De Damhouder in ere hersteld en ook Eugène Defacqz⁴⁸ (1797-1871) vervoegde het selecte gezelschap. Een mogelijke verklaring voor diens plotse verschijning zou van politieke aard kunnen zijn. Defacqz stond bekend als een rabiate antiklerikaal en notoir vrijmetselaar, en zou om die reden als ‘tegenwicht’ kunnen gelden voor de Gerlache, die van katholieke stempel was.⁴⁹ Het bronnenmateriaal waarin de keuze voor Defacqz wordt verantwoord is helaas niet beschikbaar waardoor deze hypothese niet kan worden gefalsificeerd. Een andere verklaring kan de wens geweest zijn om, naast de vijftiende-eeuwse Wielant, de zestiende-eeuwse De Damhouder en de zeventiende-eeuwse Stockmans een belangrijk jurist uit de recente (Belgische) geschiedenis na 1830 te portretteren, met de bedoeling een sfeer van continuïteit te creëren en dus een zekere legitimiteit te geven aan het Hof van Cassatie.

4 Conclusie

De gewone zittingszaal van het Hof van Cassatie bevat een schat aan rechtsiconografisch materiaal, waarvan sommige elementen in het licht van de opdracht van het Hof van Cassatie een extra dimensie krijgen. De vijf wandtapijten van illustere juristen kenden een moeilijke ontstaansgeschiedenis. Waar de bedoeling oorspronkelijk was om allegorische voorstellingen af te beelden, werd na een soloslim van de Koninklijke Commissie voor Monumenten de decoratie gewijzigd naar portretten van belangrijke rechtsgeleerden. Continuïteit was er echter wel: waar de allegorische voorstellingen onder meer *le Droit romain* en *le Droit coutumier* zouden verzinnebeelden, worden onder andere Wamèse en Stockmans voorgesteld als vertegenwoordigers van deze rechtstradities.⁵⁰

Het doel van deze decoratie is tweërlei: enerzijds de raadsheren inspireren door hen het voorbeeld van grote rechtsgeleerden en iconografische verwijzingen naar gerechtig-

47 Huygebaert, ‘Le décor’, 168. Dit streven kwam ook nog op een andere manier tot uiting: volksvertegenwoordiger Olislagers stelde bij de parlementaire behandeling van de wet van 4 augustus 1832 voor om het Hof van Cassatie te laten resideren in Mechelen, zie verslag van de zitting van 6 juni 1832 van de Kamer van Volksvertegenwoordigers, *Belgisch Staatsblad*, 8 juni 1832, 1332.

48 Eugène Defacqz werd in 1832 benoemd als advocaat-generaal bij het Hof van Cassatie. Voordien maakte hij faam als advocaat en liberaal politicus. Na het overlijden van procureur-generaal Plaisant kandideerde hij voor diens positie, maar Koning Leopold I verzette zich tegen zijn benoeming, naar verluidt omdat Defacqz zich bij de stemming omtrent diens koningschap onthouden had. Om die reden ging Defacqz dan maar over naar de zetel, als raadsheer bij het Hof van Cassatie. Na het overlijden van de Gerlache werd hij eerste voorzitter. Daarnaast was Defacqz één van de stichters van de ULB en schopte hij het in de vrijmetselaarsloge tot Grootmeester van het Grootoosten van België. Ph. Godding, ‘Eugène Defacqz’, in *Académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique, Nouvelle biographie nationale de Belgique*, vol. 6, Brussel, 2001, 106-107.

49 Zo was de Gerlache, ‘*conservé toute l’ardeur de son foi*’, tijdens zijn ambtstermijn in het Hof van Cassatie zelfs nog voorzitter van het katholiek congres te Mechelen in 1863. J.-J. Thonissen, ‘Notice sur la vie et les travaux du baron Etienne-Constantin de Gerlache’, in: *X, Annuaire de l’Académie royale de Belgique*, Brussel, 1874, 182.

50 Huygebaert, ‘Le décor’, 191.

heid voor te houden, anderzijds legitimiteit en autoriteit geven aan de instelling. In die zin is deze negentiende-eeuwse rechtsiconografische decoratie niet verschillend van de *exempla iustitiae* in schepenhuisen en rechtbanken uit eerdere tijdsvakken.⁵¹

Summary

The decoration in the courtroom of the Belgian Court of Cassation is a paragon of legal iconography. Both common and rare iconographies can be found on all decorative elements. The five tapestries portraying illustrious legal scholars and magistrates have an interesting drafting history, as both the type of decoration and the depicted jurists changed over time. The legal iconography in the courtroom as well as the tapestries serve a common purpose as *exemplum iustitiae*: inspiring the judges and giving authority and legitimacy to the court.

Keywords

Legal Iconography, Decoration, Court Room, Tapestries, Court of Cassation, Judicial Example

51 J.H.A. De Ridder, *Gerechtigheidsstaferelen voor schepenhuisen in de Zuidelijke Nederlanden in de 14^e, 15^e en 16^e eeuw*, Brussel, 1989 en G. Martyn, 'Inspiring images for judges. Late medieval court room decorations in the Southern Netherlands', in: A. Kérchy, G.E. Szönyi en A. Kiss (red.), *The iconology of law and order (Legal and Cosmic)*. Papers in English and American Studies, dl. 21, Szeged, 2012, 37-49.

Volkenrecht

Eric Schnakenbourg, *Entre la guerre et la paix: neutralité et relations internationales, XVIIe-XVIIIe siècles*, Presses Universitaires de Rennes, 2013, 375 p. ISBN 978-2-7535-2796-6 (€ 22,00)

Eric Schnakenbourg, maître de conférences aan de Universiteit van Nantes, publiceerde in 2008 zijn doorwrochte doctoraatsstudie (Paris VII) over de Franse buitenlandpolitiek in Scandinavië in de vroege achttiende eeuw.¹ Hij putte uit zowel de Franse, Zweedse als Deense archieven voor een totaalstudie van een uiterst complexe periode, die in 2012 aanleiding gaf tot een *Habilitation à diriger des recherches* (Paris IV-Sorbonne). Schnakenbourg combineert in het voorliggende werk op indrukwekkende wijze het methodenarsenaal van de klassieke diplomatieke historicus met dat van de jurist. Vertrekkend uit de statenpraktijk brengt de auteur, met misschien misplaatste schroom, 'geen rechtsgeschiedenis, maar een verhaal van juridische teksten als uitdrukkingen van een levende materie en culturele omgeving' (blz. 15).

De praktijk van het internationaal recht telt evenveel neutraliteiten als neutrale staten. Betekent neutraliteit het opgeven van de eigen geopolitieke ambities? De maritiem geïnspireerde neutraliteit van de Verenigde Provinciën, Venetië, Denemarken of Zweden is niet te vergelijken met de territoriale neutraliteit van een 'landlocked' geheel als Zwitserland of het prinsbisdom Luik (1492), waar militair-defensieve imperatieven primeren. Terwijl Zwitserland evenwel al in 1647 mobiliseert, gebeurt dat in Luik pas in de jaren 1690 (blz. 40). De positie van de Republiek na de Vrede van Utrecht is een uitloper van de constitutionele structuur, maar ook van door handel ingegeven beweegredenen. Schnakenbourg leest de partijstrijd in de Republiek niet als een oppositie tussen een Franse (commerciële) en een Engelse (belligerente) partij, maar als twee opvattingen rond het wezen van de buitenlandpolitiek als dienstmaagd van de commerciële ambitie. Veroveringen zijn voor de Republiek een last, en eigenlijk nutteloos, aldus Pieter de la Court (1618-1685). Oorlog voeren betekent ook marktaandeel verliezen in de handel met de strijdende partijen. Tijdens de Spaanse Successieoorlog is de Republiek allerm minst nauwgezet in het opvolgen van het door haar Engelse bondgenoot afgekondigde handelsverbod met Frankrijk. Bij de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog gelden de woorden van pensionaris van Bleiswijk: 'Conduisons

nous avec la même modération & emplissons nos coffres' ('Laten we ons met dezelfde gematigdheid gedragen en onze koffers vullen').

De eminent privaatrechtelijke component van de neutraliteitsdiscussie ligt in het statuut van goederen en hun vervoerders. Tussen de principiële toelating om vijandelijke goederen in beslag te nemen uit het *Consolato del Mar* (1494) tot de langzame erkenning van het beginsel *free ship, free good* in de zeventiende en achttiende eeuw ligt een breed spectrum aan juridische opvattingen. Geschillen worden voor de rechter gebracht, regels worden vastgelegd in vorstelijke wetgeving als Colberts *Ordonnance de la marine* (1681), maar toch is het statuut van particulieren en hun vermogen zo nauw verbonden met de buitenlandse politiek, dat vorstelijke *Machtsprüche* geen uitzondering zijn. Neutraliteit is geen absolute positie, die een vorst eenzijdig kan afkondigen, maar schept relationele rechten en verplichtingen. Neutraliteit verschaft particulieren een noodzakelijke externe tussenpersoon om transnationale economische activiteit in stand te houden tijdens een conflict en bewaart zo ook de sociale stabiliteit voor een land in oorlog (blz. 335). Ontdaan van het carcan van de *causa justa* en de middeleeuwse rechtvaardige-oorlog-doctrine, blijft neutraliteit, vanuit het standpunt van de neutraal verklaarde macht, echter onderhevig aan de *goodwill* van de strijdende partijen. Zo komen Frans I en Karel V in 1522 overeen om het vrijgraafschap en het hertogdom Bourgondië neutraal te verklaren of sluiten de Republiek en Lodewijk XV in 1733 een neutraliteitsverdrag over de Zuidelijke Nederlanden, waarover geen van beiden de soevereiniteit uitoefent. *Medius in bello* staan, laat toe om met iedereen handel te drijven, maar verplicht ook tot onpartijdigheid. Kan een neutrale haven toelaten dat kapers van een van de oorlogvoerende staten in beslag genomen schepen te koop aanbieden? (blz. 71). Kan een neutrale staat zonder reactie onderdanen van staten in oorlog toestaan zijn vlag aan te nemen? Tijdens de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog zoeken tal van Franse handelaars het keizerlijke paviljoen op in de haven van Oostende, in 1781 door Jozef II tot vrijhaven gemaakt. Vanuit Oostende worden de Franse Antillen bevoorraadt (blz. 310). Deense of Zweedse reders treden als stroman op voor Britse of Noord-Nederlandse collega's tijdens conflicten met Frankrijk. Ook in de Antillen spelen de Deense eilanden een tot dus ver onderschatte rol als neutrale draaischijf van de handel tussen de kolonies van formeel in oorlog verkerende staten (blz. 284). Toch

is ook deze praktijk precair. Beslist een oorlogvoerende staat eenzijdig beslag te leggen op een neutraal schip dat goederen vervoert die een onderdaan van de tegenstander toebehoren, dan kan deze laatste zijn transportkosten niet meer terugvorderen, en ontkomt de neutrale transporteur (blz. 92). Omgekeerd bombardeert de Britse vloot Sint-Eustatius, welvarende neutrale haven in handen van de Republiek, naar de bodem van de zee (blz. 308). Pas in de consistente interactie tussen soevereinen op basis van wederkerigheid ontstaat een beperkt corpus aan gewoonterechtelijke regels, naar het beeld van Van Bynkershoeks begrenzing van de territoriale wateren tot de afstand die een kanon kan schieten vanop het vasteland (*De dominio maris dissertatio*, 1703), die slechts een bevestiging van de statenpraktijk vormt. Van Bynkershoeks pleidooi voor vrij schip, vrij goed is van kapitaal belang voor de Republiek. Emer de Vattel's *Le droit des gens* (1757) daarentegen hangt eerder de opvatting van het *Consolato del Mar* aan. Opnieuw een bevestiging van twee types neutraliteit: een maritieme, van de Zeeuw Van Bynkershoek, en een territoriale, van de Neuchâtel-verknochte Vattel (blz. 97). Een succesvol voorbeeld van een door twee machten ingevoerd, maar als algemeen bindend overgenomen begrip, vormt de definitie van blokkade in artikel IX van het handelsverdrag tussen Keizer Karel VI en Filips V van Spanje op 1 mei 1725 (blz. 120), die decennia later geciteerd wordt door Deense en Franse diplomaten.

‘De neutraliteit erkennen, komt neer op het inperken van het veld van de oorlogvoering, en is eerder een manier om het samenleven tussen machten te organiseren’ (blz. 239). Voor Schnakenbourg is de opkomst van de juridische instelling van de neutraliteit een typisch Verlichtingsfenomeen, tekenend voor een tijd waarin de intellectuele focus verschoven wordt van een permanente zeventiende-eeuwse oorlogssituatie naar een haalbare vredesutopie. Van de Duitse positivist Johann Wolfgang Textor (*Synopsis juris gentium*, 1680), die neutraliteit ziet als een precair door de oorlogvoerenden gedulde situatie, over Montesquieus geloof in de handel als vector van vrede (*De l'Esprit des Lois*, 1748), tot de *Encyclopédie* (1751-1772), die de oorlog als een ziekte van het internationaal systeem ziet, verschuift de cursor van een uitzonderingssituatie naar een gereguleerd interactiekader tussen beschaafde staten. Mercantilistische opvattingen over handel als een *zero-sum-game*, waarbij de winst van de ene het verlies van de andere betekent, maken plaats voor de logica van Gabriel

Bonnot de Mably (*Le droit public de l'Europe*, 1746), waarin welvaart interdependent is en staten elkaars welstand vergroten door samenwerking. Kapers, die tijdens de Spaanse Successieoorlog in Oostende of Duinkerken nog welig tierden, worden in de Verlichting buiten de wet geplaatst en gelijk gesteld met piraten (blz. 257).

Op dit werk is bijzonder weinig aan te merken. Incidenteel raakt Schnakenbourg meegesleept in zijn betoogtrant, bijvoorbeeld wanneer Christian Wolffs *Civitas Maxima* wordt gezien als een beslissende tussenstap in de creatie van een supra-soevereine statensamenleving (blz. 260). Toch kan de essentiële bijdrage van dit grondig gedocumenteerde werk niet worden onderschat. Het boek staat ideaal geplaatst op een kruispunt voor zowel positieve juristen, rechtshistorici als historici, en reikt antwoorden aan basisvragen over handel tussen staten, internationale rechtsbetrekkingen tussen particulieren, juridische theorievorming, rechtspraak en politiek in een scharnierperiode voor de ontwikkeling van het internationale systeem, met uitlopers naar traditionele themata uit de diplomatie, zoals bemiddeling of alliantievorming (blz. 334). Voor de Lage Landen, ten slotte, plaatst dit boek een groot stuk van de handelsactiviteit in comparatief perspectief, zowel intern als met betrekking tot handelspartners en de voornaamste Europese machten.

Frederik Dhondt, Gent

NOOT

1 E. Schnakenbourg, *La France, Le Nord et l'Europe au début du XVIII^e siècle*. Bibliothèque d'histoire moderne et contemporaine, dl. 26, Parijs, 2008.

Vennootschapsrecht

J.M. de Jongh, *Tussen societas en universitas, de beursvennootschap en haar aandeelhouders in historisch perspectief*. Deventer, Kluwer 2014. XLII, 665 pagina's, ill., ISBN 978-90-13-12042-4 (paperback), 978-90-13-12043-1 (e-book)

Met de historische belangstelling voor de Nederlandse naamloze vennootschap is het merkwaardig gesteld. Aan het begin van de twintigste eeuw trok het onderwerp volop de aandacht. Van Brakel publiceerde belangwekkend onderzoek naar vroege vennootschappen en de rechtsvorm van de Verenigde

Oostindische Compagnie, Van der Heijden trok de met de VOC begonnen ontwikkeling door tot aan de invoering van de wet op de NV in 1929. Daarna verdween de belangstelling volledig, om pas aan het einde van de twintigste eeuw weer op te flakkeren. Historici ontwikkelden nieuwe inzichten over de rechtsvorm van de VOC, rechthistorisch geïnteresseerde juristen bogen zich over aspecten van het vennootschapsrecht in de zeventiende en vroege achttiende eeuw. Slechts een enkele, eenzame historicus keek naar ontwikkelingen in de negentiende eeuw, ook in andere opzichten overigens lang stiefmoederlijk bedeed in de historiografie. Uiteraard volgden juristen de evolutie van de NV in de twintigste eeuw op de voet, gewoonlijk echter zonder die te verbinden met denkbeelden over of karakteristieken van NV's uit eerdere eeuwen, laat staan dat iemand zich waagde aan een eeuwen omspannende synthese van vennootschapsrechtelijke ontwikkelingen zoals Van der Heijden die geleverd had.

Het is de grote verdienste van Matthijs de Jongh, dat hij een dergelijk complex en veelomvattend onderzoek aandurfde en met zijn Rotterdamse dissertatie tot een klinkend einde wist te brengen. Daarbij valt bovendien te prijzen dat hij de evolutie van de NV niet benadert vanuit een strikt juridisch perspectief van wetsystematiek en jurisprudentie, maar voortdurend verbindt met bredere economische en maatschappelijke ontwikkelingen die de evolutie stuurden. Door de gevolgde onderzoeksmethodiek zijn sommige van De Jonghs verklaringen en oorzakelijke verbanden aanvechtbaar – ik kom daar nog op terug. Uiteindelijk doet dat echter weinig af aan het zeer grote belang van zijn boek.

De Jongh had bovendien de gelukkige inval om zijn onderzoek te structureren rond één bepaald thema, namelijk de verhouding tussen vennootschap en aandeelhouders. Zoals de titel van zijn boek aangeeft, beweegt die verhouding zich tussen twee uitersten, ontleend aan Romeinsrechtelijke modellen. Bij de *societas* gaan de belangen van de aandeelhouders boven die van de vennootschap, bij de *universitas* ligt dat precies andersom. In De Jonghs visie moeten we de juridische evolutie van de beursvennootschap dus begrijpen als een voortdurend schipperen om die tegengestelde belangen met elkaar te verenigen, waarbij in opeenvolgende tijdspannen heersende opvattingen over de inrichting van beursvennootschappen nu eens meer naar het ene, dan weer het andere uiterste neigden.

Het boek telt tien hoofdstukken, gerangschikt in

vijf delen. Na een lange inleiding over *societas* en *universitas* volgt een chronologisch betoog. Tijdens de zeventiende en achttiende eeuw (deel 2) ontwikkelde Nederland volgens De Jongh vooral door overheidsinmenging een sterk op de *universitas* geënte, oligarchische vorm van kapitaalvennootschap. Buitenlandse, en dan vooral Franse, invloeden zorgden vervolgens voor een omslag naar een meer open vorm die naar de *societas* overhelde, met een grotere rol voor aandeelhouders (deel 3). Toen de economische groei na 1870 versnelde en het aantal NV's sterk toenam (deel 4), zette een tegenbeweging in die oligarchische, *universitas*-achtige bedrijfstvormen begunstigde. Vanaf het midden van de jaren 1980 (deel 5) begon echter een nieuwe fase, waarin globalisering en nieuwe rechtseconomische inzichten de kapitaalvennootschap weer richting *societas* dwunden.

Die heldere tegenstelling *societas*-*universitas* heeft als groot voordeel, dat ze eeuwenlange ontwikkelingen ondanks sterk verschillende omstandigheden met elkaar vergelijkbaar maakt. Er schuilt echter een gevaar in. Je moet je er steeds van bewust blijven dat het model zelf geen verklaring is, maar iets dat verklaard moet worden. Een bepaalde vennootschap of tijdspanne classificeren als neigend naar het ene of het andere model zegt niets over de achterliggende redenen waarom die vennootschap bepaalde karakteristieken wel en andere niet bezat, of waarom een bepaald model in die periode voorkeur genoot. En juist die redenen zijn interessant, omdat ze ons iets vertellen over motieven, maar ook over sociale realiteiten als macht. Zakenlieden gebruiken en gebruikten immers – helaas – geen modellen uit het Romeinse recht om hun bedrijf naar wens in te richten. Wanneer hun raadslieden die wens vertaalden in contracten of in rechte verdedigden, deden ze dat mogelijk wel, maar ook dan volgden ze niet de geboden van juridische systematiek, maar de eisen van hun broodheren. Vennootschapsvormen kunnen vanuit een theoretisch perspectief weliswaar meer weg hebben van het ene of andere model, maar ze zijn altijd een compromis tussen juridische inzichten, zakelijk streven en sociale realiteiten. En het gaat er nu om, dat scherpe tegenstellingen als *societas*-*universitas* zich meestal slecht lenen om te begrijpen waarom bepaalde compromissen al dan niet tot stand kwamen.

Laat me dit probleem demonstreren met een voorbeeld. De Jongh begint zijn historisch overzicht natuurlijk met de veelbewogen geschiedenis van de Verenigde Oostindische Compagnie. De verleiding

is altijd groot geweest om de VOC als proto-NV te zien, omdat het bedrijf een aantal duidelijke kenmerken daarvan bezat, zoals schaal, duur, scheiding tussen bezit en bestuur, beperkte aansprakelijkheid van bestuurders en aandeelhouders en verhandelbare aandelen. De Jongh verzet zich daartegen. Scherp analyseert hij de totstandkoming en eerste jaren en concludeert dat de VOC een hybride was. De voorlopers ervan hadden een ondernemingsvorm die op de societas voortborduurt. Maar toen ze in 1602 fuseerden tot de VOC, kreeg het nieuwe bedrijf een structuur die onderdelen van de societas en van de universitas met elkaar combineerde, omdat de overheid invloed op het koloniale avontuur wilde houden. Dat leidde tot een reeks conflicten met aandeelhouders, die zich tekort gedaan voelden. Hoewel ze sterke argumenten aanvoerden en steun kregen van de Staten-Generaal, trokken ze uiteindelijk aan het kortste eind, omdat de Staten van Holland hun streven dwarsboomden: macht triomfeerde over recht.

De Jonghs analyse van de vroege VOC toont zowel de kracht als de zwakte van zijn benadering. De societas-universitas tegenstelling stelt hem in staat de bedrijfsstructuur scherp te karakteriseren en te vergelijken met andere koloniale handelsbedrijven in Engeland en Frankrijk. Daar laat hij het echter bij, hij gebruikt zijn modellen niet om te zoeken naar dieperliggende oorzakelijke verbanden en daarmee zijn gegevens meer betekenis te verlenen. De staatsbevoegdheid, bijvoorbeeld, was een noodzakelijke voorwaarde waardoor de VOC universitas-trekken kreeg. Maar was het ook een voldoende voorwaarde? Mijns inziens niet. Het blokkeren van volkomen legitieme aandeelhouderseisen toont aan dat de Hollandse politieke en economische elites eenvoudig geen inmenging in hun zaken wensten en daarom weigerden medezeggenschapsvormen toe te staan die bij publieke lichamen als waterschappen of polderbesturen al eeuwenlang gewoon waren.

Ik sta hierbij zo lang stil, omdat De Jonghs behandeling van de VOC raakt aan een centrale vraag die zijn boek mijns inziens niet bevredigend oplost, namelijk de kwestie van causaliteit: wat doet opvattingen over de juridische vorm van bedrijven veranderen? Op die vraag geeft De Jongh verschillende antwoorden, zonder zich te realiseren dat de aard van zijn antwoord verandert met de door hem gebruikte bronnen. De vroege handelscompagnieën genereerden vrij veel verschillend materiaal, zodat hij de academische denkbeelden van juristen kan aanvullen met de argumenten van boze aandeelhouders tot een veelzijdig beeld.

Over het golfje speculatieve ondernemingen van 1720 weten we ook nogal wat dankzij de talrijke pamfletten uit dat jaar. Vloeiende de beschikbare bronnen minder rijkelijk, zoals in de periode 1620-1720 of in de late achttiende en vroege negentiende eeuw, dan concludeert De Jongh dat het vennootschapsrecht weinig veranderde totdat buitenlandse denkbeelden en Franse codificatie hun invloed deden voelen.

Dat oordeel dunkt me aanvechtbaar. Het is immers niet waarschijnlijk dat een juridische evolutie stilstaat, al helemaal niet wanneer het gaat om een onderdeel van zo centrale economische betekenis als het vennootschapsrecht. En er valt ook zeker evolutie te zien. Rond 1740 bestonden er in Amsterdam en Rotterdam brouwerijen en suikerraffinaderijen die, op de societas voortbouwend, verschillende kenmerken van kapitaalvennootschappen bezaten, waaronder scheiding tussen bezit en beheer. Waarschijnlijk fungeerden die bedrijven ook al als 'naamloze vennootschap', dat wil zeggen, hun naam bevatte geen verwijzing meer naar aansprakelijke vennoten, zodat crediteuren konden weten geen verhaal te hebben op de handelende directeur. We zouden ongetwijfeld nog meer ontwikkeling kunnen waarnemen, als we beschikten over systematisch onderzoek naar de jurisprudentie over handelszaken uit de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw. Maar dat ontbreekt.

Bovendien laat De Jongh, overigens net als Van der Heijden, een belangrijke groep vennootschapscontracten buiten beschouwing: de negotiaties. Dit was oorspronkelijk een constructie die we nu een Special Purpose Vehicle (SPV) zouden noemen, al sinds 1695 in zwang om bankleningen door te verkopen aan beleggers. Tijdens de tweede helft van de achttiende eeuw ontwikkelden Amsterdamse bankiers dit vehikel verder en kreeg die duidelijke trekken van kapitaalvennootschappen: scheiding van bezit en beheer, getrapte bestuur, vaste rekening en verantwoording aan aandeelhouders en soms ook jaarvergaderingen. Bepaald een forse evolutie van het vennootschapsrecht.

De negotiaties zijn om nog een andere reden relevant. Ruw geschat zal er aan het einde van de achttiende eeuw tenminste honderd miljoen gulden in allerlei negotiaties belegd zijn geweest, een bedrag dat Nederlandse NV's pas tientallen jaren later wisten te verzamelen. Moeten we nu aannemen dat juristen en de wetgever, zoals De Jongh meent, zich bij succesieve ontwerpen van het wetboek van koophandel

meer lieten leiden door Franse en Duitse denkbeelden over de kapitaalvennootschap dan door een hier te lande wijd verbreide praktijk? Dat lijkt onwaarschijnlijk, zo dogmatisch en wereldvreemd waren de codificeerders nu ook weer niet. Tenslotte zullen ze dikwijls zelf in negotiaties belegd hebben.

Die praktijk liet zich in ieder geval niet door buitenlandse denkbeelden leiden. Terwijl grote rechtsfilosofen nog jarenlang worstelden met de rechtspersoonlijkheid van beursvennootschappen, besloot de Amsterdamse rechtbank al in 1841 dat die aan te nemen viel. Het Hof volgde de rechtbank hierin, al duurde het nog zestig jaar voordat de Hoge Raad zich uitsprak. De Jongh weet duidelijk niet zo goed wat hij aanmoet met dat vonnis van 1841. Hij stelt dat de rechtbank op de juridische ontwikkeling vooruitliep, een standpunt dat alleen vol te houden valt als we ervan uitgaan dat hogere rechtspraak, wetgever en academische denkbeelden leiding geven aan de praktijk van het economische verkeer en de daaruit voortkomende rechtswesties, *quod non*. Dat blijkt in het boek ook zodra, vanaf het begin van de twintigste eeuw, de jurisprudentie toegankelijker wordt en De Jongh die intensief in zijn betoog betreft. De daarmee gewekte indruk dat de rechterlijke macht pas toen vormende invloed kreeg op het vennootschapsrecht, is dus optisch bedrog, voortkomend uit een blinde vlek, het ontbreken van systematisch onderzoek naar jurisprudentie in eerdere eeuwen.

De Jonghs betoog over ontwikkelingen in de twintigste eeuw moge dan dankzij rijkere bronnen veel voller en evenwichtiger zijn, het oorzakelijk verband blijft ook hier duister. Een mooi voorbeeld levert de opening van boekdeel 5. De titel ervan, 'Onder rechtseconomisch gesternte', benadrukt het belang van nieuwe academische inzichten als leidraad van vennootschapsrechtelijke veranderingen. In de eerste zin schrijft De Jongh echter, dat het vennootschapsrecht de ontwikkelingen in de handelspraktijk volgt, om vervolgens te stellen dat de 'law and economics'-beweging in het onderhavige tijdperk invloed begon uit te oefenen op het ondernemingsrecht. Daarmee laat hij in ieder geval deze, misschien iets teveel sociaal-wetenschappelijk georiënteerde lezer op zijn honger zitten. Maar het komt me voor dat ook juristen zich zullen willen afvragen wat in heden en verleden de evolutie van de rechtspraktijk dreef. Kortom, dankzij De Jonghs boek weten we nu ineens heel veel meer over de evolutie van het Nederlandse vennootschapsrecht door de eeuwen heen. Dat er nog empirische lacunes resteren mo-

gen we hem, gezien het enorme werk dat hij verrichtte, niet aanmerken. Iets meer methodische scherpte had zijn werk echter nog waardevoller gemaakt.

Joost Jonker, Utrecht/Amsterdam

Gepubliceerde rechtspraak

Willem Zwolve, Corjo Jansen, *Publiciteit van jurisprudentie*, Kluwer, Deventer, 2013. XX, 495 pagina's, ill. ISBN 978-90-13-10840-8 (gebonden), 978-90-13-10841-5 (e-book)

Ter bespreking ligt voor *Publiciteit van jurisprudentie*, door Willem Zwolve (Leiden) en Corjo Jansen (Nijmegen), dat in 2013 verscheen ter gelegenheid van het eeuwfeest van de NJ, de *Nederlandse Jurisprudentie*. Gepubliceerde en vaak geannoteerde rechtspraak is een onderdeel van het dagelijkse juridische leven. We kunnen niet meer zonder, en het lijkt soms, alsof dat altijd zo geweest is. Niets is minder waar. Het is goed om aan geheel verschillende betekenissen en functies van rechtspraak in de samenleving te worden herinnerd. Ik bespreek in vogelvlucht de inhoud, ga in op de functie van publiciteit van rechtspraak, bespreek vervolgens aspecten van rechtspraak als rechtsbron door de eeuwen heen en kijk dan naar de tijd die komen gaat, alles met dit boek in de hand.

De toekomst staat in het teken van de mogelijk complete elektronische beschikbaarheid van rechtspraak. Dat is een bijzondere situatie, want dergelijke alomvattende beschikbaarheid was in het verleden nooit op deze schaal het geval. Daarbij opkomende vragen zijn echter van alle tijden en plaatsen. Moet jurisprudentie wel worden gepubliceerd? Moet alleen de beslissing worden gepubliceerd of ook de onderliggende redenen? Uit welke formele en materiele rechtsbronnen wordt geput? Welke jurisprudentie moet worden gepubliceerd? Op grond van welke criteria? Welke functies heeft rechtspraak in een samenleving? Welke instituties zijn met rechtspraak belast? Het boek is van belang, want het biedt een mooie inkijk in de veranderende positie van rechtspraak in de samenleving.

Inhoud in vogelvlucht

De gang naar het heden ging langs veel moois, en daarvan bevat dit boek veel. Dat wordt ingeleid met

een voorwoord (pp. VI-X), en gaat dan in op de gemeenrechtelijke (pp. 1-59), Franse (pp. 61-131), Nederlandse (pp. 133-225), Duitse (pp. 227-308) en Engelse jurisprudentie (pp. 309-372), gevolgd door een slotbeschouwing (pp. 373-389) als uitleiding naar de toekomst. Eindnoten, een personen- en een zakenregister besluiten het boek na 495 pagina's.

Het boek biedt een grote hoeveelheid informatie, over de uitgaven waarin de rechtspraak verscheen, over de rechters en gerechten van wie de uitspraken werden gepubliceerd, over de motivering van de uitspraken, de juridische maar ook de economische, sociale en politiek-historische context, en dat al in de maalstroom van de tijd, waarin ook bij behoud van de civiele traditie verder weinig bij het oude is gebleven. Een aantal beperkingen wordt in het voorwoord aangegeven: alleen hogere jurisprudentie, en in hoofdzaak privaatrecht (pp. VII-VIII). Jurisprudentie wordt af en toe flink inhoudelijk behandeld, waarbij een voorkeur zichtbaar is voor cessie van vorderingen – dat is niet vreemd, voor wie op de hoogte is van het werk van Willem Zwolve. Het laat een voortgang van het recht zien vanuit het institutionele perspectief van rechtspraak op golven en tussen klippen van de werkelijkheid. Waarom wordt jurisprudentie eigenlijk gepubliceerd?

Publiciteit van jurisprudentie

Onderscheiden moet worden tussen openbaarheid van het proces, schriftelijkheid van het vonnis en publicatie van het vonnis. De beslissing die door de rechter wordt genomen in het geschil – niet noodzakelijk de onderbouwing daarvan – is natuurlijk openbaar voor partijen. Maar waarom moeten anderen daarvan weten? Dat moet, omdat rechtspraak niet alleen dient om twee strijdenden uit elkaar te kunnen houden, maar juist omdat geschilbeslechting in een gemeenschap een belangrijke ordenende sociale functie heeft. Daarvan doet Homeros' Ilias verslag met de verbeelding op Achilles' door Hephaistos gesmede schild van een geding: in een plechtige stenen kring (ἱερός κύκλος) van gepolijste banken; een geding als strijd, met ook het rechtspreken als een strijd tussen rechters, ten overstaan van het juichende (en ook partij kiezende) volk op de markt.¹ Hoe dat in onze eertijds meer primitieve streken ging, aan de rand van de wereld, is ons gebrekkig overgeleverd, en krijgt eerst later wat tekening en kleur. De Franken onder ons gingen *ad mallobergo* – zie het eerste artikel van de wetsoptekening der Salische Fran-

ken.² Dat was een plicht: geschillen mochten niet individueel worden beslecht, maar ten overstaan van de gemeenschap. Dat vonden Romeinen en kerk al eerder ook, en dat is altijd een van de grondbeginselen van een samenleving gebleven: geen (individuele) eigenrichting. Uit dat amalgaam kwam de gang voor de Nederlander naar de schepensbank en provinciale hoven, waarbij openbaarheid als vanzelfsprekend hoorde. Zo dient de secretaris van het provinciale Hof van Utrecht alle zaken van de dag op de rol te plaatsen, en 's daigs te voeren [te] stellen voer die deure van de Raidkamere, ten eynde dat een ygelik kennisse dir of hebben mag.³ Zo wordt aan de overige leden van een samenleving duidelijk gemaakt waar de grenzen liggen. Die openbaarheid is het eerste en meest fundamentele aspect van publiciteit.

Schriftelijkheid van het vonnis was procedureel voorgeschreven in de Romeinse en de canonieke traditie – C. 7,44,3,1 – een ongeschreven vonnis verdient die naam niet eens – maar niet aldus in de *common law*, waar mondeling de standaard is. Waarom zou die geschilbeslechting, geschreven of ongeschreven, moeten worden gepubliceerd? De Romeinen deden daar niet aan, omdat, geparafraseerd, geschilbeslechting geen algemene rechtswet voortbrengt: *non exemplis sed legibus iudicandum est*, bepaalde Justinianus zelf (C. 7,45,13). Uit de klassieke tijd kennen we slechts een jurisprudentieverzameling van Paulus – maar dat waren dan wel weer keizerlijke vonnissen. Vreemd is dat alles niet. Rechtspraak geschiedde – in de voor-Justiniaanse Romeinse tijd – door private rechters, leken, die recht spraken langs lijnen van instructies, die op grondslag van rechtsgeleerde adviezen waren gegeven. Het zwaartepunt van de Romeinse rechtsontwikkeling lag in de rechtsgeleerde adviezenpraktijk – de *responsa*, en later in de keizerlijke constituties – en die werden wel gepubliceerd.

Voor publicatie van schriftelijke vonnissen zijn politieke redenen te vinden. Zo kan publicatie van geschilbeslechting functioneel zijn, voor de acceptatie van machtsuitoefening door een overheid. Gepubliceerde rechtspraak is daarmee een kenbron van recht en van macht. De kerk was met haar pretentie van universele gelding van haar recht al vroeg ook in die zin gebaat bij publicatie van de uitspraken van de Rota Romana. Daar begint publicatie van rechterlijke beslissingen in de continentale Europese rechtscultuur eerst echt; de *common law*-traditie wordt al eerder sinds de dertiende eeuw – Bracton's *Note Book* – op die publiciteit van rechtspraak als manifestatie

van gewoonterecht gebouwd, ofschoon het hier een publicatie van *private* rapportering van mondelinge vonnissen betreft. Privaat is ook de publicatie van rechtspraak in de Nederlanden, en die is nog eens uiterst bescheiden. Bijvoorbeeld: Coren's verzameling uit 1633 bijvoorbeeld omvat 41 uitspraken, waarvan een (nr. 24) uit 1604, de laatste uit 1630, en de overige uit de jaren 1621 tot 1627.⁴ Zo een hoogste uitspraak wordt niet gezien als een algemeen geldende regel: '[e]n Judicaat, schoon by het hoogste ressort van Justitie gewesen, [maackt] geen Recht,' aldus Schrassert.⁵ Maar het neigt er soms wel naar, omdat een hoogste rechtelijke instantie de beste kennis heeft van gewoonterecht, worden 'oock de Gewysdens van alsulcke hooge Vuirschaaren, bykants voor Wetten gereputeert'.⁶ Hoe dan ook: aan de continentale zijde van het kanaal komt publicatie van wereldlijke rechtspraak eerst goed van de grond in de schaduw van de ontwikkeling van de eenheidsstaat, in de loop van de achttiende en negentiende eeuw.

Er zijn meer redenen voor publicatie te onderkennen. Zo expliciteert Van der Linden de noodzaak kennis te nemen van rechtspraak bij de studie van het recht. Die dient te eindigen met analyse van rechtspraak, afleiding van de gronden van de beslissingen en zich alzo te oefenen in de ware toepassing van het recht.⁷ Een licht andere insteek kiest wat later Kemper. Het abstracte recht moet toegepast worden op casus – en die kunnen het beste uit de rechtspraak worden geput. Want daar bevindt zich na de codificatie de rijkdom aan praktische voorbeelden die zich eertijds in het corpus van het Romeinse recht als geldende rechtsbron had bevonden. De natuurrechtelijke codificaties hadden nog wel wat van dergelijke casus geoffreerd, maar daarvan was in de moderne abstracte Napoleontische wetboeken weinig meer te vinden.

Rechtspraak als rechtsbron

Als een kenbron ook als rechtsbron wordt geaccepteerd, is publicatie noodzakelijk. Dat gebeurt dan ook met de adviezen van klassiek Romeinse *jurisconsulti*, met de rechtsgeleerde commentaren op het Romeinse en het canonieke recht in de hoge middeleeuwen. In de *common law*-traditie is het moment van publicatie van rechtspraak er veel eerder, dan in de civiele traditie. *Common law* ontwikkelde zich langs de lijnen van bestendige rechtspraak, eerst als manifestatie en kenbron van gewoonterecht, later als belangrijkste rechtsbron.⁸ Ook in de canonieke tradi-

tie wordt rechtspraak van de Rota Romana relatief al vroeg gepubliceerd, zelfs tezamen met de *motivering*, de onderbouwing, en dat zet in het herfsttij van de middeleeuwen in continentaal Europa een toon, die in geen streken met meer eenvoud dan in deze streken wordt overgenomen. Voor wereldlijke rechtbanken is die gepubliceerde onderbouwing een relatief nieuw fenomeen: '*a modern product*,' aldus Dawson.⁹

De stromen van hogere wereldlijke rechtspraak lopen door Franse, Duitse en Engelse beddingen, met flinke verschillen in traditie en aard van publicatie. Langer dan in Nederland wordt in Frankrijk rechtspraak gepubliceerd: Dalloz en Sirey zijn sinds de eerste helft van de negentiende eeuw ingeburgerd. Onderbouwing van de beslissing bleef echter veel langer dan in Nederland afwezig. Sinds 1815 kent ons hoogste rechtscollège een grondwettelijke plicht tot motivering. De Duitse rechtspraak is meer academisch geworteld en onderbouwde vonnissen al veel eerder, langs de lijn van academische advisering (*Aktenversendung*) en langs de gereciperde procedurele lijn van de Rota Romana, en heeft vroege uitstraling gehad naar de Friese rechtsbeoefening.¹⁰ Nog meer kwam de academische onderbouwing op stoom door de Historische School. Zij is tot vandaag de dag zichtbaar.

Na het *ancien régime* komt de aandacht voor jurisprudentie in ons land in een stroomversnelling, eerst nog als kenbron, vervolgens als rechtsbron. Primaire bron was het geleerde recht, maar wordt wetgeving, blijft dat vooralsnog, maar rechterlijke rechtsvorming heeft sinds een ruime eeuw hier te lande een goede tweede plaats verworven, zij het met horten en stoten. Opzoemer was in 1884 nog erg stellig: *De langste rij van overeenstemmende arresten zelfs van het hoogste rechterlijke lichaam maakt geen positief recht*.¹¹ Als rechterlijke uitspraken dan toch mede als algemeen verbindende voorschriften worden gezien, dan dringt zich de noodzaak van kenbaarheid des te sterker op. Jurisprudentieverzamelingen komen in de loop van de negentiende eeuw flink van de grond, in 1838 het *Weekblad van het Recht* – en dan, in 1913, de Nederlandse Jurisprudentie.

Conclusie

Ondertussen bevinden we ons tussen een enorme hoeveelheid aan elektronisch gepubliceerde jurisprudentie. Een willekeurige week Nederlandse rechtspraak brengt ons een kleine 700 elektronisch gepubliceerde zaken, van alle instanties, waarvan 90

afkomstig van de Hoge Raad – min of meer gelijkelijk verdeeld over strafrecht, belastingrecht en civiel recht. Wat daarmee te doen? ‘Geen enkele wetenschappelijke publicatie’, merken de schrijvers op, is ‘immers goed denkbaar zonder bevruchting vanuit de rechtspraktijk.’ Maar de praktijk lijkt die academische publicaties boven het hoofd gegroeid. Er wordt inmiddels meer geannoteerd om de betekenis voor de rechtspraktijk te duiden, dan om de uitspraak in het systeem van het recht in te passen.¹² Waar gaat dat heen?

De hedendaagse productie in alle jurisdicties lijkt onoverzienbaar, maar juristen hebben vaker te maken gehad met overvloed aan recht, bij Justinianus – *ita esse confusum, ut in infinitum extendatur*¹³ –, bij Schorer – een paarl in een misthoop, of eene naalde in een voer hoog¹⁴ – en tussen zin en onzin moeten scheiden. Is het nu te veel? Natuurlijk niet – openbaarheid van rechterlijke geschilbeslechting is daarmee gediend. Wordt het te onoverzichtelijk? Welnee, slechts een klein deel van al die gepubliceerde rechtspraak dient de rechtsvorming, en zo ook een klein deel van het over rechtspraak gepubliceerde. Elektronische zoekmethodes kunnen snel en afdoende selecteren. Dat doet vervolgens ook goed traditioneel onderzoek, en dit boek biedt daarvan een mooie en waardevolle illustratie, door lijnen in de Europese rechtspraakontwikkeling gedetailleerd en beeldend te ontdekken.

Michael Milo, Hilversum

NOTEN

- 1 Ilias, XVIII, 490-508. Huizinga doet daarvan mooi verslag in zijn analyse van het spelelement van de cultuur – hier de rechtscultuur: J. Huizinga, *Homo ludens – proeve eener bepaling van het spel-element der cultuur*, Haarlem, 1938, 111 e.v.
- 2 Karl August Eckart (ed.), *Lex Salica. 100 Titel-Text*, Weimar, 1953.
- 3 Art. 15 van de ordonnantie van Karel V van 23 maart 1529, in J. van de Water (ed.), *Groot Placaatboek II*, Utrecht, 1729, 956; Simon van Leeuwen, *Rooms-Hollandsch Regt*, Amsterdam, 1664, 5, 1, 2.
- 4 J. Coren, *Observationes Rerum in eodem Senatu Judicatarum*, Hagae Comitum, 1633 – zie de behandeling in Zwolve en Jansen, pp. 150-152.
- 5 Johan Schrassert, *Codex Gelro Zutphanicus*, Harderwyck, 1740, voorberigt.
- 6 Schrassert, *ibidem*.
- 7 Pagina's 180-181.
- 8 Pagina's 319 e.v.
- 9 John Dawson, *The Oracles of the Law*, Westport, 1978, xii.
- 10 Pagina 279.
- 11 C.W. Opzoomer, *Aanteekening op de wet, houdende algemeene*

bepalingen der wetgeving van het koninkrijk, 's-Gravenhage, 1884, 76.

12 Pagina 224.

13 Justinianus, *Constitutio Deo Auctore*, 1. En voor zijn Instituten: ... *ad immensa prudentiae veteris* ..., *Constitutio Imperatoriam*, 2.

14 W. Schorer, *Vertoog over de ongerymdheid van het samenstel onzer hedendaagse regtsgeleerdheid en praktyk*, Middelburg, Amsterdam, 1777, 2.

Gelderse adel

Coen O.A. Schimmelpenninck van der Oije, Frank Keverling Buisman, Marc V.T. Tenten en Fred J.W. van Kan (redactie) en Ingrid D. Jacobs (eindre-dactie), *Adel en ridderschap in Gelderland. Tien eeuwen geschiedenis. Adelsgeschiedenis dl. 12*, Zwolle, WBOOKS, 2013, 334 p. ISBN 978-90-663-0450-5

‘Het instituut adel, dat is dood’, zo beweerde de voorzitter van de Hoge Raad van Adel, Coen Schimmelpenninck van der Oije, in een speciale editie van het weekblad *Elsevier*.¹ Dat mag waar zijn, maar de geschiedenis van de adel leeft als nooit tevoren. Dat bewijst de groeiende stroom van publicaties in de afgelopen jaren, voor een deel uitgegeven in de serie *Adelsgeschiedenis* van de gelijknamige Stichting Werkgroep.

Schimmelpenninck is de mede-initiator van een prachtige bundel over de geschiedenis van de adel in Gelderland, die als deel 12 van de serie verscheen. Het is een coproductie met het Gelders Archief en de bundel werd in september 2013 gepresenteerd, ongeveer gelijktijdig met de opening van de nieuwe huisvesting van dit Gelders historisch centrum.

Aan de bundel is vanaf 2008 intensief gewerkt door een keur van specialisten op het gebied van de Gelderse en adelsgeschiedenis. In elf hoofdstukken wordt chronologisch-thematisch de ontwikkeling van de Gelderse adel behandeld. Daarbij is een gedeeltelijke overlapping onvermijdelijk gebleken, maar dat is gelukkig weinig storend. De nadruk ligt in de meeste hoofdstukken op het institutionele karakter van adel en ridderschap, dat in tijdvak en ook per regio kon verschillen. De slotsom is dat tijdens het ancien regime in geen Nederlandse provincie de invloed van de adel op bestuur en rechtspraak zo groot is geweest als in Gelderland.

In het eerste hoofdstuk van J.M. van Winter over de periode van de tiende tot de dertiende eeuw wordt uiteengezet hoe de Gelderse ridderschap is ontstaan,

namelijk vanuit de ministerialen of onvrije dienstlieden uit de omgeving van de graaf, later de hertog van Gelre. Later voegden zich hierbij de edelen, krijgsheeren, die werden aangeduid als *militēs*, en de niet-eделе vrijen die er een ridderlijke levenswijze op nahielden.

Dat was de oorsprong van de Gelderse ridderschap en deze drie elementen zouden vanaf de zestiende eeuw versmelten tot de adel in de juridische zin van het woord. Over de oorsprong blijken nog steeds discussies gaande, getuige de kritiek van de auteur op recente publicaties over de afkomst van de graven van Gelre.

Aart Noordzij bouwt op dit eerste hoofdstuk voort in zijn bijdrage over de adel in de late middeleeuwen. Hierbij wordt aandacht besteed aan het leenrecht, de juridische basis voor de verhouding van de hertog tegenover zijn edelen. Uit de edelen formeerde de hertog een hertogelijke raad. Ook bond hij de adel aan zich door de benoeming van hen tot ambtman als zijn vertegenwoordiger binnen een bepaalde rechtskring of district. Dit heeft in Gelderland geleid tot het exclusieve recht van de adel om in deze functie en ook andere belangrijke en lucratieve openbare functies te worden aangesteld. Daarin ligt ook de kiem van de voorname positie die de Gelderse adel tot aan het einde van het *ancien régime* heeft kunnen behouden. Dit in tegenstelling tot andere provincies, met uitzondering wellicht van Overijssel en Drenthe.

De overgang van de landsheerlijke tijd naar de Republiek en de rol van de adel en de ridderschap (1543-1621) wordt behandeld door de Gelderse oudrijksarchivaris Frank Keverling Buisman. Hij is de eindredacteur en medeauteur van de in 1993 uitgegeven bundel over het Tractaat van Venlo uit 1543.² Dat was een belangrijk moment, omdat hiermee een einde kwam aan de zelfstandige positie van het hertogdom. Het ging op in het Bourgondisch-Habsburgse rijk, maar de keizer beloofde dat hij de landen van Gelre en Zutphen voor eeuwig aan elkaar verbonden zou laten, op voorwaarde dat de adel en steden hem nooit als landsheer zouden verlaten. Hetzelfde tractaat heeft ook geleid tot de instelling van het Hof van Gelre, dat zowel een bestuurlijk als rechterlijk college was. Die dualiteit bleef tot het einde van het *ancien régime* bestaan. Hierin verschilde Gelderland met andere provincies, waar de bestuurlijke taak werd waargenomen door Gedeputeerde Staten. Opmerkelijk is dat dit Hof, naast vijf gegradueerde juristen, bestond uit vier niet-gegradueerde leden uit de Gelderse ridderschap – uit elk kwartier één – die bekend waren met het Gelderse gewoonterecht. Zij werden

dan ook costumieren genoemd. Zij hebben hun positie tot 1795 kunnen behouden. Keverling Buisman heeft veel moeite gedaan om te onderzoeken wie in de door hem onderzochte periode aangemerkt kon worden als riddersmatig, wie als zodanig in de ridderschap verschreven werd, wie op de Landdagen verschenen en wat de toelatingsvereisten waren, uitgesplitst naar kwartier. Het is om die reden een belangrijk, maar geen gemakkelijk hoofdstuk, omdat de lezer wordt getrakteerd op een heleboel namen van riddersmatige geslachten. Wellicht dat een bijlage met genealogische tabellen van de voornaamste adellijke families meer had kunnen verduidelijken.

Bij de opsomming van voorrechten van de adel (de exclusieve benoemingen, de vrijstelling van belasting, inkwartiering etc. en het exclusieve jachtrecht) ontbreekt het voorrecht van *forum privilegium*, zoals in andere provincies, waar edelen in eerste aanleg werden gedaagd of konden procederen voor het Hof.³ Onduidelijk is waarom dat in Gelderland niet is geregeld. Volgens de Gelderse Kanselarijordonnanties van 1547 en 1651 was het Hof zo'n forum onder meer voor de ambtsmisdriven van de ambtmannen en voor alle zaken van de familie en dienaars van de stadhouder. Van een forum voor riddersmatigen als zodanig schijnt geen sprake te zijn.⁴

Leon van der Hoeven wijdt zijn bijdrage aan de vermogensontwikkeling, de huwelijkspolitiek en de sociaaleconomische positie van de Gelderse adel in de zeventiende en achttiende eeuw. De algemene strekking is dat de adellijke families streng waakten over hun familiefortuin. Dat was leidend bij hun zoektocht naar functies en activiteiten en uiteraard bij hun huwelijkskeuze. De meeste edellieden leefden allereerst van de opbrengst van hun onroerend goed. Daarnaast genoten ze van de emolumenten van hun mogelijke ambten, die tot vele duizenden guldens per jaar konden oplopen. Nijverheid en handel pasten niet bij een edelman, maar toch wisten verscheidenen van hen fortuin te maken met bijvoorbeeld ontginningen, het telen van tabak en het exploiteren van papiermolens op de Veluwe. De laatste bedrijvigheid was in trek bij de katholieke adel die immers van alle publieke ambten was uitgesloten.

Marc Tenten en Evert de Jonge behandelen de drie kwartierlijke ridderschappen ten tijde van de Republiek (1621-1795). Het Overkwartier van Roermond was als uitkomst van de Tachtigjarige Oorlog in Habsburgse handen gebleven en daardoor losgeraakt van het oorspronkelijke hertogdom. De institutionalisering van de Gelderse ridderschap bereik-

te in die periode zijn voltooiing. Gelderland werd in tegenstelling tot de andere gewesten geen homogene provincie, maar een verband van drie kwartieren: Nijmegen, Zutphen en de Veluwe. Gemeenschappelijk waren de Landdagen die tweemaal per jaar werden gehouden, en het Hof als gewestelijk hoogste bestuurs- en rechtscollege. Tussen de kwartieren bestonden verschillen in de eisen die aan een lid van de ridderschap werden gesteld. Zutphen was het strengst, want daar moest een lid een kwartierstaat overleggen met daarop tenminste acht adellijke kwartieren. Bovendien moest hij aantonen dat hij in het bezit was van een havezate, waarvan de vorige eigenaren ook al geadmitteerd waren tot de ridderschap. Deze havezate met de aanhorige goederen moest tenminste een jaarlijkse opbrengst hebben van 400 guldens. Deze eisen hielden uiteraard het aantal leden van de ridderschap klein.

Aandacht wordt besteed aan de tegenstellingen tussen de steden en de ridderschap waartussen de regeringsmacht was verdeeld. En uiteraard aan de plooiërijen, een grotendeels Gelders fenomeen, waarbij de stedelijke regenten die door het regeringsreglement van 1675 waren ontslagen, weer probeerden aan de macht te komen, terwijl de adel aan macht nog niet had ingeboet. De adel steunde bovendien op het gezag van de stadhouder. De meeste leden bleven dan ook de Oranjes trouw.

Gietmans bijdrage gaat over de Gelderse katholieke adel die vanwege het geloof niet tot de ridderschap werd toegelaten en ook geen openbare ambten kon bekleden. Toch wisten ze zich goed staande te houden, onder meer door als officier dienst te doen in het Staatse leger, waardoor men kon integreren in het staatsbestel van de Republiek.⁵

Venner bespreekt de lotgevallen van het Overkwartier, dat na de Vrede van Munster tot de Zuidelijke Nederlanden ging behoren en door de Spaanse Successieoorlog in de jaren 1713-1716 verdeeld werd tussen Pruisen en Oostenrijk. De Republiek behield Venlo, Stevensweert als vestingstadje en het aangrenzende land van Montfort. De admisie van de adel tot de ridderschap vertoont grote gelijkenis met het hiervoor gememoreerde toelatingsbeleid in het kwartier van Zutphen.

Coen Schimmelpenninck van der Oije behandelt in vier paragrafen een integrerende en beslissende periode in de geschiedenis van de Gelderse adel: de overgang van de Republiek naar het koninkrijk der Nederlanden, met de kwestie of de adel al dan niet werd afgeschaft.

De Gelderse adel was, zoals gezegd, in het algemeen Oranjegezind en heeft zich zeer verzet tegen verandering van het staatsbestel, immers de basis van zijn politieke en bestuurlijke bestaan. Leden van deze families kon men vaak gemakkelijk herkennen aan hun voornamen, Willem Anne voor de jongens en Anna Wilhelmina voor de meisjes, refererende aan hun peter en meter, stadhouder Willem IV en zijn echtgenote Anna van Hannover. Een gebruik overigens dat grote gelijkenis vertoont met de mode van sommige Fransgezinde families in de Napoleontische tijd om hun zoon Louis Napoleon of kortweg Napoleon te noemen. Niet alle edellieden waren Oranjegezind, zeker niet degenen die door de stadhouder hun positie verloren. Onder hen waren felle patriotten, zoals de leden van de familie Van der Capellen, onder wie Robert Jasper, lid van de Zutphense ridderschap en achterneef van de nog bekendere Overijsselse edelman en auteur van *Aan het Volk van Nederland*, Johan van der Capellen tot de Poll.

Na de onvermijdelijke omwenteling van 1795 toonden de adellijke heren de nodige veerkracht. Als gewoon burger bekleedden de meesten weer bestuurlijke posten, zowel gewestelijk als landelijk. Voor de leden van de katholieke adel brak een goede tijd aan, want zij werden weer benoembaar in publieke ambten, en vaak met groot succes. Het bekendste voorbeeld is Alexander van Hugenpoth tot Aerdt, die op 28-jarige leeftijd wethouder van Arnhem werd en een jaar later, in 1810, door Lodewijk Napoleon werd benoemd tot minister van Justitie als opvolger van de vermaarde Cornelis Felix van Maanen.

In de Grondwet van 1814 werd de constitutionele rol van de Ridderschap nieuw leven ingeblazen. Iedereen van de oude adel, die als zodanig erkend was, en degenen die in de adelstand werden verheven (de niet-adellijken) konden in de Ridderschap zitting nemen. Omdat de oude adel in Gelderland zeer goed was vertegenwoordigd, was er weinig behoefte aan nieuwe adel. Met zijn 103 personen over de jaren 1814-1816 behoorde de Gelderse Ridderschap tot het hoogste aantal van alle provincies.

De Grondwet van 1848 schafte de Ridderschap als staatrechtelijk instituut af. Dit ondanks de pogingen van W.A. Schimmelpenninck van der Oye om Thorbecke tot andere gedachten te brengen. In zijn brief aan de Leidse professor liet hij ook zijn kritiek op de mogelijkheid van het creëren van nieuwe adel duidelijk horen: 'Maar natuurlijk moeten historische namen tot den adel behoren, en het jonkheerschap niet eenvoudig de voldoening eener ijdelheid zijn'. Hier-

in klonk het misprijzen van deze exponent van de oude adel voor de nieuwkomers in de *haute volée*.

Vincent Sleebe beschrijft de adel in de negentiende en twintigste eeuw. Kon men zich aanvankelijk nog handhaven, zowel bestuurlijk als ook economisch (grootgrondbezit), door de democratisering van de samenleving, ingeluid door het algemene kiesrecht, en door de dalende opbrengst van het grondbezit taande de adellijke invloed. Het is te danken aan organisaties als het Geldersch Landschap en de Gelderse Kastelenstichting, en niet te vergeten enkele families die met veel opoffering hun bezit koesteren, dat een groot deel van de landgoederen en huizen bewaard is gebleven.

In aansluiting hierop beschrijven Frans van Nispen tot Pannerden en Jaap Dronkers aan de hand van statistisch onderzoek in hoeverre de leden van de Ridderschap hun positie na 1848 konden behouden en in hoeverre het van-adel-zijn van belang was voor een elitepositie in de maatschappij.

Tot slot wijst Yme Kuiper op de herinneringscultuur. De herinnering aan het verleden draagt bij tot de historische identiteit. Hij adstrueert dat aan de hand van uitgegeven memoires, maar ook aan het belang dat de hedendaagse adel nog hecht aan de bestaande kastelen en landhuizen. Dit laatste hoofdstuk is in feite de legitimering van deze bundel. De adel als instituut is verdwenen, de herinnering wordt levend gehouden en is voor de huidige adel een basis voor zijn identiteit.

Het lijvige en prachtige door WBOOKS te Zwolle uitgegeven boekwerk wordt gecompleteerd door enkele bijlagen, een uitgebreid notenapparaat en een bronnen- en literatuurlijst. Veel zorg is besteed aan de illustraties, waaronder vele nog niet gepubliceerde afbeeldingen.

Tot slot, de initiatiefnemers noemen deze bundel herhaaldelijk een 'handboek'. Dat zal zeker niet letterlijk bedoeld zijn, want het is een volumineus en niet licht uitgevoerd boekwerk geworden. Maar in de betekenis van een fundamenteel naslagwerk over de Gelderse adel heeft het zijn pretentie volledig waargemaakt.

Maarten van Boven, Sint-Michielsgestel

NOTEN

1 Adel. *Hoe leeft de hoogste stand? De families, de huizen, de tradities en de titels*. Speciale editie Elsevier, 2008, 48.

2 F. Keverling Buisman e.a. (red), *Verdrag en Tractaat van Venlo, 1543-1993*. Werken Gelre 43, Hilversum 1993.

3 Zie hiervoor de tot nu toe verschenen procesgidsen van de hoven, uitgegeven onder auspiciën van de Stichting OVR (bv. Hof van Friesland, p.23, Hof van Holland, p. 23, Raad van Brabant, p. 17). In Overijssel bestond zelfs een speciale instantie voor edellieden, de Hoge Bank. Vgl. E.D. Eijken, *Compendium van het Overijssels recht vóór 1811*, Stichting IJsselacademie, 2007, 157-161.

4 Een mogelijke verklaring zou kunnen zijn dat de competentie van het Hof beperkt werd door het Tractaat van Venlo, waarin Karel V beloofde de Gelderse privileges en rechten te respecteren. Art. 32 van de Kanselarij-ordonnantie van 1547 bepaalde dan ook dat de land- en stadsrechten en de oude gebruiken gehandhaafd bleven (D.A.J. Overdijk, *De gewoonte is de beste uitleg van de wet. Het onderzoek naar de invloed van het Hof van Gelre en Zutphen op de rechtspleging in criminele zaken in het Kwartier van Nijmegen in de zeventiende en achttiende eeuw*, diss. KU Nijmegen, 1999, 19-20). In de kwartierlijke landrechten is geen sprake van een speciale positie van de adel met betrekking tot de competentie van die gerichten, zodat de riddermatigen de gewone rechtsgang volgden bij deze instellingen. Met dank aan Frank Keverling Buisman, die mij hierop attendeerde.

5 Over de Gelderse katholieke adel is onlangs een interessante publicatie verschenen: Marc Lindeijer SJ, *Tussen Kasteel en Kerk. De katholieke Gelderse adel 1765-1827*, Aalten, 2014.

Wie is van adel?

Egbert J. Wolleswinkel, *Nederlands adelsrecht. Wettelijk adeldom als historisch gegroeid instituut*. Dissertatie Maastricht. Adelsgeschiedenis dl. 11. Werken uitgegeven door het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde dl. 19. Stichting De Nederlandse Leeuw, 's-Gravenhage 2012. ISBN 978-90-805689-6-9. € 25,00 (exclusief verzendkosten), verkrijgbaar via www.knggw.nl.

Een proefschrift over het Nederlands adelsrecht zal menig rechtshistoricus nieuwsgierig maken. Zeker wanneer hij in de inleiding van het boek leest dat de auteur kiest voor een juridische benadering van de constitutionele adel, zoals deze in het Koninkrijk Holland voor het eerst vorm kreeg, tijdens het Keizerrijk Frankrijk weer verviel, maar onder het Koninkrijk der Nederlanden herleefde en nu nog steeds bestaat.

Egbert Wolleswinkel, secretaris van de Hoge Raad van Adel van 2003 tot 2015 en dus in zijn dagelijkse praktijk nauw betrokken bij het adelsrecht, wil antwoord geven op vier vragen. Ten eerste verwondert hij zich erover dat in 1809 tijdens het Ko-

ninkrijk Holland een constitutionele adel werd gevestigd en een jaar later alweer werd afgeschaft. Na de jaren van gelijkheid die tijdens de Bataafse Republiek werd gepredikt, lijkt die verwondering terecht. De belangrijkste reden om toch een adel in te stellen geeft de preambule van de grondwet van 1809 zelf. Voor de handhaving van de nieuwe monarchie moest gewaakt worden en wie kunnen dat beter dan lieden die het 'monarchiek bestuur' verdedigen, omdat zij door onverbreekelijke banden van eer en eed daaraan zo gehecht zijn. Daarvan hadden zij al blijk gegeven tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden, toen de adel een aanmerkelijk aandeel in de landsregering had gehad. De hernieuwde feodaliteit wekte echter al spoedig de wreveld van keizer Napoleon en toen hij Nederland inlijfde, werden vanzelf de Franse bepalingen inzake de adel van kracht. De Nederlandse edelen hielden zich voorlopig op de vlakte.

De tweede vraag is hoe de soevereine vorst al een half jaar na zijn aankomst in 1813 over een gedegen adelsstatuut kon beschikken. Het antwoord is eenvoudig. Zoals Gijsbert Karel van Hogendorp in een paar maanden voor een nieuwe grondwet zorgde, omdat hij daarmee al jaren bezig was geweest, zo maakte Willem I dankbaar gebruik van het adelsstatuut van het Koninkrijk Holland.

Ten derde zoekt Wolleswinkel antwoord op de vraag hoe in de loop van twee eeuwen de wetgeving over het koninklijk huis en die over adeldom zo uiteen konden groeien. Daarvoor maakt hij een uitgebreide beschrijving van de ontwikkeling van het adelsrecht van 1814 tot nu aan toe. In feite is dit onderdeel het fundament van zijn proefschrift. Hij toont aan dat de ontwikkeling van de erfopvolging van het koninklijk huis een andere is geweest dan die binnen de Nederlandse adel. De regels betreffende de troonopvolging werden steeds meer versoepeld, vrouwvriendelijk en zelfs seksneutraal. Het adelsrecht hield vast aan vererving in mannelijke lijn. De modernisering van het Nederlandse adelsrecht bleef daardoor beperkt tot door de adellijke man erkende kinderen (geboren dus buiten het huwelijk) en tot adoptie (na 1995).

Ten slotte behandelt hij een aantal actuele casus, waarbij de vraag centraal staat hoe de ongelijkheid die adeldom per definitie inhoudt, zich verhoudt tot de gelijkheidsbepalingen in grondwet en verdragen. Hij constateert dat het Europese Hof voor de Rechten van de Mens vaststelde dat de privileges van de Nederlandse adel geen *civil rights* zijn die door de grondwet en internationale verdragen beschermd

zouden moeten worden. Dat verklaart ook waarom de adel geheel uit onze grondwet verdwenen is. Actuele vraagstukken, waarmee Wolleswinkel in zijn functie bij de Hoge Raad van Adel geconfronteerd werd, brengen hem ertoe een aantal aanbevelingen te doen voor aanpassing van de wetgeving.

Wolleswinkel heeft een gedegen werkstuk afgeleverd, waaruit blijkt dat hij de materie perfect in de vingers heeft. Doordat hij ook de mensen die een rol speelden in het adelsrecht beschrijft, is het een plezierig leesbaar boek geworden. Zo leerde ik dat de adel veel verschuldigd is aan Willem Anne van Spaen, die onder Lodewijk Napoleon een cruciale rol speelde bij het herstel van de adel en onder Willem I als president van de Hoge Raad van Adel dit werk voortzette. De Van Spaens waren al eeuwenlang riddermatig en (dus) van adel, en zij voerden in de achttiende eeuw de titel van baron; sinds Willem I was Willem Anne 'officieel' baron (wettelijk, erkend).

Paul Brood, Groningen

De zaakwaarnemer

J.S.L.A.W.B. Roes, *De zaakwaarnemer. Een notarieel-historische terugblik. Ars Notariatus*, deel 157, Deventer, Kluwer, Amsterdam, Stichting tot Bevordering der Notariële Wetenschap, 2014, X + 292 p., ISBN 978-9013-12651-8. € 95,-

Deel 157 uit de Reeks 'Ars Notariatus' mag zeker worden aangemerkt als een interessant werk, waarin professor Roes uitvoerig aandacht schenkt aan het fenomeen zaakwaarnemerij en aan de personen die tot ongenoegen van het notariaat als zaakwaarnemers op notarieel terrein werkzaam zijn geweest sedert ongeveer halverwege de negentiende eeuw tot rond het midden van de twintigste eeuw. De werkzaamheid van deze zaakwaarnemers betrof dan vooral het rechtsverkeer in onroerende zaken, in welke sfeer zij naar het oordeel van het toenmalige notariaat onbegrensd als 'beunhazen' konden opereren.

Ter inleiding van zijn boek (pp. 1-16) is door Roes allereerst een uitvoerig overzicht geëtaleerd van de vele tijdschriften die door hem zijn bestudeerd om goed zicht te krijgen op de verhandelingen die een zekere invloed hebben gehad op de meningsvorming over zaakwaarnemerij zowel binnen het notariaat alsook daarbuiten. Uit deze tijdschriften en uit gevoerde correspondentie door en met de toenma-

lige notariële broederschappen en verhandelingen en betogen van notarissen, kandidaat-notarissen en politici verzamelde de auteur vele feiten en meningen die voor zijn onderzoek van belang waren. Minder succesvol waren zijn pogingen inlichtingen en visies te verkrijgen uit de gelederen der zaakwaarnemers zelf. Het resultaat van zijn bevindingen moet volgens de auteur dan ook worden beschouwd als 'een eerste aanzet vanuit notarieel perspectief'. Roes spoort dan ook eenieder aan 'zijn schets daar waar nodig aan te vullen, te verbeteren en te nuanceren'.

Roes is niet alleen historicus, notarieel jurist, schrijver en dichter, maar eveneens vertrouwd met de musicologie. Het verwondert dan ook niet dat de onderhavige driedelige compositie over 'de zaakwaarnemer' achtereenvolgens bestaat uit:

- I Overture met opmaat
- II Suite met climax
- III Finale met coda.

Overture met opmaat

De eerste onderdelen van de Overture fungeren als voorspel op Roes' notarieel-historische terugblik op het fenomeen zaakwaarnemer. Wat de persoon van de zaakwaarnemer betreft is allereerst opgemerkt dat deze iemand was die aan zaakwaarnemerij deed. In de uitgang '-erij' proeft de auteur een zekere pejoratieve connotatie (vergelijk in dezen woorden als averij, betweterij, beunhazerij, beuzelarij enzovoort). Veel appreciatie voor de zaakwaarnemer en zijn werkzaamheden klinkt daarin niet door volgens de auteur. In de door hem geraadpleegde tijdschriften komen als aanduiding van zaakwaarnemers voor termen als: praktizijns, zaakgelastigden, bijna-notarissen, beunhazen, dilettanten, onderkruipers en kwakzalvers. In België werd evenals in Frankrijk gesproken over *agents* of *hommes d'affaires*. Halverwege de negentiende eeuw was in deze beide landen echter al een notariële akte verplicht gesteld voor de levering van onroerende zaken. In de Rijnlandse 'Keur-Palts' daarentegen werd de levering van onroerende zaken in onderhandse vorm opgemaakt door zaakwaarnemers, die merendeels de nodige juridische bekwaamheid misten. Een dergelijke zaakwaarnemer (*Geschäftsmann*) werd wel als *Ferkelstecher* of *Bönhase* betiteld. Elders in het Duitse taalgebied werden ook wel woorden als *Winkelagent*, *Winkelconsulent* en *Winkelschreiber* gebezigd.

In een poging tot omlijning van het fenomeen zaakwaarnemerij belicht Roes vervolgens de han-

delingen die zaakwaarnemers tegen betaling verrichtten. De auteur maakt een onderscheid tussen enerzijds de 'toevallige' ondernemers, die de zaakwaarneming als bron van neveninkomsten er een tijdje bij deden en die eigenlijk als onbevoegd, onbekwaam en onbedreven moesten worden beschouwd, en anderzijds personen die ten minste enigermate met het notariële werk vertrouwd waren en over een zekere bekwaamheid voor het werk beschikten. Tot de eerste groep konden worden gerekend de winkelier of bakker, die zich naast het eigen metier ook bezighield met het opstellen van onderhandse akten, evenals trouwens de veldwachter, handelaar in tabakswaaren alsook de kleine rentenier en talrijke anderen. De tweede groep zaakwaarnemers bestond uit lieden die de zaakwaarnemerij niet zozeer als een bijverdienste, maar 'om den brode' beoefenden. Dikwijls hielden zij er zaakwaarnemerskantoren op na. Een deel van hen had als klerk of kandidaat-notaris een al dan niet nog bestaande relatie met het notariaat en uit dien hoofde ervaring met het notariële werk. Een slechte of zelfs zeer slechte honorering en/of een onheuse bejegening ten notariskantore deed hen vaak besluiten het notariskantoor te verlaten en hun toevlucht te zoeken in een zelf opgezet zaakwaarnemerskantoor. Ook van enkele gewezen notarissen is bekend dat zij na hun defungeren als zaakwaarnemers gingen optreden dan wel met zaakwaarnemers samenwerkten. Naast deze met zaakwaarnemers samenwerkende (gewezen) notarissen opereerden ook in de negentiende eeuw gemeentelijke overheidsdienaren, zoals (plattelands) burgemeesters, gemeentesecretarissen en -ontvangers als 'notariële' zaakwaarnemers. Ook landmeters, onderwijzers, makelaars en andere handelaren in onroerende goederen bewogen zich regelmatig op dit terrein. Zij allen vulden een lacune op daar waar geen reguliere notarissen in de nabijheid voorhanden waren. Aan de hand van een rijke casuïstiek, correspondentie en literatuur is door Roes een helder beeld geschetst van de zaakwaarnemerij zoals die in de negentiende en twintigste eeuw in Nederland floreerde, tot groot ongenoegen van het toenmalige notariaat. Na dit alles heeft de auteur een poging ondernomen de begrippen 'zaakwaarnemer' en 'zaakwaarnemerij' te definiëren, waarbij uiteindelijk ietwat voorzichtig wordt geconcludeerd dat van de diverse definities, die in dezen in de literatuur te berde zijn gebracht, geen enkele als een definitieve kan worden aangemerkt. De zaakwaarnemer is immers van alle tijden en de door hem uitgeoefende zaak-

waarnemerij zal steeds weer nieuwe vormen aannemen, zo luidt het oordeel van Roes.

Bij wijze van opmaat naar de kern van zijn notariële-historische terugblik zijn in het slot van de Ouverture nog toegevoegd als schertsfiguren optredende zaakwaarnemers in blijspelen en kluchten, zoals die onder meer ook in literaire werken van Ferdinand Bordewijk (1884-1965) en Willem Elsschot (1882-1960) voorkomen. Juridische onkunde en oneerlijkheid dropen van hun 'juridische brouwsels' af. Als intermezzo verhaalt Roes de levensloop van de beroemdste en beruchtste zaakwaarnemer aller tijden: de Rotterdammer Jacob de Vletter (1818-1872). De keerzijde van diens witte kleipijpje droeg als opschrift: 'JACOB/DE/VLETTER/ZAAKWAARNEMER' (p. 101, afb. 11).

Suite met climax

Het tweede deel van de monografie omvat de geschiedenis van de notariële strijd tegen de zaakwaarnemerij, welke strijd – na de invoering van het Burgerlijk Wetboek in 1838, de Wet op het Notarisambt in 1842 en de Tariefwet van 1847 – rond het midden van de negentiende eeuw door het notariaat werd opgepakt. Een belangrijke rol daarin speelden sindsdien de Broederschap der Notarissen, opgericht in 1843, en die der Candidaat-Notarissen van 1851. Een eerste uitvoerig thema van de historische terugblik is belicht in de beschrijving van de notariële strijd tegen de zaakwaarnemerij in de tweede helft van de negentiende eeuw. Voor het notariaat zelf is die strijd allesbepalend geweest. Zij heeft volgens Roes immers mede geleid tot de verheffing en de 'vermaatschappelijking' van het notarisambt (p. 108).

Kern van de zaakwaarnemerij vormde de mogelijkheid voor de zaakwaarnemers – evenals voor notarissen – leveringsakten met betrekking tot onroerend goed op te maken. Ook de door zaakwaarnemers opgemaakte onderhandse, derhalve niet authentieke, akten konden aan de bewaarders van de openbare registers bij de Dienst van het kadaster ter overschrijving worden aangeboden. Eveneens konden zij onderhandse akten opmaken die leidden tot de vestiging of tenietdoening van zakelijke genotsrechten, als vruchtgebruik, erfdiensbaarheden, opstalrechten, grondrenten of een recht van beklemming op onroerend goed. Hoogst merkwaardig was dat voor hypotheekvestiging wél, maar voor overdracht van onroerend goed geen authentieke of notariële akte werd vereist.

Een doorn in het oog van notarissen was eveneens de werkzaamheid van zaakwaarnemers die zich bemoeiden met openbare verkopeningen en verhuringen, het verzorgen van successieaangiften, het opmaken van inventarissen en boedelscheidingen, alsook het ontwerpen van holografische testamenten. Doch dit alles beschouwden de notarissen in hun strijd tegen de zaakwaarnemerij als 'peanuts' in vergelijking met de zozeer gewraakte onderhandse transportakten.

In de jaren 1860-1870 en in het laatste kwart van de negentiende eeuw nam de strijd tegen de zaakwaarnemerij ernstig toe, vooral onder aanvoering van jhr. L.A.H. de Sturler de Frienisbergh, burgemeester en notaris te Ten Boer, en de achtereenvolgens te Vlijmen en Winschoten residerende notaris W.J.M. Landré, die beiden tegen zowel de notarissen met hun onderlinge praktijkjacht, als tegen samenwerking tussen notarissen en zaakwaarnemers in scherpe bewoordingen ageerden. Tegen het einde van de eeuw kwam nog daarbij de 'affaire' van de kandidaat-notaris Pieter Drenth, die door de minister van Justitie, mr. H. J. Smidt, in 1891 tot notaris te Waalre werd benoemd, niettegenstaande een uit 1856 daterende ministeriële circulaire waarin was bepaald dat een kandidaat-notaris die zich met zaakwaarnemerij inliet niet voor benoeming tot notaris in aanmerking kwam. In 1894 vertrok Drenth vanuit Waalre naar het Groningse Zuidbroek, waar hij tot in 1922 ongestoord als notaris resideerde.

In de tweede helft van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw werd de notariële strijd tegen de zaakwaarnemerij voortgezet, hetgeen allereerst resulteerde in een wijziging van de Notariswet in 1904. Het toezicht op het notariaat werd in dat jaar onttrokken aan het Openbaar Ministerie en in plaats daarvan werden notariële Kamers van Toezicht ingesteld. Verder werd onder meer bepaald dat samenwerking van notarissen met zaakwaarnemers door de Kamers van Toezicht bestraft kon worden met een waarschuwing. Noch dit toezicht, noch maatregelen genomen door een in 1906 ingestelde Staatscommissie leverden echter afdoende resultaten ter bestrijding van het fenomeen van zaakwaarnemerij. In den brede schonk Roes nog aandacht aan diverse commissies die in de twintiger jaren van de twintigste eeuw pogingen hebben ondernomen verbeteringen in de Notariswet aan te brengen. Een en ander leidde echter niet ertoe dat aan de zaakwaarnemerij voldoende paal en perk kon worden gesteld.

Finale met coda

Een belangrijke vooruitgang in het optreden tegen de zaakwaarnemerij werd geboekt door een tijdens de Duitse bezetting in 1941 en volgende jaren uitgebracht rapport, waarbij de zogeheten 'erkende' of 'gepatenteerde' zaakwaarnemers werden geïntroduceerd als onderdeel van een preventief overheidstoezicht op de vervreemding van onroerend goed. Na de bevrijding leidde het rapport tot een door de vaste Commissie van Privaat- en Strafrecht ter tafel gelegd wetsontwerp dat spoedig een einde zou maken aan de langer dan een eeuw gevoerde strijd tegen de zaakwaarnemerij. Op 25 april 1955 werd een 'Ontwerp van Wet, houdende verplichting van de notariële akte bij levering van onroerende zaken en bij vestiging van zakelijke rechten op onroerende zaken' ingediend. In gevallen waarin een zeker overheids-toezicht op de vervreemding van onroerend goed in het leven was geroepen in het kader van prijsbeheersing werd de tussenkomst van een notaris verplicht gesteld. Een uitzondering werd wel gemaakt voor de 'erkende' of 'gepatenteerde' zaakwaarnemers, die tijdens de bezetting een gevestigde praktijk hadden verkregen. Uit het Voorlopig Verslag op het Wetsontwerp bleek evenwel dat de belangen van deze zaakwaarnemerskantoren zouden moeten wijken voor het algemeen belang van de rechtszekerheid en dat de (erkende) zaakwaarnemers uiteindelijk zouden worden 'opgeofferd'.

In de strijd tegen de zaakwaarnemerij kon daarna als hoogtepunt worden beschouwd de inwerking-treding van de Wet van 28 juni 1956 (Stb. 1956,376) op 15 augustus van dat jaar. Met art. 89 van Boek 3 van het huidige Burgerlijk Wetboek vormt die Wet het sluitstuk van de door Roes gedirigeerde Finale, zij het dat de auteur aan dat 'feestelijke' sluitstuk als

'coda' nog toevoegt dat, hoe hoog of laag het notariaat ook springt, tegen beunhazerij maar weinig is opgewassen. De notariële praktijk zoals die sedert de invoering van de nieuwe Notariswet van 1999 vorm heeft gekregen, heeft inmiddels duidelijk geleerd welke waarheid in deze 'coda' ligt opgesloten.

Aan deze historische terugblik zijn door de auteur nog toegevoegd: een uitvoerig overzicht van 26 pagina's met literatuur die door hem is geraadpleegd, een samenvatting van de relevante wet- en regelgeving en jurisprudentie, een register van personen en een lijst van een negentiental in het werk opgenomen afbeeldingen.

Roes' verhandeling over 'de zaakwaarnemer' is niet alleen zeer lezenswaardig voor notarissen, kandidaat-notarissen en anderen die in de notariaatsgeschiedenis zijn geïnteresseerd, maar is vooral ook van groot belang voor de huidige en toekomstige bestuurders van de Koninklijke Notariële Beroepsorganisatie (KNB) en voor politici, bestuurders en andere personen en instanties, wier taak het is zich te verdiepen in de wenselijke structuur en inrichting van het notariaat in de nabije en verdere toekomst. Het boek verschaft immers een veelheid aan feiten en meningen die van belang zijn bij de gedachtevorming over de inrichting van het toekomstige notariaatsinstituut, dat toch is geroepen een deel van de overheidstaak te behartigen.

Het is een grote verdienste van Roes dit uitgebreide bronnenmateriaal, de literatuur en wetgeving verzameld en becommentarieerd in kaart te hebben gebracht. Een en ander 'pro memorie' en ter verdere bestudering door bestuurders van de KNB en andere betrokkenen.

Ton Gehlen, Heerlen

OVER DE AUTEURS

Louis Berkvens (1952) is bijzonder hoogleraar regionale rechtsgeschiedenis aan de Universiteit Maastricht. Website: <http://law.maastrichtuniversity.nl/lrg/>. E-mail: louis.berkvens@maastrichtuniversity.nl.

Johan Van Der Eycken studeerde in de periode 1996-2000 geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Leuven. Hij specialiseerde zich in Middeleeuwse geschiedenis en behaalde in 2015 met het proefschrift *Ridders aan de Maas. Adel in het graafschap Loon (1300-1520)* de doctorstitel. Johan Van der Eycken is als archivaris verbonden aan het Rijksarchief, waar hij belast is met de digitale ontsluiting en valorisatie van archieven. E-mail: johan.vandereycken@arch.be.

Jean-François Gerkens (1968) studeerde rechten aan de Universiteit Luik en Romeins recht aan de Universiteit Roma La Sapienza (1993). Hij promoveerde tot doctor in de Faculté de Droit de l'Université de Liège in 1997, onder de directie van de professoren Fritz Sturm en Roger Vigneron.

Sinds 2003 is hij professor aan de Faculté de Droit de l'Université de Liège, waar hij Romeins recht en rechtsvergelijking doceert. Sinds 2003 is hij ook directeur van de *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité* (RIDA), waar hij eerder secretaris was. Hij is tevens medewerker in de Editorial Board van het *European Review of Private Law* en wetenschappelijk medewerker van de tijdschriften *IVRA Rivista internazionale di diritto romano e antico*, *Quaderni Lupiensi*, *Revue de la Faculté de Droit de Liège*. In 2009 (Kavala) en in 2011 (Luik) organiseerde hij het Congres van de Société Internationale Fernand De Visscher pour l'Histoire des Droits de l'Antiquité. E-mail: jf.gerkens@ulg.ac.be.

Matthias Van Der Haegen behaalde in 2014 het diploma van Master in de Rechten aan de Universiteit Gent. Momenteel volgt hij een postgraduaatsopleiding (Magister Juris) aan de University of Oxford, waar hij zich hoofdzakelijk toelegt op rechtsgeschiedenis en burgerlijk procesrecht. E-mail: vanderhaegen.matthias@gmail.com.

Maarten Müller studeerde Economische en sociale geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Hij was werkzaam als docent aan de lerarenopleiding van de Hogeschool Amsterdam en als natuurbestuurder-aannemer. E-mail: maarten.muller@hetnet.nl

Joke Verfaillie (1983) studeerde Geschiedenis aan de Universiteit Gent en Archivistiek aan de Vrije Universiteit Brussel. Sinds 2007 is zij als archivaris werkzaam bij het Rijksarchief te Gent. In juli 2014 promoveerde zij aan de Universiteit Gent tot doctor in de Geschiedenis met een verhandeling over het personeel en de organisatie van de griffie van de Raad van Vlaanderen (1386-1795). E-mail: Joke.Verfaillie@arch.be.

Uitgeverij Verloren maakt geschiedenis

Wim Cöp, **Het spel van de macht**. De familie Van Broecheven en de politieke en economische elite in 's-Hertogenbosch tussen 1579-1629. (ZHC), 344 blz. ingenaaid, geïllustreerd (kleur), ISBN 978-90-8704-464-0, €39,-

In dit boek over 's-Hertogenbosch in de periode 1579-1629 staat de vooraanstaande familie Van Broecheven centraal. Cöp belicht haar herkomst, de bestuurlijke structuur van het hertogdom Brabant – inclusief de positie van 's-Hertogenbosch daarin – en analyseert vervolgens de onderscheiden machtsgroepen binnen het Bossche stadhuis en de stedelijke economie.



Matthias van Rossum, **Kleurrijke tragiek**. De geschiedenis van slavernij in Azië onder de VOC. (ZPR 35), 91 blz., ingenaaid, geïllustreerd (deels kleur), ISBN 978-90-8704-517-3, €14,-

Onder de VOC in Azië werden lange tijd meer slaven gehouden dan in Suriname en Curaçao, maar dit Aziatische slavernijverleden is vrij onbekend. Opvallende voorvallen, alledaagse gebeurtenissen en persoonlijke getuigenissen van alle betrokkenen, door Van Rossum levendig weergegeven, getuigen van de werking en gevolgen van slavernij in huishoudens en werkplaatsen.

Hans Schippers, **De Westerweelgroep en de Palestijnapioniers**. Non-conformistisch verzet in de Tweede Wereldoorlog. 252 blz., ingenaaid, geïllustreerd, ISBN 978-90-8704-497-8, €25,-

Dit boek beschrijft de fascinerende geschiedenis van de door de links-socialistische onderwijzer Joop Westerweel aangevoerde verzetsgroep, bestaande uit niet-Joodse linkse activisten en Palestijnapioniers. Dankzij hun non-conformistische optreden slaagden zij erin ongeveer 250 Joden in veiligheid te brengen. De Westerweelgroep betaalde een zware prijs voor zijn werk.



Carla van Wamelen, **Family life onder de VOC**. Een handelscompagnie in huwelijks- en gezinszaken. 592 blz., ingenaaid, ISBN 978-90-8704-494-7, €49,-

In naam van de Staten-Generaal trad de VOC in haar gebieden overzee op als wetgever en wetshandhaver. In haar boek over huwelijks- en gezinszaken laat Van Wamelen zien, dat de 'specifieke Indische omstandigheden' de VOC soms dwongen af te wijken van het Hollands-Roomse recht, zoals ten aanzien van huwelijksrecht, concubinaat, adoptie en jeugdzorg.

Deze boeken zijn te koop bij de boekhandel en te bestellen bij:

Uitgeverij Verloren, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

tel. 035-6859856 | info@verloren.nl | www.verloren.nl

Bij rechtstreekse bestellingen worden verzendkosten in rekening gebracht.

Aanleveren kopij

Kopij kan in digitale vorm (tekst en illustraties) worden toegezonden aan:

- dr. P. Brood (Nationaal Archief Den Haag), redactiesecretaris: p.brood@planet.nl
- prof.dr. A.M.J.A. Berkvens (Universiteit Maastricht), hoofdredacteur Nederland: louis.berkvens@maastricht-university.nl
- prof.dr. G. Martyn (Universiteit Gent), hoofdredacteur België: Georges.Martyn@UGent.be

Auteursinstructies

Algemeen

Om te voorkomen dat het persklaar maken van de kopij al te ingewikkeld en tijdrovend wordt, verzoeken we de auteurs zich te houden aan het volgende:

- Hou de tekst zo ‘plat’ mogelijk. Vermijd extra’s zoals kopteksten, verschillende lettertypes en -groottes of auteursnamen met uitsluitend hoofdletters. Enkel voetnootnummers staan in superscript.
- Gelieve citaten te voorzien van enkele aanhalingstekens en niet te cursiveren. De aanhalingstekens sluiten in de regel direct na het geciteerde.
- Plaats voetnootnummers: in de regel na een leesteken.

De werkelijkheid is altijd ingewikkelder. De redactie zorgt voor resterende uniformeringskwesties.

Samenvatting

Artikelen dienen vergezeld te zijn van een korte samenvatting (5 à 10 regels), met maximaal 8 trefwoorden, in het Engels.

Voetnoten

Vanaf jaargang 12 gebruikt de redactie een eenvoudiger systeem dan voorheen. Haakjes hoeven niet meer. De delen van de verwijzing worden gescheiden door een komma.

Er wordt qua citeerwijze geen onderscheid gemaakt tussen verwijzingen naar een volledige publicatie dan wel naar een bepaalde passage in een publicatie. Er wordt wel een onderscheid gemaakt tussen de eerste en de verdere verwijzingen naar een zelfde publicatie. De eerste keer is de verwijzing volledig, de tweede keer wordt ze verkort.

A boeken (monografieën)

- * zelfstandige uitgave (verwijzing naar het werk als dusdanig): R. Lesaffer, *Inleiding tot de Europese rechtsgeschiedenis*, Leuven, 2004.
- * zelfstandige uitgave (verwijzing naar een passage uit het werk): R. Lesaffer, *Inleiding tot de Europese rechtsgeschiedenis*, Leuven, 2004, 23-25.
- * boek uit een reeks P.L. Nève, *Schets van een geschiedenis van het notarisambt in het huidige België tot aan de Franse wetgeving*. Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt Instituut, dl. 34, Nijmegen, 1995. Verkorte citeerwijze: Nève, *Notarisambt België*, 120-121.

B bijdragen in boeken (bundels)

J.H.A. Lokin, ‘De Code civil: een rechtsdogmatische evaluatie’, in: D. Heirbaut en G. Martyn (red.), *Napoleons nalatenschap. Tweehonderd jaar Burgerlijk Wetboek in België*, Mechelen, 2005, 63-75.

C tijdschriftartikelen

- * als de verschillende afleveringen van een bepaalde jaargang een doorlopende nummering hebben: A.H. Huussen, ‘De rechtspraak in strafzaken voor het Hof van Holland in het eerste kwart van de achttiende eeuw’, *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift*, 1976, 117-119.
- * als de paginering elke aflevering herbegint, dan is het noodzakelijk na de jaargang het nummer of de aflevering te vermelden in arabische cijfers, na de afkorting ‘afl.’. M. Berendse, ‘Geen standbeelden, maar archieven’, *Nationaal Archief Magazine*, 2010, afl. 2, 28.

D archief

De aanbevolen volgorde is: Stad, archiefinstelling, archieffonds, inventarisnummer. Bij de eerste vermelding staat alles voluit, met tussen haakjes de afkortingen die verder zullen gebruikt worden voor de aanduiding van de archiefinstelling en het archieffonds. Den Haag, Nationaal Archief (NA), Ministerie van Buitenlandse zaken: Consulaat-Generaal te Antwerpen (CGA), 1842-1956, inv.nr. 510.

Tussen de verschillende verwijzingen staat een kommapunt.

Een uitgebreide auteursinstructie is te lezen op de website van OVR <http://www.rechtsgeschiedenis.org>.

INHOUD Pro Memorie 17 (2015), aflevering 1

Redactioneel		1
Louis Berkvens en Jean-François Gerkens Joke Verfaillie	Rechtshistorici uit de Lage Landen (13). Interview met J.E. Spruit De kennisachtergrond van de griffiers van de Raad van Vlaanderen (1386-1795) Ervaringsdeskundigen of rechtsgeleerden?	3 48
Johan Van Der Eycken Maarten Müller	De Leenzaal van Kuringen: een adellijk machtsbastion (1449-1534)? De oudste vermeldingen van pijnlijke verhoren in Holland en de strengheid van de strafrechtspleging in middeleeuws Haarlem	79 92
Matthias Van Der Haegen	De decoratie van de gewone zittingszaal van het Hof van Cassatie als exemplum iustitiae	101
Recensies		
Eric Schnakenbourg, <i>Entre la guerre et la paix: neutralité et relations internationales, XVIIe-XVIIIe siècles</i> (Frederik Dhondt) 110; J.M. de Jongh, <i>Tussen societas en universitas, de beursvennootschap en haar aandeelhouders in historisch perspectief</i> (Joost Jonker) 111; Willem Zwolve, <i>Corjo Jansen, Publiciteit van jurisprudentie</i> (Michael Milo) 114; Coen O.A. Schimmelpenninck van der Oije e.a. (redactie) en Ingrid D. Jacobs (eindredactie), <i>Adel en ridderschap in Gelderland. Tien eeuwen geschiedenis</i> (Maarten van Boven) 117; Egbert J. Wolleswinkel, <i>Nederlands adelsrecht. Wet- telijk adeldom als historisch gegroeid instituut</i> (Paul Brood) 120; J.S.L.A.W.B. Roes, <i>De zaakwaarnemer. Een notarieel- historische terugblik</i> (Ton Gehlen) 121		
Over de auteurs		125